

Камэнтары

Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу

„Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу“ пісаліся ксяндзом Адамам Станкевічам у першай палове 1940–х гг. і меліся выконваць ролю падручніка па гісторыі Беларусі для вучняў новаўтвораных ва ўмовах нямецкай акупацыі беларускіх школ. Першыя разьдзелы працы пачалі друкавацца ў час Другой сусьветнай вайны пад псеўданімам Васіль Будзіловіч у беларускай газэце „Раніца“, якая выдавалася ў Бэрліне (№ 45—46 і 47 за 1943 г., № 1—2 за 1944 г.) у суправаджэньні наступнай рэдакцыйнай анатацыі:

У сувязі з пад’ёмнай адбудовай беларускага школьніцтва па ўсёй Беларусі, уключна зь Беластоцкай і Генэральным Губэрнатарствам, у рэдакцыю нашай газэты за апошнія часы звярчалася большая колькасць настаўнікаў усіх вокругаў, дастаць для школ падручнік гісторыі Беларусі. Ідучы насустрач піянэрам нашага адраджэньня — беларускаму настаўніцтву, як і нашай моладзі, мы здэцыдавалі зьвярнуцца да ведамых нам беларускіх пэдагогаў–гісторыкаў, і на гэта атрымалі ад спадара Васіля Будзіловіча апрацаваньне нашай гісторыі, якое безсумліўна будзе зь вялікай карысцю служыць узгадаваньню нашай моладзі.

Пасьля гэты ж самы матэрыял пад тым жа псеўданімам перадрукоўваўся ў іншай бэрлінскай беларускай газэце „Беларускі работнік“ (публікатарамі выяўлены, на жаль, з гэтых нумароў толькі № 18, 19, 20, 22, 23 за красавік–чэрвень 1944 г.). Перадрук матэрыялаў у гэтым выданьні ажыццяўляўся „ў сувязі з просьбаю пматлікіх чытачоў — даваць больш артыкулаў зь мінулага нашае Бацькаўшчыны“. Акрамя таго, праца друкавалася таксама на старонках часопісу „Жыве Беларусь“ (№ 4—6 за 1944 год). Нарэшце, у 1968 г. артыкулы зь „Беларускага работніка“ былі фотаспосадам пад назвай „Пазнайма нашу мінуўшчыну“ перавыдадзены Чаславам Будзькам асобным выданьнем у ЗША: Будзіловіч, В. *Пазнайма нашу мінуўшчыну*. Чыкага, 1968. 40 с. На жаль, магчымасьці непасрэднага азнаямленьня з гэтым выданьнем укладальнікі дадзенага збору твораў кс. Адама Станкевіча ня мелі.

У 1993 г. на падставе аўтарскіх рукапісаў „Расказаў“, якія на сёньняшні дзень захоўваюцца ў фондзе № 4 аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Вітаўтам Чаропкам была падрыхтавана публікацыя „Расказаў...“ у адноўленым часопісе „Хрысьціянская думка“ (*Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу // Хрысьціянская думка*. 1993. №1(212). С. 137—161; №2(213). С. 144—172; №3(214). С. 133—164). Пра наяўнасьць папярэдніх публікацыяў В. Чаропка пры гэтым ня згадваў.

Менавіта публікацыя В. Чаропкі як найбольш поўная з даступных укладальнікам стала асновай для друкаваньня „Расказаў...“ у дадзеным выданьні, але была пры гэтым дапоўненая некаторымі адсутнымі ў ёй матэрыяламі, публікаванымі ў газэце „Раніца“. Гаворка ідзе пра наступныя матэрыялы: разьдзел II „Адкуль мы ведаем аб даўнейшым“ — падразьдзелы 2, 3 і 4; разьдзелы III „Народ і бацькаўшчына“ і IV „Наш край пад лёдам“ — цалкам; разьдзел V „Мы беларусы, а наша Бацькаўшчына — Беларусь“ — палова падразьдзелу 1 пачынаючы ад слоў „Рэлігія славянаў была паганская...“, большая частка падразьдзелу 2 таго ж разьдзелу ад слоў „Тыя славянскія пляменьні...“, падразьдзел 3 — цалкам; разьдзел VII „Беларускія княствы, жыцьцё і парадак у іх“ — цалкам; разьдзел VIII „Полацкае княства, князь Рогвалад і князеўна Рагнеда“ — цалкам. Апроч

гэтага, некалькі больш дробных дадаткаў былі зробленыя ў разьдзелы XII „Беларускае княства Смаленскае і яго князі“ і XV „Беларусь на дарозе да суцэльнасьці. Міндоўг“.

У адпаведнасьці са зробленымі зьменамі былі ўнесеныя неабходныя карэктыроўкі ў нумарацыю разьдзелаў і падразьдзелаў працы.

Улічваючы ў першую чаргу дыдактычныя мэты, якія ставіліся аўтарам пры напісаньні „Расказаў...“, да кожнага іх разьдзелу, публікаванага на старонках пэрыядычных выданьняў у гады вайны, дадаваліся кантрольныя пытаньні для вучняў. У дадзеным выданьні гэтыя пытаньні не друкуюцца.

С. 35. ...*сядаеш у машыну (вінда)*. — Вінда (ад пол. *winda*) — ліфт.

С. 51. ...*расейскі цар Аляксандар Неўскі*. — Царскі тытул быў прыняты ў Маскоўскай дзяржаве Іванам IV толькі ў 1547 г. Аляксандар Неўскі такога тытулу ня меў — ён быў толькі вялікім князем ноўгарадзкім.

С. 69. ...*брат Аляксандра Жыгімонт II (Стары)*. — Тут і далей нумарацыя каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх зь імем Жыгімонт у Станкевіча не заўсёды супадае з агульнапрынятай. У сучаснай гістарыяграфіі замацавалася традыцыя называньня Жыгімонта Старога Першым (якім ён і сапраўды быў для Польшчы). У той жа час Вялікім Княствам Літоўскім (але ня Польшчай) у 1430—1440 гг. кіраваў князь Жыгімонт Кейстутавіч, і Станкевіч улічвае гэта пры наданьні нумароў у „Кароткіх расказах...“ пазьнейшым князем Жыгімонту Старому і Жыгімонту Аўгусту (паводле сучаснай традыцыі Другому, паводле Станкевіча Трэцяму).

С. 73. *Тут і памёр каля 1541 г.* — Насамрэч Францішак Скарына памёр куды пазьней, недзе ў пачатку 1550-х гг.

Вітаўт Вялікі і беларусы

Друкуецца паводле: *Вітаўт Вялікі і Беларусы. Вільня: Выданьне Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні, 1930. 31 с.*

Гэтая брашура зьяўлялася публікацыяй рэфэрату, працытанага ксяндзом Адамам Станкевічам 27 кастрычніка 1930 г. на ўрачыстай акадэміі ў Вільні, прысьвечанай 500-ай гадавіне сьмерці князя Вітаўта. У скарачаным выглядзе праца перадрукоўвалася: *Спадчына. 1990. № 4. С. 14—20* (падрыхтоўка тэксту Уладзімера Крукоўскага, прадмова Віталія Зайко).

С. 95. ...*ў залі „Apollo“*... — Заля „Apollo“ знаходзілася ў будынку Віленскай літоўскай гімназіі.

С. 95. ...*польскі гісторык праф. Ф. Канэчны*... — Канэчны (*Konieczny*) Фэлікс (1862—1949) — польскі гісторык. Перад вайной працаваў у Кракаве, у міжваенны пэрыяд быў прафэсарам Віленскага ўнівэрсытэту, у 1922—1929 гг. загадваў катэдрай гісторыі Ўсходняй Эўропы. Дасьледаваў гісторыю Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы часоў Сярэднявечча і раньняга Новага часу.

С. 99. ...*дагаворы літоўска-беларускай дзяржавы з Польшчай 1386, 1392, 1401 і 1413 гг.*... — Маюцца на ўвазе акт зацьвярджэньня Крэўскай уніі на зьездзе абодвух бакоў у Любліне 2 лютага 1386 г., Востраўскае пагадненьне паміж Вітаўтам і Ягайлам 4 жніўня 1392 г., Віленска-Радамская унія 18 студзеня 1401 г. і Гарадэльская унія 2 кастрычніка 1413 г.

С. 99. ...*Тахтамыша, згнаньнік з Залатой Арды*... — Маецца на ўвазе Тахтамыш (? — 1406), хан Залатой Арды ў 1380—1395 гг.

С. 99. ...*магутнага татарскага валадара Тамэрляна*... — Маецца на ўвазе знакаміты палкаводзец Цімур (Тамэрлян) (1336—1405), які, аднак, меў не татарскае, а сярэдне-

азіяцкае паходжаньне. У 1395 г. ён разьбіў войска Тахтамышы ў бітве на Цераку і паставіў ханам у Залатой Ардзе свайго стаўленіка.

С. 100. ...напрыклад, у 1408 г... — Маецца на ўвазе шматдзённае стаяньне ў 1408 г. на процілеглых берагах ракі Угры войскаў Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага, якое скончылася заключэньнем Угрскай дамовы. Заключэньне гэтай дамовы замацавала паноўнае становішча ВКЛ ва Ўсходняй Эўропе, дазволіла Вітаўту ўзмацніць сваю ўладу над Псковам і Ноўгарадам, палегчыла яму барацьбу з Тэўтонскім ордэнам на захадзе.

С. 100. *Шуйскі, Смолька, Галецкі, Прахаска...* — Шуйскі (*Szujski*) Юзаф (1835—1883) — польскі гісторык, пісьменьнік і палітык, адзін са стваральнікаў кракаўскай гістарычнай школы; Смолька (*Smolka*) Станіслаў (1854—1924) — польскі гісторык, прадстаўнік кракаўскай гістарычнай школы і адзін зь яе стваральнікаў; Галецкі (*Halecki*) Оскар (1891—1973) — польскі гісторык і палітык, прафэсар Варшаўскага ўнівэрсытэту. Займаўся сярод іншага сярэднявечнай гісторыяй Польшчы і Літвы; Прахаска (*Prochaska*) Антоні (1852—1930) — польскі гісторык і архівіст, дасьледчык сярэднявечных польска-літоўскіх стасункаў. Жыў і працаваў у Львове.

С. 101. ...*баўгарскі эмігрант Цамблак...* — Цамблак Рыгор (каля 1364 — каля 1450) — праваслаўны дзеяч, паходзіў з баўгарскага гораду Тырнава. У лістападзе 1415 г. на саборы заходнерускіх біскупаў у Наваградку быў выбраны кіеўскім мітрапалітам бяз згоды на гэта канстантынопальскага патрыярха. Пасьля пад ціскам патрыярхіі адмовіўся ад катэдры і выехаў у Малдову, дзе й памёр.

С. 102. *Нэмэзіс дзяёвая...* — Нэмэзіс — у старажытнагрэцкай міталёгіі бог помсты.

С. 102. *Ліцьвіны здабылі сваю незалежнасьць часткова...* — А. Станкевіч відэа вочна мае на ўвазе тое, што літоўцам не ўдалося пасьля Першай сусьветнай вайны, нягледзячы на ўсе іх намаганьні, уключыць у склад сваёй дзяржавы Вільні і Віленшчыны.

Доктар Францішак Скарына — першы друкар беларускі (1525—1925)

Друкуецца паводле: *Doktar Franciśak Skaryna — pierśy drukar białaruski (1525—1925). Wilnia: Wydawnie „Krynicy”, 1925. 60 s.*

Гэтае выданьне было прымеркавана да юбілею кнігавыдавецкай дзейнасьці Ф. Скарыны, які шырока сьвяткаваўся ў 1925 г. беларускай грамадзкасьцю Польшчы. У тым жа самым годзе праца была выдадзена Беларускам Навуковым Таварыствам кірыліцай. Акрамя таго, паралельна яна друкавалася на старонках газэты „*Krynica*“ (1925. 1 *sakawika*. № 9. S. 2—5; 8 *sakawika*. № 10. S. 2—7; 15 *sakawika*. № 11. S. 2—5; 25 *sakawika*. № 12. S. 2—10; 30 *sakawika*. № 13. S. 2—7; 12 *krasawika*. № 14. S. 2—5).

С. 105. ...у *Нямеччыне ў месяце Магунцыі...* — Магунцыя — палянізаваная форма назвы нямецкага гораду Майнц.

С. 106. ...у *Цэцініі...* — Цэцінія — палянізаваная форма назвы гораду Цэцінье — старажытнай сталіцы Чарнагорыі.

С. 106. ...*займаўся там немец Швайпольт Фіэль.* — Фіэль (*Fiol*) Швайпольт (? — пасьля 1525) — славянскі першадрукар, урадзжэнец нямецкага гораду Нэйштадт у Франконіі. У пачатку 90-х гг. XV ст. на сродкі багатага кракаўскага гараджаніна Яна Турзона заснаваў друкарню, дзе ўпершыню надрукаваў кірылічным шрыфтам славянскія кнігі. Захавалася 79 асобнікаў выданьняў Фіэля.

С. 107. ...*быў прымушаны спыніць яе.* — У выданьні кірыліцай гэтая самая фраза перададзена як „*быў вымушаны пакінуць сваю цэнную працу*“.

С. 107. ...*відаць, не ўважаў магчымым прыступіць да гэтай працы ў сваёй роднай Беларусі і споўніць свае пляны паехаў у Чэскую Прагу.* — Даследчыкі мяркуюць, што выбар Скарынам Прагі як першапачатковага месца сваёй друкарскай працы тлумачылася ў першую чаргу ейнымі традыцыямі як цэнтра чэскага кнігадрукавання. Тут лягчэй было набыць абсталяваньне і шрыфты, наняць наборшчыкаў і г. д. Акрамя таго, Прага была вядомая сваёй верацярпімасцю, і таму Скарына мог сябе тут пачуваць у бясьпецы ад артадаксальнага праваслаўнага і каталіцкага духавенства.

С. 108. ...*калі там адбыўся так званы Стоглавы Сабор...* — Стоглавы Сабор — царкоўна-земскі сабор, які праходзіў у Маскве ў студзені—траўні 1551 г. і на якім быў прыняты т. зв. „Стоглаў“ — кодэкс прававых нормаў унутранага жыцця расейскага духавенства і яго ўзаемаадносін з грамадствам і дзяржавай.

С. 108. ...*Іван Фёдараў, дыякан, з роду масковец...* — Дакладнае месца нараджэння Івана Фёдарава да гэтай пары невядомае, аднак на аснове аналізу ягонага друкарскага знака некаторыя сучасныя даследчыкі схільныя лічыць, што Фёдараў мог паходзіць зь беларускага роду Рагозаў.

С. 108. ...*Пётар Мсьціславец, беларус з Магілёўшчыны.* — Пётар Мсьціславец (? — пасля 1577) паходзіў, як гэта вынікае з самога ягонага прозьвішча, з гораду Мсьціслава.

С. 108. ...*знаёмяцца з гетманам літоўска-беларускім Рыгорам Хадкевічам.* — Хадкевіч Рыгор (? — 1572) — літоўска-беларускі магнат, зь сярэдзіны XVI ст. займаў пасады ваяводы віцебскага (з 1554 г.), кашталяна троцкага (з 1559 г.), гетмана польнага літоўскага (з 1561 г.), кашталяна віленскага (з 1564 г.), гетмана вялікага літоўскага (з 1566 г.). Пратэстуючы супраць заключэння Люблінскай уніі, у 1569 г. адмовіўся ад усіх высокіх пасадаў.

С. 109. ...*аднавіў перарванае па Скарыне беларускае друкарства.* — У Вільні Мсьціславец у 1575 г. выпусціў „Эвангелье“, у 1576 г. — „Псалтыр“, а паміж 1574 і 1576 гг. — „Часоўнік“.

С. 110. ...*якія ў скарынаўскі час былі вельмі пашырыўшыся на Беларусі.* — Насамрэч найбольшае пашырэнне і разьвіццё брацтваў адносіцца да больш позняга часу — канца XVI—XVII ст.ст.

С. 111. *Яго першае імя Юры (Георги)...* — Даследчыкам вядомы толькі адзін дакумент, датаваны 1532 г., у якім згадваецца Георгій Скарына. Сёння гісторыкі схільныя да таго, каб тлумачыць узнікненне гэтага варыянту імя як выніку памылкі перакладчыка, які перарабіў лацінскае „*Egregius*“ (высокашаноўны) на „*Georgius*“ (Георгій).

С. 111. ...*як кажа Ўладзіміраў у сваёй манаграфіі...* — Уладзіміраў Пётар Уладзімеравіч (1854 — не раней за 1914) — расейскі гісторык літаратуры, славіст, даследаваў старажытнаславянскую літаратуру. Напісаў адмысловую грунтоўную манаграфію, прысьвечаную друкарскай дзейнасці Францішка Скарыны.

С. 111. ...*вядомы маскоўскі ўцякач мітрапаліт Ізыдор.* — Ізыдор (паміж 1380 і 1390 — 1463) — царкоўны дзеяч, з 1437 па 1442 гг. мітрапаліт кіеўскі і ўсяе Русі. Паводле паходжаньня грэк ці баўгарын. Удзельнічаў у Фэрара-Флярэнтыйскім саборы 1439 г., выступаў там за царкоўную унію, атрымаў у знак заслуг сан кардынала. Пасля вяртаньня ў Маскву ў 1441 г. зняволены, уцёк у Цьвер, адтуль у Вялікае Княства Літоўскае, а пасля ў Рым.

С. 111. ...*напэўна вера Фр. Скарыны няведомая.* — Сучасныя даследчыкі схіляюцца да думкі, што Скарына бы каталіком, грунтоуючыся як на ягоным імені, так і на тым, што адзін час ён служыў сакратаром у віленскага каталіцкага біскупа Яна, што для іншаверца было б немагчымым.

С. 111. *Аб бацькох Ф. Скарыны і аб яго жыццёвых варунках бадай што няведама нічога.* — Вядома, што бацька Ф. Скарыны быў купцом — ён згадваецца ў сьпісе расейскіх пасольскіх прэтэнзіяў 1492 г. да полацкіх купцоў. Вядома таксама, што Скарына

меў старэйшага брата Івана, якога каралеўскі дэкрэт называе адначасова віленскім мяшчанінам і палачанінам.

С. 112. ...*выдатны тагачасны вучоны Ян Глогаўскі*... — Глогаўскі (*Głogowski*) Ян (Ян з Глогава) (1445—1607) — прафэсар Кракаўскага ўніверсітэту, аўтар навуковых прац па філзафii, мэтафізіцы, лёгіцы, астраномii, астралёгіі, фізіялёгіі, псыхалёгіі і практычнай мэдыцыне. Падчас навучання Скарыны чытаў лекцыі: у 1504 г. — па лёгіцы Арыстоцеля, лягічных трактатах Пятра Гішпанскага, у 1505 г. — па фізіцы і лёгіцы Арыстоцеля, граматыцы Доната, у 1506 г. — па астраномii Яна Сакрабоска, лёгіцы і філзафii Арыстоцеля.

С. 112. *Але гдзе — няведама*. — Дзе быў Скарына ў 1507—1512 гг. — дакладна невядома і да сённяшняга дня. Ёсць меркаваньне, што ён скончыў універсітэт у Празе, дзе атрымаў ступень доктара філзафii, але магчыма, што ён зрабіў гэта і ў Кракаве. Акрамя таго, у актах Падуанскага ўніверсітэту згадваецца, што Скарына быў сакратаром караля „Дацыі“. На гэты конт ёсць 2 версіі. Найбольш пашыраная — што маецца на ўвазе кароль Даніі, улічваючы тое, што якраз у той час адносіны Даніі з Польшчай і ВКЛ значна ажывіліся, а ў 1509 г. быў падпісаны нават адмысловы дагавор аб сяброўстве паміж гэтымі краінамі. Паводле другой версіі, „Дацыя“ — гэта валашскія (румынска-малдаўскія) землі, дзе ў той час зараджалася кірылічнае кнігадрукаваньне.

С. 112. *Пасьля гэтага ўзноў заціраецца сьлед Скарыны*. — Дакумэнтальных звестак пра жыцьцё і дзейнасьць Скарыны ў 1513—1516 гг. ня выяўлена да сённяшняга дня.

С. 113. ...*віленскія мяшчане Багдан Онькаў, Якуб Бабіч*. — Онькаў Багдан (? — пасля 1527) — заможны віленскі гараджанін, які фінансаваў выдавецкую дзейнасьць Скарыны ў Празе і ў Вільні; Бабіч Якуб (? — каля 1526) — віленскі мяшчанін, галава магістрату Вільні. Ягоны дом знаходзіўся каля віленскага рынку, і ў ім месцілася віленская друкарня Скарыны.

С. 113. ...*праца Скарыны ў Празе па выданьні ўспомненых кніжак у 1519 г. спынілася*. — Некаторыя з апошніх выданьняў Скарыны ня маюць выходных звестак і традыцыйна датуюцца 1519 г., але сучасныя навукоўцы не выключаюць, што выдавецкая дзейнасьць Скарыны ў Празе працягвалася яшчэ і ў 1520 г.

С. 113. ...*друкуе ў 1525 г. „Апостола“ і „Малую Подарожную Кніжыцу“*. — Скарынаўскі „Апостал“ сапраўды пабачыў сьвет у сакавіку 1525 г. Што ж тычыцца „Малой падарожнай кніжыцы“, то ў 2-ой палове XX ст., пасьля знаходкі ў Капэнгагене апошніх яе старонак, на якіх быў зьмешчаны календар сонечных і месячных зацьменьняў на 1523—1530 гг., стала зразумела, што гэтая кніга была надрукавана Ф. Скарынам не пазьней, чым у 1522 г.

С. 113. ...*акуратна даведацца, дзе і калі ён памёр, няма магчымасьці*. — У сярэдзіне 1530-х г. Ф. Скарына займаў пасаду мэдыка і садоўніка чэскага караля Фэрдынанда I. Памёр Скарына не пазьней за студзень 1552 г., бо захаваўся акт караля Фэрдынанда I, паводле якога маёмасьць Скарыны пераходзіла да ягонага сына Сімяона. Дарэчы, у больш позьнім творы — „Расказы з гісторыі Беларусі“, Адам Станкевіч і сам піша пра службу Скарыны ў Фэрдынанда I і ягоную сьмерць у Празе, аднак падае няправільную дату сьмерці — каля 1541 г. (гл. с. 73 гэтага выданьня).

С. 113. ...*перайшлі да Мамонічаў у тэй жа Вільні*. — Друкарня Мамонічаў у Вільні існавала ў 1574—1623 гг.

С. 117. *У беларускіх часопісах за 1917 г. дзе-нідзе можна спаткаць стацьці, пасьвячоныя Ф. Скарыне*. — У якасьці прыкладу тут можна прывесці наступныя публікацыі: Ксяневіч, Павал. 1917—1917 (Да юбілею 400-лецьця беларускага друку) // *Вольная Беларусь*. 1917. 24 чэрвеня. № 4. С. 3; Я. Л-к. Наша культурнае сьвята // *Вольная Беларусь*. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 1; Горэцкі, М. Доктар Францыск Скарына (6 жніўня 1517 г. — 6 жніўня 1917 г.) // *Вольная Беларусь*. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 1—3; Земкевіч, Р. 400-лецьця беларус-

каго друку // *Вольная Беларусь*. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 3; Земкевіч, Р. *Значэнне Францішка Скарыны у Беларускай культуры* // *Вольная Беларусь*. 1917. 11 жніўня. № 13. С. 1; Земкевіч, Р. *Друк Скарыны і друк сучасны* // *Вольная Беларусь*. 1917. 23 жніўня. № 15. С. 1—2.

С. 117. *Па прыгожасці літараў і рысункаў віленскія выданні выяўляюцца такжа далейшым працягам праскіх*. — Гэты сказ ёсць толькі ў кірылічным выданні працы, у выданні лацінкай ён адсутнічае.

С. 117. ... „*Малая падарожная кніжыца*“ — больш за 25 кніжак. — Насамрэч „*Малая падарожная кніжыца*“ складалася з 23 кніг.

С. 118. ...*вядомага баўгарска-сэрбскага друкара Божыдара Вукавіча*. — Вукавіч (Vuković) Божыдар (пасыла 1465 — каля 1540) — сярэднявечны друкар і выдавец, паводле паходжання чарнагорац (паходзіў з Падгор'я). У 1519 г. заснаваў у Вэнэцыі славянскую друкарню, якая дзейнічала да 1697 г. і задавальняла патрэбы ў богаслужбовых кнігах на сэрбскай і баўгарскай мовах.

С. 120. *Несьмяротны Дантэ, слаўны Пэтрарка, Бакача... былі добра ведамы Скарыне*. — Дантэ Аліг'еры (Dante Alighieri) (1265—1321) — італьянскі паэт, адзін са стваральнікаў італьянскай літаратурнай мовы; Пэтрарка (Petrarca) Франчэска (1304—1374) — італьянскі паэт, пачынальнік гуманістычнай культуры Адраджэння; Бакача (Boccaccio) Джавані (1313—1375) — італьянскі пісьменнік, гуманіст Раньняга Адраджэння.

Гэты фрагмент Станкевічавай брашуры ў свой час адмыслова крытычна пракаментаваў Уладзімер Пічэта, адзначыўшы:

А. Станкевіч, даючы апісанне праскіх і віленскіх друкаў, прабаваў таксама выявіць сутнасць скарынінскага святараўства. Нельга назваць спробу аўтара ўдалай, хаця трэба згадзіцца з думкай аўтара аб тым, што гуманістычны рух у Італіі і Заходняй Еўропе зрабіў пэўны ўплыў на Скарыну. Урэшце, гэтая правільная гіпотэза нічым не даведзена. Але адкуль аўтару вядома, што „несмяротны Дантэ, слаўны Пэтрарка, Бакача і іншыя вялікія паэты, патрыёты сонечнай Італіі, прадвеснікі гуманізму былі добра вядомы Скарыне і служылі багатым узорам для яго культурна-просветнай дзейнасці“, нам і пасыла працы Станкевіча засталася невядомым. Урэшце, і сама характарыстыка Дантэ, Пэтраркі і Бакача як папярэднікаў гуманізму, зьяўляецца спрэчнай, калі не адносна Дантэ, дык адносна двух апошніх гуманістаў (Пічэта, У. *Scoriniana* (1776—1926) // *Чатырохсотлецце беларускага друку: 1525—1925*. Менск, 1926. С. 320).

С. 121. ...*Аднак назоў „рускі“ затрымаўся за імі і пашырыўся разам з уладай на ўсё ўсходне-славянскія землі*. — Выкладзеная Станкевічам версія паходжання назвы „Русь“ — толькі адна з многіх, якія існуюць у гістарычнай навуцы, і ні адна з іх не зьяўляецца на сёння цалкам даказанай і агульнапрынятай. У цэлым усе шматлікія тэорыі паходжання „Русі“ можна падзяліць на 3 асноўныя групы:

- 1) гістарычныя тэорыі, выведзеныя са сведчаньняў аўтараў-сучаснікаў;
- 2) лінгвістычныя тэорыі, выведзеныя з падобных паводле гучання словаў у скандынаўскіх, славянскіх ці якіх-небудзь іншых мовах;
- 3) тапанімічныя тэорыі, выведзеныя на падставе геаграфічных назваў, некалькі звязаных па месцу лякалізацыі з Руссю.

С. 122. *Для поўнасьці паводле Уладзімірава дадаём словы мовы Скарыны...* — Пералік словаў ёсць толькі ў выданні лацінкай, кірылічнае ж выданне пасыла словаў: „*Ужо з гэтых прыкладаў бачым, як многа беларускасці ў мове Скарыны*“, адразу ж заканчваецца наступным абзацам:

А калі да гэтага дададзем, што ўжо ў той час існавала ў беларускай вымове дзеканьне і цеканьне, кароткае „ў“, аканьне, а такжа і іншыя цяперашнія асаблівасці беларускай мовы, дык будзем мець поўнае паняцце аб беларускасці скарынаўскай мовы.

Беларуская мова ў школах Беларусі ў XVI і XVII ст.

Друкуецца паводле: *Biełaruskaja mowa ў školach Biełarusi XVI i XVII st. Wilnia: Wydawieństwa „Biełaruskaje Krynicy“, 1928. 19 s.*

Перад гэтым у 1924 г. праца друкавалася ў газэце „*Krynica*“ (1924. 12 *krasawika*. № 8. S. 2—6; 26 *krasawika*. № 9. S. 2—4; 29 *krasawika*. № 10. S. 2—4; 10 *maja*. № 11. S. 2—4). У 1993 г. брашура была перавыдадзена ў Менску рэпрынтам.

С. 126. ...у нас была вера... і пратэстанцкая (кальвінская і сацыянская)... — Кальвінізм і сацыніянства — накірункі пратэстантызму, якія атрымалі свае назвы ад прозвішчаў сваіх заснавальнікаў — французскага прапаведніка Жана Кальвіна (*Calvin*) (1509—1564) і італьянскага тэолага (які жыў у Кракаве) Фаўста Соцына (*Faustus Socinus*) (1539—1604).

С. 127. ...Гаева, Барысаўскага навету... — Тут маецца на ўвазе вёска Гайна (цяпер знаходзіцца ў Лагойскім раёне Менскай вобласці).

С. 127. Міхалон Літвін у XVI ст. напісаў кнігу... — Літвін Міхалон (сапр. Цішкевіч Міхайла) — старажытнабеларускі гуманіст і мысьляр XV ст.

С. 128. ...Лукашэвіч, гісторык школаў у Польшчы і Літве... — Лукашэвіч (*Łukaszewicz*) Юзаф (1799—1873) — польскі гісторык і публіцыст, жыў у Познані. Даследаваў гісторыю Рэфармацыі і асветы ў Польшчы. Аўтар чатырохтомнай „*Historii szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*“ (1849—1851).

С. 128. Другі гісторык школ у нашым краі Харламповіч... — Харламповіч Канстанцін (1870—1932) — украінскі гісторык. Даследаваў гісторыю заходнерускіх царкоўных брацтваў XVI—XVII ст. і іхную асветніцкую дзейнасць.

С. 128. ...дзяліліся на эвангелікаў... — Эвангелікі — тэрмін, які найчасцей ужываецца ў адносінах да французскага рэфармацыйнага руху, асабліва ў 1520-х і 1530-х гг.

С. 131. Віленская Кангрэгацыя 1636 г... — Маецца на ўвазе Віленская базыльянская кангрэгацыя 1636 г., якая прыняла пастанову „абы отцове и братия закону нашего в церквах не иным, але руским только языком проповед слово Божого чинили“.

Магнушэўскі — Паўлюк Багрым — Баброўскі

Друкуецца паводле: *Stankiewicz, Ad. ks. Mahnuśeŭski—Paŭluk Bachrym—Babroŭski (Da wytokaŭ biełaruskaha adradžeńnia). Wilnia: Wydawnie Biełaruskaha Wydawieństwa „Biełpres“, 1937. 45 s.*

Перад гэтым праца (бяз тэкстаў вершаў, якія прыпісваюцца Паўлюку Багрым) друкавалася ў часопісе „*Chryścijanskaja Dumka*“ (1937. № 2. 20 *studnia*. S. 2—4; № 3. 5 *lutaha*. S. 2—3; № 4. 20 *lutaha*. S. 2—3; № 5. 5 *sakawika*. S. 2—3; № 6. 20 *sakawika*. S. 2—4; № 7. 5 *krasawika*. S. 2—4; № 8. 20 *krasawika*. S. 2—4; № 9. 5 *traŭnia*. S. 2—3). Часткі кнігі, прысьвечаныя В. Магнушэўскаму і М. Баброўскаму, пасыла перавыдаваліся (падрыхтоўка тэксту і прадмова Віталя Зайкі) лацінскім шрыфтам у: *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 53—71.*

С. 133. ...трактат у Тыльзіце 1807 г. — Маецца на ўвазе Тыльзіцкая мірная дамова, заключаная ў 1807 г. паміж Аляксандрам I і Напалеонам Банапартам. Расея паводле яе ўмоваў далучалася да т. зв. „кантынэнтальнай блякады“ Англіі і абавязвалася дапамагаць Напалеону ў вайне. Акрамя ўсяго іншага, у склад Расеі быў перададзены перад гэтым прускі Беластоцкі дэпартамент.

С. 133. Варшаўскі арцыбіскуп В. Хосьцек-Попель... — Хосьцек-Попель (*Chościak-Popiel*) Вінцэнт Тэафіл (1825—1912) — польскі рэлігійны дзеяч, у 1863—1875 гг. біскуп

плоцкі, у 1876—1883 гг. біскуп каліска-куяўскі, у 1883—1912 гг. арцыбіскуп варшаўскі. У ноўгарадзкай высылцы знаходзіўся ў 1868—1876 гг.

С. 134. ...*шырэі пісаў аб Магнушэўскім А. Янулайціс*. — Янулайціс (*Janulaitis*) Аўгустынас (1878—1950) — літоўскі гісторык, публіцыст і палітычны дзеяч. Да рэвалюцыі 1917 г. у Расейскай імперыі перасяледаваўся ўладамі за ўдзел у літоўскім нацыянальным руху. Быў сябрам Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі. Пасля атрымання Літвой незалежнасці займаўся палітыкай, у 1918 г. выконваў абавязкі міністра замежных спраў. У 1919—1925 гг. судзьдзя Вышэйшага трыбуналу Літвы, з 1924 г. яго старшыня. Выкладаў у Ковенскім універсітэце, з 1939 г. — у Віленскім. Аўтар шэрагу гістарычных даследаванняў.

С. 135. ...*А. Янулайціс не сказаў, што гэта былі за дакумэнты, ці ўсё ён зь іх выкарыстаў і дзе яны знаходзяцца* — А. Янулайціс, хутчэй за ўсё, выкарыстаў дакумэнты агульнага сьледства пра хваляваньне крошынскіх сялянаў, ведзенага чыноўнікамі ведамства ўнутраных спраў. На сёньняшні дзень яны захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве ў горадзе Горадні ў фондзе канцылярыі гарадзенскага губэрнатара.

С. 135. ...*казкі Эзоп, польскага паэта Нарушэвіча і „Wiadomości Brukowe“*. — Эзоп — старажытнагрэцкі байкапісец (VI ст. жа н. э.), лічыцца заснавальнікам жанру байкі; Нарушэвіч (*Naruszewicz*) Адам (1733—1796) — польскі культурны і рэлігійны дзеяч, паэт, пісаў лірычныя вершы і байкі; „*Wiadomości Brukowe*“ — газета, якая выходзіла ў Вільні ў 1816—1822 гг. пад рэдакцыяй Андрэя Сьнядэцкага, орган літаратурна-грамадзкага лібэральна-асьветніцкага таварыства шубраўцаў.

С. 137. ...*ездзілі ў Крошын дзеля гэтага сам Навасільцаў і рэктар Віленскага ўнівэрсытэту Пэлікан*. — Навасільцаў Мікалай Мікалаевіч (1761—1838) — расейскі палітык, адзін з найбліжэйшых паплечнікаў Аляксандра І. У 1824—1831 гг. быў апекуном Віленскай навучальнай акругі; Пэлікан Вянецслаў (1790—1873) — расейскі мэдык-хірург, прафэсар, у 1826—1831 гг. рэктар Віленскага ўнівэрсытэту. Самі гэтыя асобы ў Крошын насамрэч ня ездзілі, але 22 чэрвеня 1828 г. накіравалі туды дырэктара вучылішчаў Гарадзенскай губэрні.

С. 137. ...*Гарадзенскі губэрнатар... паехаў на месца сам*. — Як цяпер вядома, першае сьледства па справе падзеяў, якія адбыліся ў Крошыне, сапраўды вялі чыноўнікі ведамства ўнутраных спраў на чале з гарадзенскім губэрнатарам. Аднак пасля, у сувязі з тым, што да справы мела дачыненне крошынская школа, было праведзена дадатковае сьледства па лініі Міністэрства народнай асьветы. Дакумэнты гэтага сьледства сёньня цалкам апублікаваныя ў выданьні: *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.* / Уклад. Г. В. Кісялёў; Рэд. В. В. Барысенка, А. І. Мальдзіс. Мінск, 1977; 2-ое выд. Мінск, 2003. С. 191—212.

С. 138. *Аканчальнае, такім чынам, вырашэньне гэтай справы пакідаем тым, што пасля нас будуць да яе брацца*. — У 2005 г. гісторык Марак Мілавіцкі, прааналізаваўшы паданую Станкевічам інфармацыю і сумяшчэйшы яе з той, якой апошні ня ведаў, зрабіў наступныя высновы:

Гістарычныя крыніцы ня згадваюць іншага дамініканца пад прозьвішчам „Магнушэўскі“, які б жыў пры канцы XVIII — пач. XIX ст. Нядзіўна, што Станкевіч атаясаміў крошынскага пробашча з дамініканцам а. Мацеем Магнушэўскім. Але ўжо ён меў сумневы, якія датычылі, напрыклад, розьніцы імёнаў, даты сьмерці ці таго, што ў розных крыніцах і працах падаюцца розныя звесткі пра яго месцазнаходжаньне ў тым самым часе. Калі зазірнём у дамініканскія крыніцы, а менавіта ў так званыя „схематыкі літоўскай правінцыі дамініканцаў“, дык адразу зьявіцца чарговая дылема, а менавіта ці мог быць а. Магнушэўскі ОП пробашчам у Крошыне, калі ў каталёгах ён фігуруе як прыёр кляштару ў Вэрках каля Вільні (вядомых пад назовам „Віленская Кальварыя“)?

З каталёгаў Літоўскай правінцыі дамініканцаў, што знаходзяцца ў кракаўскім архіве Польскай правінцыі дамініканцаў, даведваемся, што а. Мацей Магнушэўскі нарадзіўся ў 1761 г. У ордэн уступіў у 1780, праз год склаў першыя манаскія зарокі. Ад 1818 г. фігуруе ў каталёгах як прыёр Вэркаўскага кляштара, там жа правёў большую частку жыцця. Ян Марак Гіжыцкі (Валыняк) у працы „*Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*“ (Кракаў, 1917) пісаў, што а. Магнушэўскі ўпершыню стаў ігуменам згаданага кляштара ў 1798—1801 г. і гэтую пасаду займаў ажно да смерці — 25 ліпеня 1839 г.

Што мы ведаем пра а. Вайцеха Магнушэўскага? У пераліку духавенства віленскай дыяцэзіі за 1826 г. Вайцех (на лаціне „*Adalbertus*“) Магнушэўскі фігуруе як „*Curat. Kroszyn, Dec. Nowogrod*“ — пробашч у Крошыне. Таксама была ў Крошыне невялікая парафіяльная школа, якую заснаваў папярэдні пробашч, а. Малішэўскі. Гэта была адна зь нямногіх школаў, у якіх дзеці вучыліся па-беларуску. З дакументаў, якія адлюстроўваюць сьледчы працэс у справе гэтае школы, вынікае, што а. Вайцех Магнушэўскі быў у 1828 г. таксама канонікам берасьцейскага калегіату. Згодна зь Янулайцісам, крошынскі пробашч памёр 24 ліпеня 1828 г. у веку 70 гадоў.

Зь іншых крыніц, што тычаць Паўлюка Багрыма, даведваемся, што а. Магнушэўскі быў у Крошыне ўжо ў 1812 г. Тады, як кажа сам Магнушэўскі, ён хрысьціў адразу на другі дзень пасля нараджэньня Паўлюка Багрыма (гл.: *Янушкевіч, Я. За архіўным парогам. Беларуская літаратура XIX—XX ст. у святле архіўных пошукаў. Мінск, 2002*).

Прыведзеная мной інфармацыя не вырашае канчаткова праблемы Магнушэўскіх. Адказ трэба шукаць у схематызмах Віленскай дыяцэзіі. Ключавымі тут зьяўляюцца схематызмы 1818 і 1820 г. — дадатку да літургічнага календара дыяцэзіі. У схематызмах згадваецца дыяцэзіяльны сьвятар „*Adalbertus Magnuszewski*“. Значыць, схематызм зьяўляецца пералікам толькі дыяцэзіяльнага духавенства (духоўнікаў-неманахаў). Гэта першы аргумэнт за тое, што а. Магнушэўскі не належаў да ордэну сьв. Дамініка.

Другі аргумэнт паходзіць са схематызму 1820 г. Побач з прозьвішчамі духоўнікаў указаны ўзрост і год сьвятарскіх пасьвячэньняў. Пры а. Магнушэўскім напісана: „55 гадоў“ — а гэта значыць, што ён павінен быў нарадзіцца ў 1765 г. і быў маладзейшы ад згаданага вышэй ігумена кляштара ў Вэрках (Мацея Магнушэўскага) на чатыры гады. Дзеля падстрахоўкі варта было б яшчэ праверыць каталёгі 1821 і 1822 г., але і бяз гэтага можам зь вялікай дозай імавернасьці сьцьвердзіць, што а. Магнушэўскі, які спрычыніўся да фармаваньня нацыянальнай сьвядомасьці беларускай моладзі ў Крошыне, ня быў дамініканцам (*Мілавіцкі, М. Дык хто ж такі Магнушэўскі? // Наша Ніва. 2005. 21 кастрычніка. С. 14*).

С. 139. ...*усіх вершаў, ведамых і якія нашы гісторыкі прыпісваюць Багрыму, ёсьць тры*. — На сёньняшні дзень беларускія літаратуразнаўцы цьвёрда прыпісваюць Паўлюку Багрыму толькі верш „Зайграй, зайграй, хлопча малы“, у той час як астатнія прыведзеныя А. Станкевічам вершы лічацца ананімнымі.

С. 145. ...*ў Драгічыне ўпіраў*... — Піяры — каталіцкі манаскі ордэн, створаны ў XVII ст. адмыслова для хрысьціянскага навучаньня юнацтва ў школах. На тэрыторыі Расейскай імперыі ягоная дзейнасьць была спыненая ўладамі ў сярэдзіне XIX ст.

С. 146. ...*дружыў з сакратаром унівэрсытэту — зь літоўцам К. Контрымам*. — Контрым (*Kontrym*) Казімер (1776—1836) — пісьменьнік, публіцыст і палітычны дзеяч, працаваў у Віленскім унівэрсытэце бібліятэкарам. Быў сузаснавальнікам Таварыства шубраўцаў і „*Wiadomości Brukowuch*“. Браў удзел у паўстаньні 1830 г.

С. 146. ...*і Цімафея Мсьціслаўца*. — Маецца на ўвазе Пётар Мсьціславец, імя па-бацьку якога было „Цімафеевіч“.

С. 146. ...*запознаўся з вучонымі-славістамі Копітарам, Добраўскім, Ганкам і Юнгманам*. — Копітар (*Kopitar*) Варфаламэй (Эрнэй) (1780—1844) — славенскі філёляг-славіст, зьбіральнік і дасьледчык старажытнаславянскіх помнікаў; Добраўскі (*Dobrowsky*) Ёзаф (1753—1829) — чэскі славяназнаўца-„будзіцель“, аўтар прац па славянскай гісто-

рыі, літаратуры, мовах; Ганка (*Hanka*) Вацлаў (1791—1861) — чэскі славіст і паэт. Найвялікшую вядомасць набыў як аўтар падробак старажытначэскіх рукапісаў — т. зв. Кралядворскага і Зялёнадворскага; Юнгман (*Jungmann*) Ёзаф (1773—1847) — чэскі славазнаўца—„будзіцель“, аўтар прац па гісторыі чэскай мовы, літаратуры і культуры, нацыянальна-патрыятычных артыкулаў.

С. 146. ...вучонага кардынала Ангела Маі... — Маі (*Mai*) Ангела (1782—1854) — італьянскі тэолаг і філосаф. З 1819 г. загадваў Ватыканскай бібліятэкай, з 1833 г. быў сакратаром Кангрэгацыі эвангелізацыі народаў, з 1838 г. — кардынал.

С. 147. ...з палякаў Лялевель, Галухоўскі... — Лялевель (*Lelewiel*) Яхім (1786—1861) — польскі гісторык і палітычны дзеяч, паходзіў са спянянізаванай прускай шляхты. Прафэсар Віленскага і Варшаўскага ўнівэрсытэтаў; Галухоўскі (*Gołuchowski*) Юзаф Войцех (1797—1858) — польскі філэзаф, ураджэнец Галіцыі, у 1821—1824 гг. прафэсар Віленскага ўнівэрсытэту.

С. 147. ...за прыналежнасьць да таварыства філярэтаў і філяматаў... — Таварыства філяматаў (аматараў ведаў) існавала ў Вільні ў 1817—1823 гг., таварыства філярэтаў (аматараў дабрадзейнасьці) — у 1820—1823 гг.

С. 147. ...закідае далматам... — Далматы (далмацінцы) — этнаграфічная група харватаў, насельнікі Далматыі.

С. 148. ...царскія агенты (Сямашка, Зубко, Лужынскі)... — Сямашка Іосіф (1798—1868) — грэка-каталіцкі і праваслаўны дзеяч, у 1833—1839 гг. — грэка-каталіцкі біскуп літоўскі, з 1840 г. — праваслаўны архіепіскап літоўскі і віленскі, з 1852 г. — мітрапаліт. Быў асноўным выканаўцам справы ліквідацыі царкоўнай уніі ў 1839 г.; Зубко Антоні (1797—1884) — царкоўны дзеяч, у 1834—1839 гг. грэка-каталіцкі біскуп берасьцейскі, у 1840 г. прызначаны праваслаўным біскупам менскім і бабруйскім; Лужынскі Васіль (1788 ці 1789—1879) — царкоўны дзеяч, у 1834—1839 гг. грэка-каталіцкі біскуп полацкі і віцебскі. У 1840 — 1841 гг. праваслаўны біскуп, у 1841—1866 гг. арцыбіскуп полацкі.

С. 149. *Эстрэйхэр у сваёй бібліяграфіі*... — Маецца на ўвазе *Эстрэйхэр (Estreicher)* Караль Юзаф Тэафіл (1827—1908) — польскі гісторык літаратуры і тэатру, бібліёграф, які лічыцца „бацькам польскай бібліяграфіі“. У 1872—1908 гг. выдаў 22 тамы „*Bibliografii Polskiej*“, у якую былі ўключаныя амаль усе польскія і датычныя Польшчы выданьні, выдадзеныя ў 1470—1889 гг.

Да гісторыі беларускага палітычнага вызваленьня

Друкуецца паводле: *Да гісторыі беларускага палітычнага вызваленьня: 3 нагоды 70-лецьця сьмерці Кастуся Каліноўскага рэд. „Міжускай Прауды“ (†1864) і 50-лецьця „Гоману“ (1884). Вільня: Выдавецтва „Шляху Моладзі“, 1935. 128 с.* На тытульным лісьце кнігі памылкова пазначаны год выданьня „1934“, у той час як на вокладцы — „1935“.

Перад гэтым праца друкавалася ў часопісе „Шлях моладзі“ (1934. № 3—12; 1935. № 1—13).

С. 158. ...Платон Сасноўскі, а такжа праф. Ігнат Даніловіч, Я. Ярашэвіч. — Падрабязней пра гэтых людзей гл. ў працы „Беларускі хрысьціянскі рух“, с. 456—457 гэтага выданьня.

С. 158. ...ў тэй жа Францыі рэвалюцыя ліпнёвая (1830) і рэвалюцыя лютаўская (1848)... — У выніку першай рэвалюцыі ў Францыі да ўлады прыйшла фінансавая арыстакратыя, а ў выніку другой — усталяваны рэспубліканскі лад, які, праўда, пратрымаўся тады ўсяго 4 гады.

С. 159. *Тварцом гэтай ідэі быў славак Колярж.* — Маецца на ўвазе Колар (*Kollar*) Ян (1793—1852) — славацкі палітык, паэт, філэзаф і лютэранскі сьвятар. Быў адным зь

ідеолягаў славацкага нацыянальнага адраджэння, але прытрымліваўся думкі, што славакі мусяць выкарыстоўваць чэскую мову.

С. 159. ... „Земля і Воля“ і зь яе паўстаўшыя „Чёрный передел“ і „Народная воля“ ... — Народніцкая арганізацыя „Зямля і воля“ ўзьнікла ў 1876 г. і распалася на 2 часткі ў 1879 г. Тая яе плынь, якая прапагандавала індывідуальны тэрор, утварыла арганізацыю „Народная воля“ (існавала ў 1879—1886 гг.), а тая, якая захавала вернасць чыста народніцкім тэндэнцыям — групу „Чорны перадел“ (існавала ў 1879—1881 гг.)

С. 162. ...ў „Колоколе“ ... — „Колокол“ — расейская эміграцыйная рэвалюцыйна-дэмакратычная газета, якая выдавалася Аляксандрам Герцэнам і Мікалаем Агаровым у Жэнэве ў 1857—1867 гг.

С. 163. ...у тым жа духу працаваў кс. Мацкевіч. — Мацкевіч (Мацкявічус) (Mackevičius) Антанас (1828—1863) — ксёндз, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863—1864 гг. на тэрыторыі Літвы. Выступаў за ліквідацыю прыгону і перадачу сялянам памешчыцкай зямлі. Пасля апублікавання ў Вільні маніфэстаў аб пачатку паўстання ўзначаліў атрад сялян-паўстанцаў. Кіраваў паўстаннем ва ўсёй Ковенскай губэрні. У снежні 1863 г. схоплены і пакараны смерцю расейскімі ўладамі.

С. 165—166. ...Гейштар, Ратч, Пшыбароўскі, Яноўскі, Ліmanoўскі і інш... — Гейштар (Gieysztor) Якуб (1827—1897) — польскі палітычны дзеяч, актыўны ўдзельнік і адзін з кіраўнікоў паўстання 1863—1864 гг. на тэрыторыі Літвы і Беларусі, у рэшце рэшт узначаліў Кіраўнічы камітэт правінцыямі Літвы. Пасля паўстання асуджаны на 12 гадоў катаргі, у 1872 г. вярнуўся на радзіму. Пакінуў каштоўныя ўспаміны; Ратч Васіль Фёдаравіч (1816—1870) — расейскі вайсковы гісторык, аўтар двухтомнай працы „Сведения о польском мятеже 1863 в Северо-Западной России“ (1867—1874); Пшыбароўскі (Przyborski) Валеры (1845—1913) — польскі пісьменьнік, удзельнік і гісторык паўстання 1863—1864 гг.; Яноўскі (Janowski) Юзаф Каятан (1832—1914) — польскі архітэктар, удзельнік паўстання 1863—1864 гг., быў сакратаром стану Нацыянальнага ўраду. Пасля паўстання эміграваў у Францыю, затым жыв у Львове. Ініцыяваў і сурэдагаваў выданьне ў 1888—1894 гг. пяцітамовага зборніка матэрыялаў па гісторыі паўстання 1863—1864 гг.; Ліmanoўскі (Limanowski) Баляслаў (1835—1935) — польскі гісторык, сацыёлаг, публіцыст і палітык, вядомы дзеяч сацыялістычнага руху. Удзельнік паўстання 1863—1864 гг. З 1892 г. — адзін зь лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі. Пасля здабыцця Польшчай незалежнасці ў 1922—1935 гг. сэнатар.

С. 166. ...большавіцкі гісторык рэвалюцыйнага руху ў Беларусі ад 1863 да 1917 г. С. Агурскі... — Агурскі Самуіл (1884—1947) — савецкі гісторык і публіцыст. У 1920—1930-я гг. працаваў на кіраўнічых пасадах спачатку ў Інстытуце гісторыі партыі (Гістпарце) пры ЦК КП(б)Б, а пасля — у Гістпарце пры Маскоўскім камітэце ВКП(б). У „Нарысах па гісторыі рэвалюцыйнага руху на Беларусі (1863—1917)“ (1928) зрабіў спробу сыстэматызаваць гісторыю рознанацыянальнага рэвалюцыйнага руху. Адным зь першых распачаў барацьбу супраць т. зв. беларускага нацыянал-дэмакратызму. Палітычныя абвінавачанні Агурскага паўплывалі на трагічныя лёсы У. Ігнатоўскага, З. Жылуновіча і інш.

С. 166. ...„Вперед“, „За 100 лет“ і „Былое“ ... — „Вперед!“ — маеца на ўвазе або непэрыядычны часопіс расейскіх рэвалюцыйных народнікаў, 5 нумароў якога выйшлі ў Цюрыху і Лёндане ў 1873—1877 гг., або аднайменная газета тых жа народнікаў, 48 нумароў якой у 1875—1876 гг. выйшлі ў Лёндане; „За 100 лет“ — кніга аўтарства Уладзімера Бурцава, выдадзеная ў 1897 г. у Лёндане — своеасаблівая пагадавая хроніка расейскага рэвалюцыйнага руху ад дзекабрыстаў да сацыял-дэмакратаў зь пералікам фактаў і выбарчай публікацыяй дакумэнтаў; „Былое“ — зборнік, а пасля часопіс, які выходзіў у Лёндане і Парыжы ў 1900—1904, 1908—1913 гг. і ў Пецябургу (Петраградзе, Ленінградзе) ў 1906—1907 і 1917—1926 гг. Друкаваў дакумэнты і матэрыялы па гісторыі рэвалюцыйнага руху.

С. 166. ...*польскія паўстанцы Ўрублеўскі...* — Урублеўскі (Wróblewski) Валеры (1836 ці 1839—1908) — польскі палітычны дзеяч, удзельнік паўстання 1863—1864 гг., быў кіраўніком штабу вайсковага начальніка Гарадзенскага ваяводства. Пасля задушэння паўстання ў Беларусі і Літве некаторы час змагаўся на Падляшшы і ў Варшаве. Пасля эміграваў у Францыю, у 1871 г. быў генэралам Парыскай Камуны і камандаваў адной з яе арміяў.

С. 166. ...*адвакат Тадэвуш Урублеўскі...* — Урублеўскі (Wróblewski) Тадэвуш (1858—1925) — польскі юрыст, вядомы адвакат і прамоўца, палітык. Стаяў на краёвых пазыцыях, пазытыўна ставіўся да беларускага руху, абараняў беларускіх дзеячоў падчас судовых працэсаў. Быў вядомым бібліяфілам, меў вялікую бібліятэку.

С. 167. ...*часопісь „Гутарку старога дзеда“ Вінцуса Каратынскага.* — „Гутарка старога дзеда“ была не часопісам, а брашурай, якая выйшла ў 1862 г. у Парыжы. Прыналежнасць яе тэкстаў Вінцэнту Каратынскаму да гэтай пары не даказана.

С. 167. *Дагэтуль ніхто аб ім не пастараўся сабраць у цэласць хоць тыя скромныя весткі...* — У 1930 г. у Маскве Таварыствам былых паліткатаржанаў была выдадзена невялікая паводле аб'ёму (34 с.) брашура Іосіфа Жукоўскага-Жука „*Игнатий Иоакимович Гриневицкий*“. Разам з іншымі крыніцамі яна была пазней выкарыстаная беларускім гісторыкам і пісьменьнікам Уладзімерам Арловым пры падрыхтоўцы ім навукова-папулярнай працы „Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі“ (выдадзеная менскім выдавецтвам „Навука і тэхніка“ ў 1992 г.).

С. 168. ...*д-р Т. Грыб у „Iskrach Skaryny“...* — Грыб Тамаш (1895—1938) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч, навуковец. Адзін з арганізатараў і лідэраў Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў; „*Iskry Skaryny*“ — грамадзка-культурны, навукова-папулярны і літаратурны часопіс, які выдаваўся Беларускім (Крывіцкім) культурным таварыствам імя Ф. Скарыны ў Празе ў 1931—1935 гг.

С. 168. ...*радзіўся ў 1856 г. у Меншчыне...* — Калі казаць больш дакладна, то Ігнат Грынявіцкі нарадзіўся ў маёнтку Басін Бабруйскага павету Менскай губэрні. 1856 год — афіцыйная дата ягонага нараджэння, аднак сястра Грынявіцкага Юлія і іншыя сваякі сьцьвярджалі, што насамрэч ён нарадзіўся трохі раней, у жніўні 1855 г.

С. 168. ...*зваў сябе літвінам.* — Захавалася цікавае сьведчаньне пра нацыянальную сьвядомасць Ігната Грынявіцкага, пакінутае вядомым нарадавольцам Львом Ціхаміравым:

Палякі ўпарта называлі яго „Грынявецкі“ і залічалі да сваіх. Ён сам, аднак, называў сябе літвінам, а не палякам; па-расейску размаўляў выдатна, як і па-польску, і быў цалкам расейскі народнік. Афіцыйна яго, вядома, трэба лічыць палякам, бо паводле веравызнання ён быў каталіком. Тым ня менш, Грынявіцкі быў паляк моцна „падмаскалены“, і большая частка ягоных студэнцкіх сяброў, зь якімі ён марыў пра пасяленьні ў „народзе“, былі кроўнымі расейцамі ці „падмаскальнымі“ палякамі (цыт. паводле: Жуковский-Жук, И. Игнатий Иоакимович Гриневицкий. Москва, 1930. С. 13).

С. 169. ...*калі быў № 2, дык мусіў быць і першы.* — Першы нумар „Гомона“ сапраўды існаваў і датаваўся 1884 годам, бяз больш канкрэтнай даты. На сёньняшні дзень ён разам з другім нумарам цалкам апублікаваны ў выданьні: *Публицистика белорусских народников / Сост., подготовка текстов С. Х. Александровича и И. С. Александрович; Предисловие и коммент. И. С. Александрович. Минск, 1983. С. 59—122.*

С. 169. ...*всему причиной „независящие от нас обстоятельства“, слишком изменчивые в наши дни.* — Хутчэй за ўсё, такімі „незалежнымі абставінамі“ стаў ператрус, праведзены вясной 1884 г. на кватэры ў аднаго з выдаўцоў часопіса, сябра Беларускай фракцыі арганізацыі „Народная воля“ Х. Ратнэра. Падчас гэтага ператрусу быў знойдзены гектограф і надрукаваная на ім нелегальная літаратура, у тым ліку 32 паасобнікі

першага нумару часопіса „Гомон“. Пасля гэтага выдаўцы часопісу мусілі патраціць нейкі час на набыццё новай апаратуры.

С. 170. ...арыгінальны экзэмпляр „Гомона“ нумару другога... знаходзіцца ў Беларускаму музэі ў Вільні. — Гэты арыгінальны экзэмпляр 2-га нумару „Гомона“ 26 красавіка 1926 г. перадаў у дар Беларускаму музэю ў Вільні вядомы польскі гісторык і палітычны дзеяч Леан Васілеўскі.

С. 170. Для гэтай працы карыстаўся я водпісам. — Відаць, менавіта гэтая копія (па-польску „odpis“) цяпер захоўваецца ў рукапісным адзеле Бібліятэкі Літоўскай акадэміі навук. Яна надрукаваная на машынцы, пры гэтым цяжкачытаная месцы арыгінала ў ёй прапушчаныя, а нумарацыя старонак не адпавядае нумарацыі старонак арыгінала.

С. 170. ...присоединение польской партии „Пролетариата“ к организации „Народной воли“... — „Пралетарыят“ — польская народніцкая партыя, якая існавала ў 1882—1886 гг. (поўная назва — Міжнародная сацыяльна-рэвалюцыйная партыя „Пралетарыят“). Ставіла пытаньне пры стварэньне сацыялістычнай дзяржавы і абагульненьне сродкаў вытворчасці. У сакавіку 1884 г. быў заключаны саюз паміж „Пралетарыятам“ і „Народнай воляй“, згодна зь якім „Пралетарыят“ прызнаў вышэйшай формай барацьбы з самадзяржаўем эканамічны і палітычны тэрор. У 1886 г. партыя была разгромленая расейскімі ўладамі.

С. 170. ...выступленьне Ціхамірава. — Ціхаміраў Леў (1852—1923) — расейскі народнік і публіцыст, сябра выканкаму арганізацыі „Народная воля“, з 1882 яго прадстаўнік за мяжой. Рэдактар народавольскіх выданьняў. Пазьней ад рэвалюцыйнай дзейнасьці, у 1888 г. падаў просьбу ўладам аб памілаваньні, пасля вяртаньня ў Расею перайшоў у лягер манархістаў.

С. 170. ...ў № 2 „Вестника Народной Воли“. — „Вестник Народной Воли“ — часопіс, які выдаваўся расейскімі нарадавольцамі ў Жэнэве ў 1883—1886 гг. пад рэдакцыяй Л. Ціхамірава, М. Ашаніна, П. Лаўрова. Усяго выйшла 5 нумароў.

С. 171. ...кажа Лаўроў. — Лаўроў Пётар (1823—1900) — расейскі філёзаф, сацыялэгі і публіцыст, адзін зь ідэолягаў рэвалюцыйнага народніцтва. З 1870 г. жыў у эміграцыі, рэдагаваў народніцкія выданьні.

С. 172. Татлебен з свайго становішча адкліканы. — Татлебен Эдуард Іванавіч (1820—1884) — расейскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, інжынэр-генэрал. Адзначыўся падчас Крымскай вайны 1853—1856 гг. і руска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. У 1880 гг. быў прызначаны віленскім, гарадзенскім і ковенскім генэрал-губэрнатарам і камандуючым войскамі Віленскай ваеннай акругі, але празь нейкі час захварэў і практычна краем не кіраваў.

С. 173. Пасьля Татлебена прыйшоў Каханаў... — Каханаў Іван Сямёнавіч (1825—1909) — генэрал артылерыі, віленскі, гарадзенскі і ковенскі генэрал-губэрнатар у 1884—1893 гг., перад гэтым быў у 1867—1884 гг. пётркаўскім губэрнатарам.

С. 174. ...выйшаў нелегальна № 10 „Народной воли“. — „Народная воля“ — газета аднайменнай арганізацыі, якая выдавалася нелегальна ў 1879—1885 гг. Усяго выйшла 12 яе нумароў.

С. 175. ...якое ў найвялікішага нямецкага патрыёта Фіхтэ атрымала і тэарэтычную формулу. — Фіхтэ (Fichte) Ёган Готліб (1762—1814) — нямецкі філёзаф, прадстаўнік нямецкай клясычнай філязофіі. У сваіх „Прамовах да нямецкай нацыі“ (1808) заклікаў нямецкі народ да маральнага адраджэньня і аб’яднаньня.

С. 176. ...Судзіловский, Ковалик, Исаев... — Судзілоўскі (Русэль) Мікалай Канстанцінавіч (1850 — 1930) — рэвалюцыйны народнік, ураджэнец Магілёва. З 1875 г. жыў у эміграцыі, супрацоўнічаў з часопісам „Вперед!“; Кавалік Сяргей Філіпавіч (1846—1926) — рэвалюцыйны народнік, ураджэнец маёнтка Свадкавічы Магілёўскай губэрні; Ісаев Рыгор Пракопавіч (1857—1886) — рэвалюцыйна-народнік, удзельнік замаху на Аляксандра II. Ураджэнец Магілёва.

С. 177. ...праф. Каяловіч цікавіцца „Гомоном“... — Каяловіч Міхаіл (1828—1891) — гісторык, прафэсар Санкт-Пецярбургскай праваслаўнай духоўнай акадэміі. Адзін з найгалоўнейшых ідэолягаў заходнерусізму.

С. 181. ...відаць, прапалі ў дзяцей яго, ці мо зайздросна хаваюцца імі дзе ў куфры... — Нашчадкі Францішка Багушэвіча не падзялялі „хлопаманства“ свайго бацькі, таму пасля ягонай сьмерці прынцыпова ня мелі аніякіх стасункаў зь беларускімі дзеячамі і адпаведна не дзяліліся зь імі ягонай спадчынай. Таму ўсё пералічанае Адамам Станкевічам так і засталася страчаным для беларускай культуры.

С. 183. *Пахаваны Гурыновіч у Крыстынопалі, у фамілійных грабніцах.* — Магіла Гурыновіча была разбурана ў час Першай сусьветнай вайны, і сёньня месца яго пахаваньня невядомае.

С. 183. ...спадчына Гурыновіча так доўга марынуецца ў Беларускам Музеі ў Вільні. — 7 раней недрукаваных вершаў Адама Гурыновіча былі апублікаваныя ў тым жа 1935 г., калі выйшла дадзеная праца А. Станкевіча, у № 1 за гэты год часопіса „Калосье“.

С. 184. ...прыказаў вучыць беларусаў „бязрожай“. — Тут маецца на ўвазе застасаваньне пры навучаньні пашыранных у той час цялесных пакараньняў.

С. 185. ...беларуская рэвалюцыйная моладзь заснавала арганізацыю пад назовам „Круг беларускай народнай прасьветы“. — „Круг беларускай народнай прасьветы і культуры“ быў заснаваны студэнтамі-беларусамі Вацлавам Іваноўскім, Антонам і Іванам Луцкевічамі, да якіх пасля далучыліся Францішак Умястоўскі, Казімер і Амброзі Кастравіцкі і некаторыя іншыя. Арганізацыя дзейнічала нелегальна і мела на мэце папулярызаваць беларускую кнігу.

С. 185. ...яе захадамі былі надрукаваны „Вязанка“... — „Вязанка“ — зборнік вершаў Янкі Лучыны, які быў легальна выдадзены ў Пецярбургу ў друкарні К. Пянткоўскага ў 1903 г., г. зн. яшчэ да зьняцця забароны на друк выданьняў на беларускай мове ў Расейскай імперыі. Выдаўцы дзеля гэтага падманулі цэнзараў, паведаміўшы ім, што вершы напісаныя на баўгарскай мове. Сучасныя беларускія дасьледчыкі лічаць, што „Круг беларускай народнай прасьветы і культуры“ браў удзел у выданьні „Вязанкі“, але афіцыйна ягоная назва нідзе ў выдавецкіх зьвестак не фігуравала па прычыне нелегальнасьці арганізацыі. Мяркуецца таксама, што спрычыніліся сябры „Кругу...“ і да выданьня ў 1904 г. у той жа друкарні К. Пянткоўскага зборніка беларускіх народных казак „Казкі“.

С. 185. ...„Калядная пісанка“... — „Калядная пісанка“ — нелегальнае выданьне, якое было адбіта на гектографе ў некалькіх дзясятках асобнікаў у Пецярбургу перад Калядамі 1903 г. Налічвала шэсьць старонак пісанага лацінкаю ад рукі і пасля памножанага тэксту. Зьмяшчала, апроч кароткай прадмовы, вершы Янкі Лучыны („Роднай старонцы“), Каруся Каганца („Малітва“), Цёткі (пад псеўданімамі „Банадысь Асака“ і „Гаўрыла“) („Мужыцкая доля“ і „Мужык не зьмяніўся“), Дзядзькі Пранука (Францішка Умястоўскага) („Вецер“) і да сёньняшняга дня не ідэнтыфікаванага паэта І. Стаўбуна („Хто я?“).

Акрамя таго, Адам Станкевіч чамусьці не згадаў пра тое, што ў красавіку 1904 г. „Кругам народнай прасьветы і культуры“ была выдадзена „Велікодная пісанка“, якая налічвала сем старонак памножанага машынапіснага тэксту кірыліцай і, апроч прадмовы, зьмяшчала вершы Каганца („Адважна брацьце ўперад ідзіце...“), Гаўрылы-Цёткі („Нямаш, але будзе“ і „Музыкант беларускі“), а таксама апавяданьне Стэфана Жаромскага „Да свайго Бога“ ў перакладзе Антося Дурнога. Завяршала „Велікодную пісанку“ бібліяграфічная інфармацыя пра нешматлікую наяўную беларускую мастацкую і навуковую літаратуру.

С. 185. *У тым жа 1902 г. гэта партыя перахрысьцілася на „Беларускую рэвалюцыйную грамаду“.* — Дадзенае сьцьверджаньне, заснаванае перадусім на сьведчаньнях ад-

наго з заснавальнікаў партыі Антона Луцкевіча — далёка не бясспрэчнае, на што звярнуў увагу гісторык Юры Турунак у сваёй працы „Узаемадэяніненні ППС зь беларускім рэвалюцыйным рухам у 1902—1906 гадах“:

Калі ўзьнікла БРГ? Пададзеныя напачатку звесткі Луцкевіча (зіма 1902/1903, восень 1903 г., канец 1903 г.) паказваюць, што ён сам як адзін зь яе стваральнікаў ня мог дакладна вызначыць гэтага. У любым выпадку гэта было не ў 1902 г. Напэўна, на пачатку 1903 г. Іван Луцкевіч прыступіў да яе арганізацыі ў Пецябургу, аднак у канцы красавіка трапіў у турму на колькі месяцаў, што выклікала адтэрміноўку арганізацыйных дзеянняў. Падаецца, што за найбольш праўдападобную дату стварэння БРГ можна прыняць восень 1903 г., бо ўжо ў лістападзе і сьнежні ў крыніцах ППС зноў зьяўляецца інфармацыя аб існаваньні беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (Турунак, Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 60—61*).

С. 185. *На гэтым зьездзе Рэвалюцыйная грамада паставіла ўрэшце назвацца „Беларускай сацыялістычнай грамадой“.* — Адносна таго, калі Беларуская рэвалюцыйная грамада ператварылася ў Беларускаю сацыялістычную грамаду, таксама існуюць супярэчлівыя звесткі, якія паспрабаваў прывесці ў сыстэму той жа Юры Турунак:

Рост актыўнасьці беларускага рэвалюцыйнага руху адзначаецца толькі пачынаючы з восені 1904 г., на што паўплывала як ажыўленьне рэвалюцыйных настрояў у Беларусі, так і зьмены ў гэтым руху, якія былі звязаныя з узнікненьнем Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ). На жаль, таксама і гэтае пытаньне не пазбаўленае супярэчнасьцяў. Як было паказана напачатку, Луцкевіч сьцьвярджаў, што гэта адбылося альбо ў канцы 1903 г., альбо ў канцы 1905 г., хаця Бурбіс, а ўсьлед за ім і сучасныя гісторыкі, трымаюцца думкі, што ператварэньне БРГ у БСГ адбылося на яе першым зьездзе ў канцы 1903 г. Зьвернем увагу, аднак, што абедзьве згаданыя антываенныя адозвы, зь якіх першая была выдадзена ў сакавіку, а другая — у чэрвені ці ліпені 1904 г., былі падпісаныя яшчэ БРГ, а не БСГ. Назва БСГ упершыню зьявілася на дэкларацыях парыскай канфэрэнцыі, да якіх, ужо пасля гэтай канфэрэнцыі, далучылася БСГ. Гэта, напэўна, адбылося ў кастрычніку 1904 г., пра што мы можам меркаваць на падставе ліста Ёдкі-Наркевіча ад 10 лістапада 1904 г., у якім ён паведамляў, што беларуская партыя зьмяніла сваю назву на БСГ.

Такім чынам, абапіраючыся не на суб'ектыўныя ўспаміны, а на дакумэнты, можна сьцьвердзіць, што БСГ узнікла ані ў канцы 1903 г., ані ў канцы 1905 г. Пры гэтым я сьвядома ўнікаю азначэньняў нахштальт „ператварэньне“ ці „зьмена назвы“. Той факт, што БСГ была створаная прыкладна ў кастрычніку 1904 г., ёсьць бясспрэчна інтэрыгоўным, як інтэрыгоўнай ёсьць таксама і тэндэнцыя Луцкевіча да зацямненьня гэтага факту. Гэтыя акалічнасьці выклікаюць сумнеў у тым, ці было тое звычайнай зьменай назвы партыі. Ня выключана, што ў гэтым выпадку мы маем справу з БСГ як новай партыяй (Турунак, Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі. С. 62—63*).

С. 186. *Пасьля гэтага падзелу БСГ існаваць перастала.* — Канчатковы падзел Беларускай сацыялістычнай грамады на Беларускаю партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў, Беларускаю партыю сацыялістаў-фэдэралістаў і Беларускаю сацыял-дэмакратычную партыю адбыўся ў чэрвені 1918 г.

С. 186. *адыграла ППС — Польская партыя сацыялістычная.* — Польская сацыялістычная партыя (ППС) (*Polska Socjalistyczna Partia — PPS*) — левая палітычная партыя ў Польшчы, заснаваная ў 1893 г. Да 1918 г. дзейнічала ў асноўным на тэрыторыі Каралеўства Польскага. Адным зь яе лідэраў быў Юзаф Пілсудзкі. У міжваенны час дзейнічала на ўсёй тэрыторыі Польшчы і заўсёды мела даволі значны ўплыў.

С. 187. *Гэтак характэрызуюць яе Турук...* — Турук Фёдар (1889—1960) — беларускі гісторык і грамадзка-палітычны дзеяч. З сакавіка 1918 г. загадчык аддзелу Беларускага нацыянальнага камісарыяту. З 1919 г. загадчык беларускага пададдзелу аддзелу асьве-

ты нацыянальных меншасцяў Наркамату асветы РСФСР. У 1921 г. выдаў кнігу „Беларускі рух“.

С. 187. „Свабода“ паўстала сярод пецярбургскай беларускай моладзі ўзімку 1899—1900 г. — Крытычнае стаўленне Адама Станкевіча да гэтай інфармацыі (выказанае ім у зноскы) мела для сябе ўсе падставы. Сёння вядома, што „Свабода“ была надрукаваная ў самым канцы 1902 г., а сам яе першы і апошні нумар прэзэнтаваўся як № 1 за 1903 год.

С. 187. ...тады студэнт, а цяпер інжынер—архітэктар Рамуальд Мілер... — Мілер (Miller) Рамуальд — польскі сацыялістычны дзеяч, у пачатку XX ст. вучыўся ў Пецярбургу, уваходзіў у мясцовы аддзел ППС. Спрычыніўся да кантактаў польскіх сацыялістаў і беларускіх сацыялістаў—адраджэнцаў у пачатку XX ст. Пасля Першай сусветнай вайны жыў у Польшчы, у 1937 г. увайшоў у арганізацыйны камітэт т. зв. Дэмакратычнага клубу ў Варшаве (у 1939 г. рэарганізаваўся ў Дэмакратычную партыю). У гады вайны браў удзел у падпольнай дзейнасці, узначальваў т. зв. „незалежнае“ (у адрозненне ад пралёнданскага) крыло Дэмакратычнай партыі.

С. 187. ...М. Міхаловіч, ППС, тады студэнт... — Міхаловіч (Michałowicz) Мечыслаў (1876—1965) — польскі палітычны і грамадскі дзеяч, лекар. У канцы XIX — пачатку XX ст. быў сябрам ППС, у міжваеннай Польшчы — прафэсар Варшаўскага ўніверсітэту (у 1930 — 1931 гг. — рэктар). У 1935—1938 гг. быў сэнатарам. У 1937 стаў старшынём Дэмакратычнага клубу, пасля адзін з лідэраў Дэмакратычнай партыі. Падчас вайны праводзіў падпольную дзейнасць, у 1939—1942 гг. быў сябрам Галоўнай палітычнай рады Падпольнай Польшчы. У 1942—1945 гг. зняволены немцамі ў канцэнтрацыйным лагеры. У 1945 г. — дэпутат Краёвай Рады Нарадовай.

С. 187. ...Вінцук Валэйка зь Лідчыны... — Валэйка (Walejko) Вінцэнт (1883—1940) — польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, інжынер. Нарадзіўся ў фальварку Галавічполь Лідзкага павету, скончыў гімназію ў Пецярбургу (1903), Горны інстытут (1911). У пачатку XX ст. браў удзел у выданні першых беларускамоўных рэвалюцыйных выданняў. З 1910 г. працаваў інжынерам у Данбасе, а з 1921 г. — у Дамброве-Гурнічай у Польшчы, спачатку ў шахтах, а пазней — у Дзяржаўнай горна-мэталюргічнай школе. У траўні 1940 г. арыштаваны гестапа. Памёр у канцлягеры Заксэнгаўзэн.

С. 187. ...нябожчык М. Сулькевіч... — Маецца на ўвазе Сулькевіч (Sulkiewicz) Аляксандар (1867—1916) — дзеяч польскага сацыялістычнага руху, адзін з лідэраў ППС.

С. 188. ...Тадэвуш Іваноўскі, цяпер прафэсар універсітэту ў Коўні... — Іваноўскі (Іванаўскас) (Ivanauškas) Тадэвуш (1882—1970) — літоўскі нацыянальны дзеяч, навуковец. У 1910—1918 гг. жыў у Пецярбургу, займаўся навукай і працаваў у Міністэрстве земляробства. З 1919 г. — у Коўне, быў адным з арганізатараў Ковенскага ўніверсітэту і яго прафэсарам. У 1940—1941 гг. — кіраўнік катэдры заалёгіі Віленскага ўніверсітэту. Пасля Другой сусветнай вайны — прафэсар Ковенскага і Віленскага ўніверсітэтаў, арганізатар і дырэктар Інстытуту біялёгіі Літоўскай акадэміі навук.

С. 188. ...два браты Валэйкі зь Лідчыны. — Аднаго з братоў Валэйкаў, як далей згадвае аўтар, звалі Антонам, другога — Станіславам.

С. 188. ...старшы брат В. Іваноўскага Юры Іваноўскі... — Іваноўскі (Iwanowski) Юры (1876—1965) — польскі палітык, прыхільнік Польскай сацыялістычнай партыі. У 1918—1919 гг. — неаднаразова міністар, у кастрычніку 1920—студзені 1921 г. дырэктар дэпартаменту замежных спраў Часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы. У 1930—1935 гг. — сэнатар ад праўладнага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам. Пасля вайны жыў на эміграцыі ў Вялікабрытаніі.

С. 188. ...прапаў з прычыны гэнай рэвізіі. — Асноўны даследчык праблемы Юры Турунак пасля аналізу ўсіх даступных яму крыніц і сьведчаньняў паставіў пад сумнеў версію пра арышт усяго накладу „Свабоды“ расейскай паліцыяй. Сваю пазыцыю ён аргументаваў наступным чынам:

...пададзеную вышэй вэрсію аб яго канфіскацыі нельга лічыць здавальняючай. Справа ў тым, што, як паказвае пратакол ператрусу, на кватэры Юр'я Іваноўскага быў знойдзены *не амаль увесь тыраж „Свабоды“*, а толькі адзін яе экзэмпляр. У гэтым не было сумневу: пратакол быў надта падрабязны, у ім падавалася нават колькасць чыстых папштовак.

Што ж тады сталася з „Свабодай“, куды падзеўся яе наклад? Няўжо Юры Іваноўскі пасьпеў перадаць яго ў адпаведныя рукі, пакінуўшы сабе толькі адзін адбітак? Думаю, што не. У наступныя гады абодва браты былі ж у цесным кантакце і аб такой перадачы Вацлаў быў бы пайнфармаваны.

Выглядае, што прэзэнтаваная В. Іваноўскім вэрсія аб канфіскацыі ў Варшаве не адпавядала сапраўднасці. Да таго гэта не была яго адзіная вэрсія. Так, напрыклад, Луцкевіч, спасылаючыся на расказ Іваноўскага, пісаў у сваіх успамінах, што *ўвесь тыраж „Свабоды“ быў знішчаны яшчэ ў Лябёдцы*, прычынай чаго было набліжэнне паліцыі. Аднак і гэтая вэрсія малапераканаўчая, паколькі паліцыя канфіскавала б і цыклястыль, якім карыстацца без дазволу ўладаў было забаронена. Тым часам апарат быў спакойна адпраўлены ў Пецябург і працягваў служыць беларускай справе (у 1903—1904 гг. на ім адбіваліся „Калядная“ і „Велікодная пісанкі“).

Такім чынам, паколькі не было канфіскацыі ў Варшаве і налёту паліцыі на двор у Лябёдцы, можна меркаваць, што „Свабода“ была знішчана без удзелу паліцыі. Ведаем, што адбіты тыраж знаходзіўся ў руках Вацлава Іваноўскага, аднак неверагодна, што ён сам знішчыў плён сваёй і таварышавай працы. Праўдападобна, у справу ўмяшаўся бацька, правадзейны стацкі саветнік, які на Каляды прыехаў зь Пецябургу ў Лябёдку і прытармазіў „рэвалюцыйныя парывы“ 22-гадовага сына.

Аб гэтым дазваляе меркаваць яшчэ адна вэрсія, апублікаваная ў 1921 годзе Бурбісам, вэрсія тонкая і вымоўная, паводле якой ужо толькі *„пры паліцэйскіх варунках“* усё выданьне прышлося знішчыць. Так ці інакш, справа закончылася няўдачай, пасля чаго трэба было неяк растлумачыць таварышам факт знікнення „Свабоды“. Пры гэтым Іваноўскі быў непаслядоўны і, як бачым, даваў штораз іншае тлумачэнне (Турунак, Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі*. С. 18).

С. 188. ...*удава на Адаме Кіркарэ*. — Кіркор Адам Ганорый (1818—1866) — польска-беларускі археолаг, лінгвіст, публіцыст.

С. 188. ...*быў рэдактарам „Kurjera Wileńskiego“*. — „Kurjer Wileński“ („Віленскі вестник“) — палітычная і літаратурная газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1841—1915 гг., афіцыйны орган Віленскага генэрал-губэрнатарства. Да 1865 г. была двухмоўнай польска-расейскай, пасля 1865 г. выходзіла толькі па-расейску. Адам Ганоры Кіркор быў рэдактарам газеты ў 1859—1865 гг.

С. 189. ...*падпісвалі іх тайна*. — Найбольш яскравым прыкладам гэтага можа быць патаемны Лёнданскі дагавор 1915 г. паміж Вялікабрытаніяй, Францыяй, Расеяй і Італіяй, згодна зь якім апошняя у абмен за ўступленне ў вайну на баку краін Антанты абяцаўся цэлы шэраг тэрыторыяў у Адрыятыцы, Эгейскім моры, Малой Азіі і Афрыцы. Гэты дакумэнт быў апублікаваны расейскімі балышавікамі адразу ж пасля іх прыходу да ўлады.

С. 189. ...*слаўнага Вільсана*... — Вільсан (Wilson) Томас Вудра (1856—1924) — амэрыканскі палітык, у 1913—1921 гг. прэзыдэнт ЗША. Адзін са стваральнікаў і ідэолагаў Вэрсальскай сыстэмы, паводле якой была ўладкаваная міжваенная Эўропа.

С. 190. ...*Тымчасовы ўрад 17 сакавіка заявіў кааліцыі*... — Пад кааліцыяй тут маецца на ўвазе Антанта (ад франц. *entente* — згода) — ваенна-палітычны блёк Вялікабрытаніі, Францыі і Расеі, які склаўся ў асноўным у 1904—1907 гг. Пасля кастрычніка 1917 г. Расея выйшла з гэтага хаўрусу.

С. 190. ...*старшыня балышавіцкай дэлегацыі Л. Троцкі*... — Троцкі (сапр. Бранштэйн) Леў Давыдавіч (1879—1940) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраў-

нікоў і арганізатараў кастрычніцкага перавароту 1917 г., у 1917—1918 гг. наркам замежных спраў Савецкай Расеі.

С. 190. ...і 4 сакавіка 1918 г. падпісала з цэнтральнымі дзяржавамі мір. — Насамрэч Берасцейскі мір быў падпісаны не 4, а 3 сакавіка 1918 г.

С. 191. ...фэльдмаршалак Гіндэнбург... — Гіндэнбург (*Hindenburg*) Паўль фон (1847—1934) — нямецкі вайсковы і палітычны дзеяч, генэрал-фэльдмаршал. У Першую сусьветную вайну зь лістапада 1914 па жнівень 1916 г. камандаваў войскамі Ўсходняга фронту. У 1925—1934 гг. быў прэзыдэнтам Нямеччыны.

С. 191. ...палітычны нямецкі спэцыяліст ад нашых зямель фон Бэкерат. — Бэкерат (*Beckerath*) фон — нямецкі ротмістр, начальнік Віленскай вайскавай управы ў пачатку нямецкай акупацыі ў Першую сусьветную вайну. Займаў выразна прапольскую пазыцыю. Пад ціскам прадстаўнікоў няпольскіх нацыянальных групаў Віленшчыны, у першую чаргу літоўцаў, вясной 1916 г. гэты дзеяч быў заменены на гаўптмана Поля (*Pohl*), які ведаў літоўскую мову.

С. 191. ...ў Тарыбу (*Літоўская Дзяржаўная Рада*)... — Літоўская рада (*Lietuvos Taryba*) — орган улады ў Літве, створаны ў верасьні 1917 г. Старшынём Тарыбы быў Антанас Сьмятона. 11 (24) сьнежня 1917 г. Тарыба абвясціла незалежнасьць Літвы ў саюзе зь Нямеччынай. Пасьля прызнаньня абвешчанай незалежнасьці кайзэрам Нямеччыны Вільгельмам 11 ліпеня 1918 г. Літоўская рада была пераўтворана ў Літоўскую дзяржаўную раду (*Lietuvos Valstybės Taryba*). Спыніла сваю дзейнасьць у 1920 г., пасьля выбараў літоўскага Ўстаноўчага сойму.

С. 191. ...апрача літоўцаў павінны ўвайсьці між іншымі такжа і беларусы. — Беларусы спраўды ў рэшце рэшт увайшлі ў Тарыбу, але значна пазьней, у самым канцы нямецкай акупацыі. Віленская Беларуская Рада дэлегавала сваіх прадстаўнікоў у Літоўскую Тарыбу 27 лістапада 1918 г. Гэтымі прадстаўнікамі былі Вацлаў Ластоўскі, Іван Луцкевіч, Янка Станкевіч, Дамінік Сямашка, Уладзіслаў Талочка і Казімер Фалькевіч. 4 красавіка 1919 г. у Тарыбу былі кааптаваныя два прадстаўнікі (Іван Карчынскі і Канстанцін Бялецкі) Беларускай Рады Гарадзеншчыны. Акрамя таго, пры літоўскім урадзе было створана Міністэрства беларускіх спраў, кіраўніком якога ў 1918 г. быў прызначаны Язэп Варонка.

С. 192. ...Сялянскі зьвяз... — Сялянскі зьвяз (*Związek Chłopski*) — нелегальная польская партыя ў Каралеўстве Польскім, якая ўтварылася ў 1912 г. зь вясковага аддзелу ППС. Трымаўся прааўстрыйскай арыентацыі. У 1915 г. стаў адным з сузаснавальнікаў Польскай народнай партыі „Вызваленьне“.

С. 192. ...і Зьвяз патрыётаў... — Зьвяз патрыётаў (*Związek Patriotów*) — патаемная інтэлігенцкая арганізацыя, створаная ў Варшаве перад Першай сусьветнай вайной. Аб’ядноўвала галоўным чынам сяброў і сымпатыкаў ППС — Фракцыі Рэвалюцыйнай. На тэрыторыі Каралеўства Польскага, акупаванай нямецкімі войскамі, дзейнічаў легальна. У пачатку 1917 г. рэарганізаваўся ў Партыю нацыянальнай незалежнасьці (*Stronnictwo Niezawisłości Narodowej*).

С. 192. У 1916 г. Ліга польскай дзяржаўнасьці ў Варшаве выдае камунікат... — Ліга польскай дзяржаўнасьці (*Liga Państwowości Polskiej*) — палітычная арганізацыя, створаная ў 1915 г. у Каралеўстве Польскім былымі сябрамі Польскай Нацыянальнай дэмакратыі. Выказвалася за вырашэньне справы польскай дзяржаўнасьці з дапамогай Аўстра-Вугоршчыны. А. Станкевіч, відаць, мае на ўвазе камунікат Лігі польскай дзяржаўнасьці, выдадзены 20 жніўня 1916 г., у якім сыцьвярджалася, што будучая польская дзяржава ня можа быць заснаваная толькі на этнаграфічнай падставе, але мусіць уключыць у свае межы таксама літоўскія, рускія землі і ўзьбярэжжа Балтыкі.

С. 192. ...Польская партыя сялянская... — Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе Польская народная партыя (ПСЛ) „Вызваленьне“ (*Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Wyzwolenie“*) — польская сялянская партыя левацэнтрыскай арыентацыі, якая дзейн-

ічала ў 1915—1931 гг. Мела даволі лібэральную праграму ў нацыянальным пытанні, выказвалася за забеспячэнне нацыянальным меншасцям у Польшчы асноўных нацыянальных правоў.

С. 192. ...*Група нацыянальнай незалежнасці*... — Маецца на ўвазе Партыя нацыянальнай незалежнасці (*Stronnictwo Niezawisłości Narodowej*) — польская левацэнтрысцкая палітычная партыя ў Каралеўстве Польскім у 1917—1918 гг. Палітычна была звязаная з рэвалюцыйнай фракцыяй ППС. У 1918 г. сябры партыі ўвайшлі ў якасці міністраў у Часовы народны ўрад Польскай Рэспублікі.

С. 192. ...*Аб'яднаньне дэмакратычных партыяў*. — Аб'яднаньне дэмакратычных партыяў (*Zjednoczenie Stronnictw Demokratycznych*) — польскае палітычнае аб'яднаньне, створанае ў Варшаве ў студзені 1917 г. у выніку злучэння Польскага прагрэсіўнага аб'яднання (*Polskie Zjednoczenie Postępowe*), Нацыянальна-радыкальнай партыі (*Stronnictwo Narodowo-Radykalne*) і Партыі нацыянальнай працы (*Stronnictwo Pracy Narodowej*). Трымалася лібэральна-дэмакратычнага кірунку, аб'ядноўвала большую частку варшаўскай інтэлігенцыі.

С. 193. ...*паявілася праграма „Polskiego Związku Radykalno-Demokratycznego na Litwie i Białej Rusi“*. — *Polski Związek Radykalno-Demokratyczny na Litwie i Białorusi* (Польскі радыкальна-дэмакратычны саюз у Літве і Беларусі) быў заснаваны ў 1917 г. у Петраградзе, у гэтым горадзе знаходзілася і кіраўніцтва арганізацыі. У Менску (як таксама ў Магілёве, Кіеве і Маскве) саюз меў правінцыйны аддзел. Вялікіх уплываў у Беларусі гэтая арганізацыя дасягнуць ня здолела.

С. 194. ...*гэну дэкларацыю падпісалі: Беларуская сацыяльна-дэмакратычная група і Беларуская сацыялістычная грамада*. — Маюцца на ўвазе Беларуская сацыял-дэмакратычная рабочая група — палітычная арганізацыя, якая дзейнічала на тэрыторыі Беларусі, акупаванай германскімі войскамі, у 1915—1918 гг. (лідэры — Антон і Іван Луцкевічы), а таксама адноўлены ў гады Першай сусветнай вайны Віленскі камітэт Беларускай сацыялістычнай грамады.

С. 194. ...*Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні*... — Тут Станкевіч дапусьціў недакладнасьць. Маецца на ўвазе Беларускі народны камітэт — каардынацыйны орган беларускіх палітычных, грамадзкіх і прафэсійных арганізацыяў, які дзейнічаў у 1915—1918 гг. на акупаванай Нямецкай тэрыторыі Беларусі.

С. 197. ...*„начальнік гарнізону“ Крывашэін*. — Крывашэін Мікалай Іванавіч (1885 — ?) — савецкі партыйны дзеяч. У снежні 1917 г. быў начальнікам гарнізону г. Менску. З пачатку 1918 г. — намеснік старшыні Менскага Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

С. 198. ...*разагналі Вайсковую беларускую раду*. — Маецца на ўвазе Цэнтральная беларуская вайсковая рада (ЦБВР) — арганізацыя ў 1917—1918 гг., якая займалася фармаваньнем беларускага войска і каардынавала працу беларускіх вайсковых радаў. Старшынём яе Часовага выканаўчага камітэту быў Сымон Рак-Міхайлоўскі.

С. 198. ...*Большавіцкія камісары ...Рэзаўскі*. — Рэзаўскі Людвіг (1887—1980) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч. Зь лістапада 1917 г. — народны камісар народнай асьветы і ўнутраных спраў СНК Заходняй вобласці і фронту.

С. 202. ...*як піша яго орган „Беларускі Шлях“*... — „Беларускі шлях“ — штотдзённая грамадзка-палітычная газета нацыянальна-дэмакратычнага кірунку, якая выдавалася з 8 сакавіка да 23 жніўня 1918 г. спачатку (№ 1) пад рэдакцыяй Паўла Алексюка, а пасля — Аляксандра Прушынскага (Алеся Гаруна).

С. 202. ...*з жыдоўскіх — толькі „Паалей-Сыён“*... — „Паалей-Сыён“ (поўная назва — Габрэйская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя „Рабочыя Сыёну“) — габрэйская палітычная партыя, ўтвораная ў 1905 г. Галоўнай мэтай бачыла стварэньне ў Палестыне незалежнай габрэйскай дзяржавы, пабудаванай на сацыялістычных асновах. У 1920 г. раскалолася на левую (вельмі блізкую да камуністаў) і правую частку.

С. 207. ...*да ўраду гэтмана Скарападзкага*... — Скарападзкі Паўло (1873—1945) — украінскі палітычны дзеяч, гетман Украіны з 29 красавіка па 14 снежня 1918 г. Абапіраўся ў сваёй палітыцы на нямецкія акупацыйныя войскі, таму пасля іх сыходу адразу страціў уладу.

С. 207. ...*да ўраду Рады Рэгенцыйнай*... — Рэгенцыйная рада Каралеўства Польскага (*Rada Regencyjna Królestwa Polskiego*) — інстытуцыя, якая прыняла ўладу ў Польскім Каралеўстве 12 верасня 1917 г. пасля адступлення расейскіх войскаў перад войскамі цэнтральных дзяржаў падчас I сусветнай вайны. Рэгенты стварылі першы польскі ўрад на чале з Янам Кухажэўскім. Менавіта Рэгенцыйная рада 7 кастрычніка 1918 г. абвясціла незалежнасць Польшчы, а праз 5 дзён пазбавіла нямецкага генэрал-губэрнатора Варшавы ўлады над польскім войскам. 11 лістапада 1918 г. Рэгенцыйная рада перадала Юзафу Пілсудскаму кіраванне войскам, і праз 3 дні пасля гэтага самараспусцілася.

С. 207. ...*і забраць Ладнова*... — Ладноў Яўген Міхайлавіч (? — пасля 1932) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1905 г. сябра ваеннай арганізацыі эсэраў у Адэсе, удзельнік рэвалюцыі 1905—1907 гг. у Расеі. Пад час Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. знаходзіўся ў Харкаве, быў таварышам старшыні Харкаўскага губэрнскага савету сялянскіх дэпутатаў. Як дэлегат Харкаўскай думы ўдзельнічаў у Дзяржаўнай нарадзе ў Маскве 12—15 жніўня 1917 г. Паводле ўласных сьведчаньняў, празь некалькі дзён пасля бальшавіцкага перавароту ўступіў у камандаваньне войскамі Паўночнага раёну (ад Харкава да Бярдзянска), беспаспяхова намагаўся арганізаваць супраціў бальшавікам, пасля чаго 7 лістапада 1917 г. звольнены са службы „с преданием военно-революционному суду“. Пасьпеў выехаць з Харкава, прысутнічаў на I Усебеларускім зьездзе, быў абраны ў склад яго выканкаму. У 1918 г. ваенны міністар ва ўрадзе БНР, са снежня 1919 г. міністар замежных спраў. У лютым 1919 г. прызначаны ўрадам БНР сябрам, пазьней старшынём беларускай дэлегацыі на Парыскую мірную канфэрэнцыю. Супрацоўнічаў з II аддзелам Генэральнага штабу польскага войска. Ініцыятар стварэньня Беларускага дзяржаўнага камітэту вясной 1921 г. у Вільні. Падчас парлямэнцкіх выбараў у Польшчы ў 1922 г. падтрымліваў праўрадавае Дзяржаўнае аб'яднаньне на крэсах. У 1923 г. сумесна з Л.Дубейкаўскім апублікаваў некалькі адкрытых лістоў, у якіх крытыкаваў і абвінавачваў кіраўніцтва беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы. 10 мая 1923 г. беларускае прэс-бюро распаўсюдзіла інфармацыю аб тым, што Я.Ладноў зьўляецца правакатарам і рэкамэндавала ўсім беларускім арганізацыям і дзеячам „пазьбягаць блізкага знаёмства зь ім“. У 1932 г. жыў у Францыі. Далейшы лёс невядомы.

С. 208. ...*Кенішу можаце ў гутарцы сказаць*... — Кеніньш (*Kenīš*) Аціс (1874—1961) — латвійскі палітык, у 1919—1921 гг. першы пасол Латвіі ў Польшчы.

С. 208. ...*мо яму пераслаць мэмарыял Дзяржаўнага камітэту*... — Маецца на ўвазе Беларускі дзяржаўны камітэт — арганізацыя, створаная ў Вільні 17 красавіка 1921 г. Ён задумваўся ягоньмі стваральнікамі як каардынацыйны палітычны орган беларускага нацыянальнага руху, забяспечаны мандатамі разнастайных беларускіх групаў. Займаў пазыцыю, прыхільную да Польшчы, бо сваім стварэньнем, як вынікае з паказаньняў Антона Луцкевіча і Браніслава Тарашкевіча, дадзеных імі пасля свайго арышту НКВД, быў абавязаны інтрыгам II аддзелу Генэральнага штабу, які ўзьдзейнічаў на беларускіх дзеячоў праз свайго агента Яўгена Ладнова. Нягледзячы на спэцыфічнасць крыніцы, сьведчаньні гэтыя — дастаткова верагодныя, бо адныя паказаньні не супярэчаць другім. Як Тарашкевіч, так і Луцкевіч сьцьвярджалі, што Беларускі дзяржаўны камітэт быў ліквідаваны яшчэ ў тым жа 1921 г., адразу пасля таго, як высветлілася сапраўдная роля Ладнова.

С. 208. ...*ў справе праекту Нуманс'а*. — Гіманс (*Numans*) Поль (1865—1941) — бэльгійскі палітык, у 1918—1920, 1924—1925, 1927 і 1934—1935 гг. міністар замежных спраў Бэльгіі, у 1920 г. старшыня Рады Лігі нацыяў. У 1921 г. распрацаваў праекты вырашэньня тэрытарыяльнай прыналежнасці Віленскай зямлі, спрэчнай паміж Літвой

і Польшчай. Першы праект Гіманса прадугледжваў кантанальную пабудову літоўскай дзяржавы з ковенскім і віленскім кантонамі. Агульнай сталіцай павінна была стаць Вільня, а Літва мусіла заключыць з Польшчай канвэнцыі ў ваеннай, гандлёвай і зьнешнепалітычнай сферах. У другім праекце ішла гаворка толькі пра аўтаномію віленскай акругі ў складзе літоўскай дзяржавы. У рэшце рэшт як першы, так і другі праекты аказаліся непрымальнымі для абодвух бакоў, і справа Віленшчыны канчаткова вырашалася зусім на іншай аснове. Луцкевіч у сваім лісьце мае на ўвазе першы праект Гіманса.

С. 208. ...*нават увесь Нацыянальны камітэт*... — Маецца на ўвазе Віленскі Беларускі нацыянальны камітэт.

С. 208. ...*гэта ўжо гавора больш, чым звычайная палітычная арыентацыя на Польшчу*... — На працягу ўсяго міжваеннага пэрыяду кс. Адам Станкевіч і Антон Луцкевіч былі палітычнымі антаганістамі, бо мелі розныя погляды на шляхі, якімі мусіць разьвівацца беларускі нацыянальны рух. Відаць, пэўную ролю ў тым, што іхныя ўзаемаадносіны былі дастаткова напружаныя, адыгрываў і асабісты фактар. Дзеля гэтага ацэнкі, зробленыя кс. Адамам адносна палітычных дзейнасьці Луцкевіча, не пазбаўлены суб'ектывізму.

С. 208. ...*ўсебеларуская палітычная нарада ў Празе 25 верасьня 1921 г.* — Маецца на ўвазе Беларуская нацыянальна-палітычная нарада ў Празе, якая насамрэч адбывалася з 26 па 30 верасьня 1921 г.

С. 209. ...*ў Бэрліне ў канцы 1924 году*... — Насамрэч складаньне паўнамоцтваў большасцю сяброў Рады БНР адбылося ў Бэрліне не ў канцы 1924, а ў верасьні 1925 г.

С. 209. ...*ягоным намесьнікам стаўся В. Захарка*... — Захарка Васіль (1877—1943) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Быў намесьнікам старшыні Рады БНР, у 1928 — 1943 гг. Прэзыдэнт Рады.

С. 211. ...*паняволілі іх і павысылалі за межы Беларусі ў 1933 г.* — Маецца на ўвазе сфальсіфікаваная бальшавікамі справа т. зв. „Беларускага нацыянальнага цэнтру“, па якой былі ў якасьці абвінавачаных прыцягнутыя да адказнасьці 97 чалавек, у асноўным былыя актыўныя ўдзельнікі заходнебеларускага нацыянальнага руху. 26 чалавек былі прысуджаныя да вышэйшай меры пакараньня, 16 — да вышэйшай меры пакараньня з заменай на 10 гадоў папраўча-працоўных лягераў (ППЛ), 17 — да 10 гадоў ППЛ, 5 — да 8 гадоў ППЛ, астатнія — да меншых мераў пакараньня. Усяго, паводле беларускага дасьледчыка У. Адамушкі, „прызналіся“ ў прыналежнасьці да контррэвалюцыйнай арганізацыі па Цэнтру — 77 чалавек і па пэрыфэрыі — 204 чалавекі. Арышты і сьледства праходзілі ў 1933 г., прысуд судовай калегіяй АДПУ быў вынесены (не ў прысутнасьці абвінавачаных) 9 студзеня 1934 г.

Кастусь Каліноўскі, „Мужыцкая праўда“ і ідэя незалежнасьці Беларусі

Друкуецца паводле: *Kaśtuś Kalinoŭski „Mużyckaja Prauda“ i ideja Niezależności Biełarusi. Wilnia: Wydawnie Biełaruskaha Nacyjanalnaha Kamitetu, 1933. 58 s.*

Гэтая брашура зьяўлялася публікацыяй рэфэрату, прачытанага 25 сакавіка 1933 г. з нагоды 15-х угодкаў абвяшчэньня незалежнасьці Беларусі і 70-х угодкаў беларускай прэсы. Пазьней перадрукоўвалася лацінкай у часопісе „Спадчына“ (1998. № 2. С. 10—51).

С. 217. *Першым паказаў нам праўдзівы твар Каліноўскага літоўскі прафэсар А. Янулайціс.* — Варта тут таксама адзначыць, што ў № 1 за 1916 г. беларускай газэты „*Нотан*“ быў надрукаваны нарыс „*Swajaka*“ (Вацлава Ластоўскага) „Памяці Справядліваго“, цалкам прысьвечаны асобе Каліноўскага.

С. 218. ...*паявілася нават драма „Кастусь Каліноўскі“*... — Драма „Кастусь Каліноўскі“ была напісана і пастаўлена мастацкім кіраўніком Беларускага дзяржаўнага тэатру (БДТ-1) Еўсьцігнеем Міровічам у 1923 годзе.

С. 218. ...*беларускія рамантыкі, паэты-пісьменьнікі Ян Баршчэўскі, А. Рыпінскі, Ян Чэчат... Віцук Дунін-Марцінкевіч*. — Баршчэўскі Ян (1794 (паводле іншых крыніц 1790 ці 1796) — 1851) — беларуска-польскі пісьменьнік, адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры. Пісаў беларускамоўныя вершы; Рыпінскі Аляксандар (1811—1900(?)) — польска-беларускі паэт і фальклярыст; Чэчат (Чачот) Ян (1796—1847) — беларуска-польскі паэт, фальклярыст; Дунін-Марцінкевіч Віцэнт (1808—1884) — беларускі пісьменьнік, адзін з пачынальнікаў беларускай літаратуры.

С. 218. *Сярод літоўскага народу працаваў тады С. Даўкантас...* — Даўкантас (*Daukantas*) Сімонас (1793—1864) — літоўскі гісторык і пісьменьнік-асьветнік, зьбіральнік фальклёру, адзін зь ідэолягаў літоўскага нацыянальнага адраджэньня. Аўтар першых літоўскамоўных прац па гісторыі Літвы, заклаў асновы літоўскай рамантызаваанай нацыянальнай гістарыяграфіі.

С. 218. ...*слаўны патрыёт і пісьменьнік, біскуп М. Валанчус...* — Валанчус (*Valančius*) Матэюс (1801—1875) — літоўскі рэлігійны і культурны дзеяч, пісьменьнік-асьветнік, гісторык. Каталіцкі ксёндз, прафэсар Пецябурскай духоўнай акадэміі. У 1850 г. быў прызначаны Папам на пасаду біскупа Жамойці, быў першай асобай на такой пасадзе, якая мела літоўскае сялянскае паходжаньне. Пісаў і выдаваў літоўскамоўныя кнігі па гісторыі каталіцкага Касцёла, рэлігійныя творы, апавяданьні, апошэсьці, працы па фальклярыстыцы. Лічыцца адным з родапачынальнікаў літоўскай мастацкай прозы.

С. 218. ...*Івінскіс...* — Івінскіс (*Ivinskis*) Лаўрынас (1810—1881) — літоўскі пісьменьнік, паэт, публіцыст, перакладчык. Найбольш вядомы як аўтар шматлікіх літоўскамоўных календароў, якія выдаваліся ім у 1847—1864 і 1877 гг. Перакладаў з польскай і нямецкай моваў, склаў польска-літоўскі слоўнік.

С. 220. ...*і не адзінай суцэльнай дзяржавай у межах 1774 г...* — Тут аўтарам была зроблена памылка, гаворка ідзе пра межы былой Рэчы Паспалітай да 1772 г., г. зн. да першага падзелу гэтай дзяржавы.

С. 220. ...*старшага брата яго Віктара...* — Каліноўскі Віктар (1833 — 1862) — гісторык, старэйшы брат і аднадумца Кастуса Каліноўскага. Памёр ад сухотаў.

С. 220. *Зваўся тады выдуманай мянушкай Васіль Сьвітка*. — Каліноўскі цалкам знаходзіўся на нелегальным становішчы з восені 1862 г., маючы, акрамя Васіля Сьвіткі, псеўданімы Макарэвіч, Чарноцкі, Хамавіч або Хамуціўс, Вітажэнец.

С. 220. ...*зваўся дваіным імем: Віцэнтэ-Канстанты, і што сам ён сябе зваў і падпісваў як Віцэнтэ, а ў гісторыі бадай выключна ведамы як Канстанты*. — Сучасныя беларускія гісторыкі сыходзяцца на думцы, што Каліноўскі выкарыстоўваў імя Віцэнтэ (Вікенцій) у афіцыйным жыцці, для сяброў жа па рэвалюцыйным руху ён быў Канстанцінам (Кастусём).

С. 221. ...*ведамы Мураўёў*. — Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч (1796—1866) — расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1863 г. быў прызначаны начальнікам Паўночна-Заходняга краю, задушэў паўстаньне зь вялікай жорсткасьцю.

С. 222. ...*быў ужо ў абегу па сёлах Горадзенічыны ў палове ліпеня 1862 г...* — Першы выпадак распаўсюджваньня „Мужыцкай праўды“ быў зафіксаваны паліцыяй 10 ліпеня 1862 г.

С. 224. ...*у бібліятэцы імя Ўрублеўскіх у Вільні*. — Маецца на ўвазе публічная бібліятэка, заснаваная ў 1912 г. віленскім адвакатам, калекцыянерам і бібліяфілам Тадэвушам Урублеўскім. Пасьля ягонай сьмерці ў 1925 г. была адзяржаўленая і стала называцца Дзяржаўнай бібліятэкай імя Яўстаха і Эміліі Урублеўскіх (бацькоў Тадэвуша Ўрублеўска-

га). Пасля Другой сусветнай вайны разам з фондамі некаторых іншых віленскіх бібліятэк увайшла ў склад бібліятэкі Акадэміі навук Літвы.

С. 224. ...якую пачаў мясячнік „*Nusidavimai*“... — Маецца на ўвазе рэлігійная газета „*Nusidavimai devo karaliste*“ („Сказ пра Божэ Валадарства“), якая выдавалася з 1823 г. ва Ўсходняй Прусіі.

С. 224. ...біблейным Хамам, які сьмяяўся з свайго бацькі. — Хам — паводле Бібліі, адзін з сыноў Ноя. Аднойчы, пабачыўшы, што п'яны бацька заснуў нападзольным, Хам стаў зь яго насмехацца, за што разам са сваімі нашчадкамі быў пракляты і асуджаны на нявольніцтва.

С. 224. ...і, урэшце, „*Вольнай Беларусі*“... — „Вольная Беларусь“ — беларуская газета, якая выходзіла ў 1917—1918 гг. у Менску пад рэдакцыяй Язэпа Лёсіка.

С. 224. ...выдаваў *Каліноўскі такжа інішую беларускую газэтку: „Гутарку двух суседаў“*... — Цыкл „Гутарка двух суседаў“ друкаваўся напярэдадні паўстаньня ў выглядзе маленькіх чатырохстаронкавых брашураў, якіх выйшла 4 нумары. Мяркуецца, што аўтарамі тэкстаў былі Уладзіслаў Сыракомля і Вінцэсь Каратынскі, а выдаў яго ўдзельнікі падпольнай беластоцкай арганізацыі Б. Шварцэ, А. Белакоз і Грынявіцкі. Тым ня менш, і аўтарства К. Каліноўскага адносна „Гутарак“ падаецца дастаткова верагодным. Апроч таго, сучасныя беларускія дасьледчыкі, акрамя „Мужыцкай праўды“ і „Пісьмаў з-пад шыбеніцы“, залічваюць да творчай спадчыны К. Каліноўскага некалькі публіцыстычных артыкулаў у польскамоўнай паўстанцкай прэсе і шэраг загадаў і пастановаў паўстанцкага кіраўніцтва ў Вільні.

С. 224. ...кіраўнік спраў друкарскіх Гілер... — Гілер (*Giller*) Агатон (1831—1887) — польскі рэвалюцыянер, адзін з кіраўнікоў паўстаньня 1863 г. У 1854—1860 гг. знаходзіўся ў сібірскай высылцы за рэвалюцыйную дзейнасьць. Падчас паўстаньня 1863 г. уваходзіў у Часовы нацыянальны ўрад, у якім загадваў аддзелам прэсы. Пасля задушэньня паўстаньня жыў на эміграцыі, спачатку ў Парыжы, пасля ў Станіславе.

С. 227. „*Мужыцкая праўда*“ іменна і ёсьць гэтакім пісьмом, часопісьй. — Такі погляд на „Мужыцкую праўду“ рэзка крытыкаваў Антон Луцкевіч у сваёй зацемцы „Праўда аб «Мужыцкай Праўдзе»“, упершыню надрукаванай у „Гадавіку Беларускага навуковага таварыства“ ў 1933 г.:

У працах некаторых польскіх дасьледчыкаў аб польскім паўстаньні 1863 году часта можна спаткацца з заявай, што ведамы павадыр паўстаньня Костусь Каліноўскі выдаваў падчас паўстаньня беларускую газэту „Мужыцкая Праўда“. Заява гэтая да нядаўных часоў паўтаралася і беларускімі адраджэнцамі, якія, стараючыся выкарыстаць для сваёй акцыі ўсё, што гаварыла аб ранейшых праявах беларускага руху, вельмі даверчыва аднесліся да гэтае запраўды ж рэвэляцыйнае весткі. Дый існавалі пэўныя аб'ектыўныя прычыны, якія вестку гэту рабілі падобнай да праўды для кожнага, хто ня меў у руках і ня бачыў друкаў Каліноўскага: справа ў тым, што гэныя друкі мелі адзін агульны назоў „Мужыцкая Праўда“ і былі нумараваныя, дык стуль, пэўна, і паўстаў пагляд на іх як на газэту.

Цяпер, калі большасьць нумароў „Мужыцкае Праўды“ ўжо апублікавана ў друку (гл. „Польмя“ № 1, 1926 г., Менск), мы можам уважліва пераканацца, што *газэтай „Мужыцкая Праўда“ не была*. Гэта быў папросту цыкл адозваў пад адным агульным загалоўкам, зьмешчаным зверху дробным друкам, з чарговымі нумарамі (як, дапрыкладу, у прыказах або цыркулярах улады). Кожны нумар зьмяшчаў у сабе толькі адну адозву і — нічога болей. Выходзілі яны непэрыядычна і наагул з *газэтай ня мелі нічога супольнага*: ніякіх вестак, ніякіх інфармацыяў лістоўкі гэтыя не давалі, зьмест жа адозваў меў на мэце падняць беларускае сялянства проці Масквы і здабыць ягоную прыхільнасьць для „польскага ронду“ (гэтак Каліноўскі зьбеларушчыў ня вельмі ўдатна польскае слова „*rzqd*“).

Характэрна, што сам жа Каліноўскі ў „Мужыцкай Праўдзе“ называе гэтыя лістоўкі сваімі пісьмамі, ня маючы ніякае прэтэнсіі да назову „газэты“.

Разумеам, што для некаторых беларускіх дзеячоў, далёкіх ад навуковае працы і навуковага падыходу да вывучэння нашае мінуўшчыны, вельмі прывабнай магла быць думка пашыраць у масах перакананне, што беларусы ўжо 70 гадоў назад мелі сваю прэсу, якая, як ведама, для кожнага народу зьяўляецца ў пэўнай меры паказчыкам яго культурна-нацыянальнае дасягласці. На жаль, пагляд на „Мужыцкую Праўду“ як на газету далёкі ад аб’ектыўнае праўды, аб чым кожны даследчык можа асабіста вельмі лёгка пераканацца: у Вільні ў Бібліятэцы ім. Урублеўскіх перахоўваецца адзін экзэмпляр „Мужыцкае Праўды“, і кіраўнікі Бібліятэкі ахвотна дазваляюць зацікаўленым асобам аглядаць яго (Цыт. паводле: *Луцкевіч, А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / Уклад., прадм., камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. Мінск, 2006. С. 311*).

С. 229. ... „Залатая Грамата“, выданая палякамі для ўкраінцаў... — Маецца на ўвазе дэкрэт Нацыянальнага ўраду ў Варшаве, выдадзены 31 сакавіка (12 красавіка) 1863 г., які заклікаў насельніцтва Падольля, Валыні і Украіны да ўдзелу ў паўстанні. Галоўным ягоным зместам было абяцанне надзялення сялянаў зямлёй бяз выкупу ў памеры 3 моргі на сям’ю (у другім, больш радыкальным варыянце — 6 моргаў). Таксама гарантаваліся правы ў моўна-рэлігійнай сфэры. Назву сваю грамата атрымала ад таго, што тэкст яе быў надрукаваная залатымі літарамі. Яна не прынесла чаканага выніку — украінскія сяляне не паверылі палякам і збольшага сталі на бок царскіх уладаў, асабліва пасля таго, як тыя летам 1863 г. зрабілі пэўныя саступкі на іх карысць.

С. 230. ... не спаткаў там ніякіх падстаў думаць, што наш К.Каліноўскі... з паходжаньня быў палякам. — Сямейная легенда Каліноўскіх сьведчыла, што ў XVII ст. у родзе Каліноўскіх быў мазур (прынамсі, выхадзец з Мазовіі). Бацька ж Кастуса, Сымон Каліноўскі, нарадзіўся ў 1795 г. у вёсцы Кузьмічы на Ваўкавышчыне, адкуль ў малым узросьце пераехаў разам з бацькамі ў Мастаўляны.

С. 230. Быць можа, дакладныя студыі над Каліноўскім, асабліва беларускіх гісторыкаў, выясьняць і гэтую невыразнасьць... — Адзінай думкі наконт праблемы сапраўднага аўтарства „Пісьма Яські гаспадара з-пад Вільні да мужыкоў зямлі Польскай“ няма сярод беларускіх гісторыкаў да гэтае пары. Так, вядомы даследчык гісторыі паўстання 1863—1864 гг. Г. Кісялёў прысьвяціў усеакавому разгляду гэтай праблемы цэлы артыкул і прыйшоў да высновы, што гэтае „Пісьмо...“ і сапраўды было сфабрыкаванай у Варшаве падробкай пад тэксты Яські гаспадара з-пад Вільні (*Кісялёў, Г. Здарэнне з Яськам-гаспадаром // Полымя. 1994. №6. С. 142—155*). Ягоную думку падзяляў і іншы беларускі даследчык Міхась Біч, які пісаў пра „відавочную неадпаведнасьць польскага нацыяналістычнага духу „Пісьма Яські-гаспадара з-пад Вільні...“ ідэям Каліноўскага, якія ён выказваў у „Мужыцкай праўдзе“, „Лістах з-пад шыбеніцы“, у „Запісцы“, пададзенай сьледчай камісіі, і іншых дакумэнтах“ (*Біч, М. Аграрнае і нацыянальнае пытанне ў паўстанні 1863 г. на Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 3. С. 37—38*). У той жа час Уладзімер Казьбярук лічыць, што „Пісьмо...“ несумненна належала Каліноўскаму і ў ім „дастаткова выразна і поўна акрэсьлены нацыянальная ідэя і сьвядомасьць аўтара“ (*Заняпад і адраджэньне: Беларуская літаратура XIX ст. / Укладанне, прадмова і заўвагі У. Казьбука. Мінск, 2001. С. 313—314*). Увогуле ж дыскусія аб аўтарстве „Пісьма...“ і ўвогуле аб значэньні К.Каліноўскага ў беларускай гісторыі, яго нацыянальнай сьвядомасьці, то затухаючы, то разгараючыся з новай сілай, вядзецца ўжо не адно дзесяцігодзьдзе.

С. 230. ...віленскі прафэсар Ст. Касцялкоўскі... — Касцялкоўскі (*Kościelkowski*) Станіслаў (1881—1960) — польскі гісторык, сын паўстанца 1863 г. У міжваенны час жыў у Вільні, выкладаў у Віленскім унівэрсытэце. У 1941 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, высланы на Ўрал, адтуль выбраўся дзякуючы запісу ў армію У. Андэрска. Пасля Другой сусьветнай вайны жыў у Англіі.

С. 231. *Малахоўскі, правая рука Каліноўскага...* — Малахоўскі (*Małachowski*) Уладзіслаў (1827—1900) — удзельнік паўстання 1863—1864 гг., адзін зь ягоных кіраўнікоў, паплечнік К. Каліноўскага. Пэўны час (зь перапынкам) зьяўляўся паўстанцкім начальнікам Вільні. У жніўні 1863 г. нелегальна выехаў у Пецябург, а адтуль у Кёнігсбэрг, дзе клапаціўся пра зброю для інсургентаў і выдаваў газэту „*Głos z Litwy*“. Пасьля задушэньня паўстання жыў у эміграцыі ў Англіі і Швайцарыі.

С. 233. ...*супольна з Фэліксам Ражанскім...* — Ражанскі Фэлікс (?—пасля 1903) — беларускі паэт, мэмуарыст. Працаваў каморнікам. Адзін з бліжэйшых паплечнікаў Кастуса Каліноўскага. Удзельнічаў у рэвалюцыйнай агітацыі, выданьні і распаўсюджваньні „Мужыцкай праўды“. Аўтар шэрагу паўстанцкіх сьпеваў на беларускай мове. Пасьля задушэньня паўстання эміграваў у Кракаў.

С. 233. ...*польскія (Грабец)...* — Грабец (*Grabiec*) — псэўданім Юзафа Дамброўскага (*Dąbrowski*) (1876—1926) — польскага гісторыка, аўтара працы „*Rok 1863*“, выдадзенай у 1912 г.

С. 233. ...*расейскія (Бранцаў)...* — Бранцаў Павал Дзьмітрыевіч (1845—1912) — расейскі гісторык і пэдагог, адзін час быў дырэктарам народных вучылішчаў Віленскай губэрні. Аўтар працы „*Польский мятеж 1863 г.*“ (1891).

С. 234. ...*слаўнае ўкраінскае брацтва сьв. Кірылы і Мяфода*. — Маецца на ўвазе Кірыла-Мяфодзеўскае брацтва — патаемная ўкраінская палітычная арганізацыя, якая ўзьнікла на мяжы 1845—1846 гг. у Кіеве. Колькасць сяброў брацтва ўвосень 1846 г. складала 12 чалавек. Праграма яго ўтрымлівала дэмакратычныя і нацыянальныя патрабаваньні. Стварэньне брацтва лічыцца першай спробай украінскай нацыянальнай інтэлігенцыі ўступіць у палітычную барацьбу. Выкрыта ў сакавіку 1847 г., сябры арыштаваныя.

С. 234. ...*А. Марковіч, Білазерскі, Гулак і ідэёва да іх збліжаныя Шаўчэнка і Куліш...* — Марковіч Апанас (1822—1867) — украінскі фальклярыст, этнограф і грамадзкі дзеяч, сябра Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва. Пасьля выкрыцьця арганізацыі быў высланы ў Арол, у 1851 г. вярнуўся на радзіму; Білазерскі Васіль (1825—1899) — украінскі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч, журналіст, адзін з арганізатараў Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва. Разьвіваў ідэі хрысьціянскага сацыялізму, выступаў за аб’яднаньне славянскіх народаў у рэспубліканскую фэдэрацыю з Украінай на чале. Пасьля выкрыцьця Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва высланы ў Аланецкую губэрню пад нагляд паліцыі. Вызвалены ў 1856 г., пасьля жыў у Пецябургу і Варшаве. Меў кантакты з галіцкімі ўкраінцамі; Гулак Мікола (1822—1899) — украінскі навуковец, грамадзкі дзеяч, пэдагог і публіцыст. Адзін з заснавальнікаў Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва, належаў да ягонага левага крыла. Пасьля арышту 3 гады зьняволены ў Шлісэльбургскай крэпасці, пасьля высланы ў Перм. Вызвалены ў 1859 г., настаўнічаў за межамі Ўкраіны; Шаўчэнка Тарас (1814—1861) — украінскі паэт, клясык украінскай літаратуры; Куліш Панцеляймон (1819—1897) — украінскі пісьменьнік, этнограф і фальклярыст. Стваральнік першага ўкраінскага фанэтычнага правапісу. Галоўная ягоная праца — двухтамовы зборнік фальклёрна-этнаграфічных матэрыялаў „*Записки о Южной Руси*“, выдадзены ў 1856—1857 гг. Пасьля выкрыцьця Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва быў арыштаваны і высланы на 3 гады ў Тулу, хоць ягоная прыналежнасьць да гэтай арганізацыі цалкам даказаная паліцыяй не была.

С. 234. ...*новая ўкраінская палітычна-народная арганізацыя „Громада“*... — Маецца на ўвазе пецябурская ўкраінская „Громада“, якую заснавалі былыя сябры Кірыла-Мяфодзеўскага брацтва, такія як Мікола Кастамараў, Панцеляймон Куліш, Тарас Шаўчэнка, Васіль Білазерскі і інш. Пры падтрымцы памешчыкаў-украінафілаў В. Тарноўскага і Г. Галагана арганізацыяй было арганізавана выданьне твораў украінскіх пісьменьнікаў і часопісу „*Основа*“, які выходзіў у 1861—1862 гг. і стаў сапраўдным цэнтрам тагачаснага ўкраінскага руху.

С. 234. *Такія ж „Громады“ паўсталі і ў іншых гарадох.* — Украінскія „Громады“ ў пачатку 1860-х гг. узніклі ў Кіеве, Харкаве, Палтаве, Чарнігаве.

С. 234. *Найслаўнейшай была „Стара Громада“ ў Кіеве...* — „Стара Громада“ — асяродак кіеўскай украінскай інтэлігенцыі, якая займалася культурнай і асьветнай працай. Існавала ў 1859—1876 гг.

С. 234. *...да якой належалі Антановіч, Рыльскі..., Каніскі.* — Антановіч Уладзімер (1834—1908) — украінскі гісторык, археолаг, этнограф, прафэсар Кіеўскага ўнівэрсытэту, член-карэспандэнт Расейскай акадэміі навук. Належаў да т. зв. „хлапаманаў“. Адзін з арганізатараў т. зв. „Старой Грамады“; Рыльскі Тадэй (1841—1902) — украінскі культурны і грамадзкі дзеяч, які паходзіў з польскай шляхецкай сям’і. Быў актыўным сябрам „Старой Грамады“. Бацька вядомага ўкраінскага пісьменьніка Максіма Рыльскага; Каніскі Аляксандар (1836—1900) — украінскі пісьменьнік, пэдагог, грамадзкі дзеяч, адвакат. Браў удзел у працы кіеўскай „Грамады“, як сябра Кіеўскай гарадзкой рады дабіваўся ўвядзеньня ў школы ўкраінскай мовы. У 1863 г. за „маларасійскую“ прапаганду высланы ў Волагду, з 1865 г. жыў за мяжой, вярнуўся ў Кіеў у 1872 г. Меў цесныя кантакты з украінскімі дзеячамі ў Галіччыне.

С. 235. *...а магчыма, і знаёмы...* — Зьвестак пра асабістае знаёмства Францішка Багушэвіча з Кастусём Каліноўскім на сёньняшні дзень ня выяўлена.

С. 236. *...ня звоніць нам ніякі „Звон“ мілагучны...* — Гэтымі словамі А. Станкевіч кіруе папрок да польскай інтэлігенцыі, якая ў большасьці сваёй варожа ставілася да беларускіх незалежніцкіх памкненьняў, супрацьпастаўляючы такому яе стаўленьню колішнюю адкрыта прыхільную пазыцыю ў дачыненьні да польскага вызваленчага руху выдаўцоў „Колола“ Аляксандра Герцэна і Мікалая Агарова.

С. 237. *...„Бюлетэнь АБСА“, №5, 1933 г.* — „Бюлетэнь АБСА“ („Бюлетэнь Аб’яднаньня беларускіх студэнцкіх арганізацый“) — грамадзка-палітычны часопіс, які выдаваўся ў 1920—1930-х гг. Аб’яднаньнем беларускіх студэнцкіх арганізацый у Празе.

С. 237. *...К. Каліноўскі пад імем Марыські, як гэта відаць з тэксту яго, разумее Беларусь.* — Гэтае сьцьверджаньне Станкевіча — небездакорнае, бо імя нарачонай Кастуса Каліноўскага было Марыся Ямант.

Франціш Багушэвіч. У трыццатыя ўгодкі ягонай сьмерці. 1900—1930

Друкуецца паводле: *Franciś Bahušewiċ. U tryccatyja ŭhodki Jahonaj śmierci. 1900—1930. Wilnia: Wydawieŭstwa Bielaruskaha Instytutu Haspadarki i Kultury, 1930. 49 s.*

Выданьне ажыццёўлена Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры (БІГіК) з нагоды 30-й гадавіны сьмерці Ф. Багушэвіча разам са зборнікамі вершаў „Дудка Беларуская“ і „Смык беларускі“. Кніжка бясплатна перадавалася ў бібліятэкі гурткоў БІГіКу.

С. 239. *...слушна кажэ праф. М. Піятуховіч.* — Піятуховіч Міхаіл (1891 — 1937) — беларускі літаратуразнаўца, выкладчык БДУ, супрацоўнік Інстытуту літаратуры Беларускай акадэміі навук.

С. 239. *...як сьведчыць Юры Алелькавіч...* — Псэўданімам „Юры Алелькавіч“ карыстаўся Зямкевіч Рамуальд (1881 — 1943 ці 1944) — беларускі бібліёграф, публіцыст, гісторык беларускай літаратуры, калекцыянэр. Жыў у Варшаве. Сабраў унікальную калекцыю беларускіх старажытнасьцяў, якая загінула падчас Другой сусьветнай вайны, папаўняў яе не заўсёды маральнымі і законнымі спосабамі. У 1920-я гг. супрацоўнічаў з П. аддзелам Генэральнага штабу польскага войска, быў яго платным канфідэнтам і пісаў сакрэтныя рапарты пра стан спраў у беларускім нацыянальным руху ў Польшчы.

С. 239. ...у часопісі „*Беларусь*“ ... — „*Беларусь*“ — штодзённая беларуская палітычна-эканамічная і літаратурная газета, якая выдавалася з кастрычніка 1919 да ліпеня 1920 гг. у Менску. Рэдактарамі газеты пачаргова былі Ядвіга Луцэвіч, Язэп Лёсік, Кузьма Цярэшчанка.

С. 240. ...у фальварку *Кушляны*. — Сёння дакладна высветлена, што Ф. Багушэвіч нарадзіўся 21 (9) сакавіка 1840 г. у двары Сьвіраны (цяпер Віленскі павет Літоўскай Рэспублікі), а ў Кушляны на Ашмяншчыне сям'я будучага паэта пераехала неўзабаве пасля ягонага нараджэння.

С. 240. *Дзеля няведаных нам дагэтуль блізэй прычын, Ф. Багушэвіч навуку гэту перарваў...* — Фармальна Багушэвіч пакінуў першы курс Пецябурскага ўніверсітэту восенню 1861 г. па прычыне дрэннага стану здароўя, аднак, хутчэй за ўсё, яго змусіла да гэтага тагачасная ўніверсітэцкая атмасфера. Вядома, што Багушэвіч удзельнічаў у студэнцкіх хваляваннях, якія разгарнуліся восенню 1861 г. з-за ўвядзення новых правілаў для ўніверсітэтаў. Студэнты адмовіліся прыняць матрыкулы (заліковыя кніжкі), у якіх гэтыя правілы былі надрукаваныя, і Багушэвіч быў сярод іх (выпісаная яму матрыкула да сёння захоўваецца ў ягонай асабістай справе). Аднак жа яму, відаць, удалося прыкрыць свой удзел у хваляваннях пасьведчаньнем аб хваробе.

С. 240. ...*быў там некаторы час народным настаўнікам*. — Пасля прыезду на радзіму Багушэвіч некаторы час быў настаўнікам шkolкі, створанай уладальнікам маёнтка Доцішкі на Лідчыне Аляксандрам Зьвяровічам.

С. 240. ...*Ф. Багушэвіч, ідучы проціў царскай няволі, сьніў салодкія сны, між іншым, і аб палітычнай незалежнасьці беларускага народу...* — Гэтае сьцьверджаньне кс. Адама Станкевіча востра раскрытыкаваў у сваёй працы „Жыцьцё і творчасць Ф. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучасьнікаў“ Антон Луцкевіч, пішучы гэтак:

Кс. Станкевіч паўтарыў тое, што мы ўжо даведаліся ад Гарэцкага, з усімі абмылкамі апошняга, дадаўшы ад сябе два ўласныя, на аб'ектыўных даных не абаспартыя, дапушчэньні: адносна матываў учасьця Багушэвіча ў паўстаньні 1863 году і адносна ўплываў на паэту — падчас жывьця на Украіне — твораў „сьвежа памершага (1861) вялікага ўкраінскага адраджэнца песьняра Т. Шаўчэнкі“. Апошняе — як пабачым далей — зусім трапнае. Але першае здаецца плодам чыстае фантазіі аўтара, каторы ўва ўсіх сваіх досьледах аб беларускіх дзеях XIX ст. грашыць імкненьнем прадставіць іх як беларускіх незалежнікаў у цяперашнім разуменьні гэтага слова, што калідуе з тагачаснымі паглядамі, настроямі і адносінамі. Кс. Станкевіч піша гэтак: „Калі возьмем пад развагу беларускі народніцка-сацыяльны дух ягонай (Багушэвічавай) творчасці, а такжа магчымасьці знаёмства з равесьнікамі сваім, паўстанцам Кастусём Каліноўскім, летуцеўшым аб палітычнай незалежнасьці нашага краю, — не без падставы можам думаць, што Фр. Багушэвіч, ідучы проці царскай няволі, сьніў салодкія сны, між іншым, і аб палітычнай незалежнасьці беларускага народу і з гэтай мэтай далучыўся да паўстаньня“. — Беспадстаўнасьць гэтае дагадкі кс. Станкевіча выясьніцца зусім чыста з далейшага (Луцкевіч, А. *Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва*. С. 323—324).

Далей Луцкевіч, выкладаючы тое, што яму ўдалося даведацца пра Багушэвіча ад сучасьнікаў таго, у першую чаргу блізкага сябра паэта Зыгмунта Нагродзкага, рабіў выснову, што той да канца жывьця захоўваў „польскія гаспадарсьцэўнныя сымпаты“, засьцерагаючы, што:

Аднак, судзячы з далейшых слоў Нагродзкага, гэтыя сымпатыі выплывалі ў Багушэвіча з антыпатыі да Расеі і ўсякае маскоўшчыны. Апошняе, паміж іншым, пацвярджае адзін характэрны факт з жывьця Багушэвічавага, аб якім будзе гутарка далей. — Паводле Нагродзкага, Багушэвіч быў гарачым прыхільнікам адбудовы Польшчы — у шырокіх межах, летуцеў аб тым, каб і Бела-

русь была з Захадам (у яго польскім аспэктце!) і „дрыжэў на думку, што яна магла б астацца пад Расеяй, калі б ад апошняе адарвалася Польшча“. — Відаць, Багушэвіч, як і шмат хто зь беларускіх адраджэнцаў ажно да сусьветнае вайны, не ўяўляў сабе поўнага адасабленьня Беларусі як асобнага, ні з кім гаспадарсьцэвнымі сувязямі ня зьвязанага, незалежнага гаспадарства... (Луцкевіч, А. *Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва*. С. 326).

С. 241. ...*ведамы мастак беларускі Язэп Драздовіч*... — Драздовіч Язэп (1888—1954) — беларускі графік, жывапісец, скульптар.

С. 244. ...*П. Шпілеўскі*. — Шпілеўскі Павал (1823—1861) — беларуска-расейскі этнограф, фальклярыст, пісьменьнік. Найбольш вядомая яго праца — бэлетрызаваныя падарожныя нарысы „Падарожжа па Палесьсі і беларускім краі“.

С. 245. ...*у галоўных выданных дагэтуль яго творах: „Bielaruskaja Dudka“ (Кракаў, 1894) і „Smyk Bielaruski“ (Пазнань, 1896)*. — Тут А. Станкевічам дапушчаная недакладнасьць. Насамрэч прыжыццёвымі выданьнямі паэтычных зборнікаў Ф. Багушэвіча былі: „*Dudka Bielaruskaja*“ (Кракаў, 1891; Кракаў, 1896) (пад псеўданімам Мацей Бурачок) і „*Smyk Bielaruski*“ (Познань, 1894) (пад псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава). Праўда, наконт праўдзівасьці выдавецкай інфармацыі ў дачышненьні да апошняга выданьня ёсьць сумневы, бо дасьледчыкі дагэтуль не знайшлі ў Познані аніякіх дакумэнтаў і зьвестак, якія б гэтую інфармацыю пацвярджалі. Дзеля таго магчыма, што зборнік быў выдадзены ў нейкім іншым месцы, а Познань фігуравала толькі дзеля таго, каб увесці ў зман царскія ўлады. Вядомы беларускі дасьледчык Адам Мальдзіс дапускаў, што кніга магла быць выдадзена ва Ўсходняй Прусіі, дзе звычайна друкавалі свае творы літоўцы. Паводле іншай вэрсіі, „*Smyk Bielaruski*“ выйшаў, гэтак сама як і „*Dudka Bielaruskaja*“, у Кракаве.

С. 245. ...*як, напрыклад, „Bielaruskaja Skryпка“, якую мае ў сваім архіве ведамы і заслужаны піянер беларускага руху праф. Б. Эпімах-Шыпіла*. — Сапраўдная назва гэтага зборніка — „Скрыпачка беларуская“, і яе лёс дагэтуль ня высьветлены. У некаторых нэкралёгах па Багушэвічу згадвалася, што гэтая кніжка да ягонай сьмерці пасьпела выйсьці ў свет, і нават з партрэтаў аўтара, але ніводнага паасобніка гэтага выданьня да гэтай пары ня выяўлена. У 1906 г. беларускае выдавецтва „Загляне сонца і ў наша аконца“ паведамляла на старонках „Нашай Нівы“, што ў хуткім часе зьбіраецца выдаць „Скрыпачку“, але ў рэшце рэшт гэта так і не было зроблена. Пра тое, што рукапіс „Скрыпачкі“ меў Браніслаў Эпімах-Шыпіла, захавалася шмат сьведчаньняў, найбольш аўтарытэтнае сярод якіх — сьведчаньне ягонага асабістага знаёмага прафэсара Міхаіла Піятуховіча (магчыма, менавіта зь яго скарыстаўся і Адам Станкевіч, хоць ня выключана, што Эпімах-Шыпіла мог у свой час паказваць у Пецярбургу рукапіс і яму асабіста). Пасьля высылкі Эпімах-Шыпілы зь Менску ў пачатку 1930-х гг. лёс рукапісу „Скрыпачкі беларускай“ невядомы. Ва ўсялякім выпадку, у Беларускаю акадэмію навук разам са сваёй бібліятэкай ён гэты рукапіс не перадаў.

Акрамя „Скрыпачкі беларускай“, не дайшоў да нас таксама і зборнік „Беларускія аповяданьні Бурачка“, які за год да сьмерці паэта быў здадзены ў Віленскую губэрнскую друкарню. „Наша Ніва“ друкавала аповяданьні менавіта з гэтага зборніка.

С. 246. ...*надрукаваны ў „Варце“... і ў „Часопісі“*... — „Варта“ — беларускі літаратурна-грамадзкі, навукова-гістарычны і эканамічны штотомесячнік, адзіны нумар якога быў выдадзены ў Менску ў кастрычніку 1918 г. па ініцыятыве Рады БНР; „Часопісь“ — беларускі часопіс, орган Міністэрства беларускіх спраў у Літве. Выдаваўся ў верасьні 1919—1920 гг. у Коўне на беларускай мове. Усяго вядома 6 ягоных нумароў.

С. 246. ...*думку праф. Карскага*... — Карскі Яўхім (1861—1931) — расейска-беларускі мовазнаўца, фальклярыст. Аўтар шматлікіх прац па беларусазнаўству, у тым ліку фундаментальнай трохтомнай працы „Беларусы“.

С. 246. ...*невялічкае апавяданьне прозай „Тралялёначка“*... — Аўтарства Багушэвіча адносна апавяданьня „Тралялёначка“ сёньня цалкам даказана, і яно друкавалася ва ўсіх сучасных ягоных зборах твораў.

С. 246. ...*аб зачыненні касьцёлу ў Крожах у 1863 г.*... — Крожы — мястэчка ў колішняй Ковенскай губэрні. У 1893 г. (1863 г. пададзены А. Станкевічам памылкова) улады наважыліся зачыніць адзіны драўляны касьцёл, які быў у мястэчку. Вернікі аказвалі ўпарты супраціў паліцыі, і тады ў мястэчка ўступіў карны казачы атрад. Падчас гэтых падзеяў загінулі 9 чалавек, а каля 50 былі параненыя. Многія ўдзельнікі „бунту“ былі ў адміністрацыйным парадку апраўленыя на катаргу. Справа набыла вялікі грамадзкі рэзананс, і на наступны год падчас суду з удзелам найлепшых расейскіх адвакатаў практычна ўсе ўдзельнікі хваляваньняў былі апраўданыя. Пытаньне аб аўтарстве беларускамоўнай праклямацыі, прысьвечанай гэтай падзеі, дагэтуль канчаткова ня высьветлена, і Багушэвіч зь ліку магчымых аўтараў па-ранейшаму не выключаецца. Гэтая праклямацыя была нават уключаная ў ягоны збор твораў, які выйшаў у 1991 г., у разьдзел твораў, якія пісьменьніку прыпісваюцца.

С. 246. ...*на падставе іх і будзем судзіць мы аб ягонай творчасьці*. — У другой палове ХХ ст. беларускім дасьледчыкам удалося знайсці яшчэ некаторыя творы паэта ці даказаць ягонае аўтарства ў дачыненні тых матэрыялаў, якія раней Багушэвічу толькі прыпісваліся. Так, на працягу 1960–х гг. беларускім літаратуразнаўцам С. Александровічам былі адшуканыя даволі багатая перапіска паэта, яго вершы на польскай мове, а таксама сыьверджаны той факт, што Ф. Багушэвіч быў аўтарам шэрагу допісаў у пецябурскі польскамоўны часопіс „Kraj“.

С. 258. ...*ў нашым краі асабліва адзначаўся князь Хаванскі*... — Ф. Багушэвіч у сваім вершы „Кепска будзе“, відаць, меў на ўвазе Хаванскага Мікалая Мікалаевіча — гвардзейскага афіцэра, які браў удзел у падаўленьні паўстаньня 1863 г. ў Беларусі і Літве і быў у пэрыяд паўстаньня ваенным начальнікам Віленскага павету.

С. 258. ...*друкаваліся за граніцай, у Кракаве і Познані*... — Кракаў у тыя часы ўваходзіў у склад Аўстра-Вугоршчыны, а Познань — у склад Германскай імперыі.

Прафэсар Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Зь яго жыцьця і працы

Друкуецца паводле: *Прафэсар Браніслаў Эпімах-Шыпіла. З яго жыцьця і працы. Вільня: Выданьне Беларускага Інстытуту Гаспадаркі і Культуры, 1935. 23 с.*

Гэтая брашура — публікацыя рэфэрату, працытанага кс. А. Станкевічам на жалобнай акадэміі, арганізаванай БІГіКам 8 сьнежня 1934 г. з нагоды весткі пра сьмерць Б. Эпімаха-Шыпілы.

Пазьней тэкст брашуры быў цалкам перадрукаваны ў: *Спадчына. 1989. № 2. С. 26—29.*

С. 264. ...*грамадзяне У. Сталыгва, кс. В. Гадлеўскі, М. Пецюкевіч, Адв. Будзька, інж. Л. Дубейкаўскі, кс. В. Шutowіч, Ян Шutowіч*... — Сталыгва Уладзіслаў (1874 — ?) — беларускі грамадзка-культурны дзеяч, родам зь Лепельшчыны. У 1910—1914 гг. жыў у Варшаве, уваходзіў у мясцовы беларускі гурток, у 1914—1915 гг. — у Вільні. Пасьля пачатку нямецкай акупацыі эвакуяваўся ў Арол, а затым у Пецябургу, дзе працаваў начальнікам бухгалтарскага аддзелу мясцовага Дэпартамэнту сельскай гаспадаркі. У 1918 г. вярнуўся ў Беларусь. Некаторы час жыў у родным фальварку, з пачатку 1919 г. працаваў у Менску ў камісарыяце асьветы БНР, загадваў аддзелам аправізацыі. У кастрычніку 1919 г. выехаў у свой фальварак у Лепельскім павеце, дзе заняўся каапэрацыяй. Пры наступленьні балышавікоў у траўні 1920 г. выехаў у Вільню, уступіў у Віленскі каапэратыўны саюз. Быў дэлегаваны ў Горадню для кіраваньня мясцовай філіяй гэтага саюзу. З Го-

радні выехаў у Варшаву, дзе ўступіў у Беларускаю вайсковую камісію ў якасці кіраўніка канцылярыі. Зь лістапада 1920 г. па красавік 1921 г. працаваў у Часовай кіроўнай камісіі Сярэдняй Літвы, быў кіраўніком канцылярыі яе прадстаўніцтва ў Варшаве. Затым працаваў у каапэрацыі на Віленшчыне; Гадлеўскі Вінцэнт (1888—1942) — беларускі каталіцкі сьвятар і палітык, адзін зь лідэраў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі; Пецюкевіч Мар'ян (1904—1983) — беларускі этнограф, пэдагог, мэмуарыст. Вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце, дзе вывучаў этнаграфію, археалёгію, славістыку. Яшчэ падчас вучобы ўладкаваўся на працу ў бібліятэку імя Ўрублеўскіх. Меў доступ да спэцфондаў, сярод якіх былі выданьні з БССР. Дапамагаў многім віленскім беларусам знаёміцца з забароненымі ў Польшчы выданьнямі. У 1930—1935 гг. — рэдактар часопісу „Шлях моладзі“. Пасьля вайны быў рэпрэсаваны савецкімі ўладамі, пасьля вызваленьня выехаў у Торунь (Польшча); Будзька Эдуард (1882—1958) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, каапэратар. У 1918 г. заснаваў у сваім родным мястэчку Будславе беларускую гімназію, пасьля яе закрыцьця займаўся арганізацыяй беларускай каапэрацыі. Падчас Другой сусьветнай вайны настаўнічаў, пасьля — у эміграцыі; Дубейкаўскі Лявон (1867—1940) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. З 1919 г. — старшыня Беларускага камітэту ў Варшаве, фактычна зьяўляўся паслом БНР у Польшчы. Пасьля адыходу ад палітыкі і заняўся культурнай дзейнасьцю; Шутовіч Віктар (1890—1960) — беларускі рыма-каталіцкі сьвятар, пэдагог, публіцыст. Пасьвячаны ў сьвятары ў 1913 г. у Вільні. Быў вікарыем у парафіях Барадзенічы Браслаўскага павету, у польскай парафіі Тжцянінэ, у Харошчы пад Беластокам (да 1943 г.). Пасьля адступленьня немцаў пераехаў у Менск, дзе стаў пробашчам катэдральнага касцёла. Арыштаваны балышавікамі ў студзені 1945 г., да 1956 г. знаходзіўся ў лягерах Комі АССР. Апошнія гады жыцьця быў пробашчам у Барысаве; Шутовіч Янка (1904—1973) — літаратуразнаўца, выдавец, грамадзкі і культурны дзеяч. У 1934 г. скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту; магістар права. Належаў да партыі хрысьціянскіх дэмакратаў, быў сябрам Беларускага студэнцкага саюзу і Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры ў Вільні. У 1935—1939 гг. быў выдаўцом і рэдактарам літаратурна-навуковага часопісу „Калосьсе“. Зь лютага 1941 г. да лістапада 1944 г. быў супрацоўнікам, загадчыкам Беларускага музэю ў Вільні; ратаваў матэрыялы музэю падчас акупацыі. Арыштаваны органамі НКГБ у лістападзе 1944 г. Пасьля вызваленьня ў 1956 г. вярнуўся ў Вільню.

С. 265. ...*працаваў разам з кс. праф. Яўнісам*. — Яўніс (*Jaunius*) Казімерас (1848—1908) — літоўскі лінгвіст і тэоляг, каталіцкі ксёндз. З 1880 г. выкладаў у Ковенскай духоўнай сэмінарыі, быў сакратаром біскупа жамойцкага. У 1893—1895 гг. працаваў у Казані капэлянам. Затым выкладаў лацінскую, грэцкую і старажытнаабрэўскую мову ў Пецяўбурскай рыма-каталіцкай духоўнай акадэміі. Найбольш вядомы твор — „Граматыка літоўскай мовы“, якая выйшла ўжо пасьля ягонай сьмерці, у 1911 г.

С. 265. ...*з вучоным — сабіральнікам памятак беларускай мінуўшчыны Сапуновым*. — Сапуноў Аляксей Парфенавіч (1851—1924) — беларускі гісторык, археограф, краязнавец. Пры жыцьці выдадзены 72 яго працы, сярод якіх зборнікі гістарычных матэрыялаў, актаў і дакумэнтаў, навуковыя дасьледаваньні і ўступныя артыкулы да гістарычных зборнікаў, артыкулы і творы, разьлічаныя на шырокае кола чытачоў.

С. 265. ...*зь вялікім прыцэлем беларускага народу А. Ельскім*. — Ельскі Аляксандар (1834—1916) — беларускі этнограф, гісторык, пісьменьнік, у публіцыстычных творах і лістах 1880—1890 гг. адстойваў права беларускага народу на разьвіцьцё сваёй культуры і літаратуры.

С. 266. ...*на вьчэрніх агульна-навуковых курсах для дарослых А.С.Чарняева*. — Маецца на ўвазе чатырохгадовая сярэдняя навучальная ўстанова для дарослых, якая была арганізавана вядомым расейскім навукоўцам-пэдагогам Аляксандрам Сяргеевічам Чарняевым (1873—1915) у 1902 г. і дзейнічала да сьмерці арганізатара. На курсы прымаліся

асобы абодвух полаў, усіх веравызнанняў і саслоўяў, калі яны мелі пасьведчаньне аб сканчэньні народнай школы, падрыхтоўчай клясы або 1-ай клясы ўрадавых сярэдніх навучальных устаноў. Праграма навучаньня была больш насычаная, чым у іншых сярэдніх навучальных установах. На курсах чыталі лекцыі больш за 30 пецярбурскіх выкладчыкаў, сярод якіх былі вядомыя навукоўцы.

С. 266. ...*чынны сябра Віцебскай навуковай архіўнай камісіі*... — Віцебская вучоная архіўная камісія існавала ў 1909—1919 гг. і мела на мэце ахову помнікаў гісторыі і культуры, вывучэньне і папулярызацыю гісторыі роднага краю, зьбіраньне прадметаў старажытнасьці, правядзеньне археалагічных раскопак, збор і вывучэньне старадаўніх рукапісаў і дакумэнтаў, арганізацыю экскурсіяў па гістарычных мясцінах, выданьне навуковых і папулярных прац па гісторыі, географіі, археалёгіі і этнаграфіі Віцебшчыны.

С. 266. ...*вершы Фэлікса Тапчэўскага (Фэлька з Рукішэня), шляхціца зь Лепальшчыны*... — Тапчэўскі Фэлікс (1838—1892) — беларускі паэт-дэмакрат, удзельнік паўстаньня 1863—1864 гг. Пісаў гумарыстычныя беларускамоўныя вершы, якія шырока разыходзіліся ў рукапісах.

С. 266. ...*адзін беларускі верш, які прыпісваюць Яхіму Тамашэвічу*. — Маецца на ўвазе верш „Езусу Цьвецінскаму скарга на даўматаў“, запісаны Эпімахам—Шыпілам 9 жніўня 1890 г. ад пана Мяніцкага, які і паведаміў прозьвішча аўтара. Аніякіх дадатковых зьвестак пра Я. Тамашэвіча не захавалася.

С. 268. ...*Тарашкевіч, Жылуновіч (Цішка Гартны), Душэўскі... Варонка, кс. кс. Лісоўскі, Грынкевіч, Будзька, Абрантовіч... Хвецька... Цікота... Лупіновіч, Хоміч і іншыя*... — Тарашкевіч Браніслаў (1892—1938) — беларускі навуковец-філёлаг і палітычны дзеяч; Жылуновіч Зьміцер (Цішка Гартны) (1887—1937) — беларускі палітычны і культурны дзеяч, пісьменьнік; Дуж-Душэўскі Кляўдый (1891—1959) — беларускі палітычны дзеяч, дыплямат, архітэктар, рэдактар, пэдагог; Заяц Леанард (1890—1935) — беларускі нацыянальны дзеяч, загадчык канцэлярыі і дзяржаўны сакратар у Народнай Радзе БНР; Варонка Язэп (1891—1952) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, першы старшыня Народнага сакратарыяту Беларускай Народнай Рэспублікі; Лісоўскі Адам (1884—1929) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Грынкевіч Францішак (1884—1933) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Будзька Францішак (1884—1920) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Абрантовіч Фабіян (1884—1946) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Хвецька Люцыян (1889—1944 (?)) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Цікота Андрэй (1891—1952) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Лупіновіч Караль (1891—1937 (?)) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху; Хоміч Павал (1893—1942) — каталіцкі ксёндз, удзельнік беларускага хрысьціянска-дэмакратычнага руху.

С. 268. ...*аб гэтым піша „Лучынка“*... — „Лучынка“ — беларускі краязнаўчы ілюстраваны часопіс для моладзі і юнацтва, які выдаваўся ў Менску ў 1914 г. афіцыйна пад рэдакцыяй А. Уласава, фактычна — пад кіраўніцтвам А. Пашкевіч (Цёткі).

С. 269. ...*А. Трэпка*... — Трэпка-Неканда Антон (1877—1942) — беларускі грамадзкі дзеяч, пэдагог, інжынэр-тэхнолаг. Адзін са стваральнікаў БСГ. З 1909 г. працаваў у выдавецтве „Загляне сонца і ў наша ваконца“. У 20—30-я гады XX ст. жыў у Вільні, зьяўляўся сябрам розных беларускіх арганізацыяў, быў дырэктарам Віленскай беларускай гімназіі. У 1939 г. арыштаваны НКВД, памёр у зьняволеньні.

С. 269. ...*А. Грыневіч*... — Грыневіч Антон (1877—1937) — беларускі культурны дзеяч, зьбіральнік і папулярызатар беларускага музычнага фальклёру, выдавец, пэдагог. У

1910 г. заснаваў уласнае выдавецтва, якое выпускала творы беларускай літаратуры і музыкі. З 1920 г. жыў у Вільні, з 1925 г. — у Менску. Рэпрэсаваны савецкімі ўладамі, расстраляны.

С. 270. *Беларускае грамадзянства ізноў даведлася аб сваім нацыянальным павадыры ў 1925 г...* — Браніслаў Эпімах-Шыпіла зноў завязаў адносіны зь беларускімі дзеячамі на некалькі гадоў раней, бо ўжо ў канцы 1923 г., выпадкова натрапіўшы ў бібліятэцы Петраградзкага ўнівэрсытэту на сьвежавыдадзены пяты нумар часопісу „Крывіч“, які выдаваўся ў Коўне Вацлавам Ластоўскім і Кляўдыем Дуж-Душэўскім, ён адразу ж даслаў у рэдакцыю часопісу ліст, у якім сярод іншага пісаў:

Вот жа дарагія і каханыя рэдактары, пане Вацлаве і пане Кляўдыушу, успомніце аб сваім старым земляку, каторы цудам праве ўцалеў дагэтуль, астаўшыся тут адзінокім, як палец, і перажыўшы вельмі цяжкія гады холаду, голаду і небясьпекі. Будзьце ласкавы прыслаць мне поўны камплект гэтага дарагога для мяне Вашага выданьня, пачынаючы ад нумару першага, адрасуючы толькі ў Бібліятэку ўнівэрсытэту, не вымяняючы майго назьвіска, каб іх не затрымалі, а паставіўшы толькі гдзе-нібудзь на бандэролі ініцыялы Б. Э. Ш. нязначна, каб ня кідаліся дужа ў вочы. На міласьць Боскую прашу Вас аб гэтым. Буду Вам вельмі і вельмі ўдзячны за гэта і гатоў заплаціць, сколькі скажаце. Напішыце толькі, якімі грашмі і якім пуцём зрабіць гэта. Аж сьлёзы ад радасьці брызнулі ў мяне з вачэй, як пабачыў я Вашы назьвіскі: „Пад рэдакцыяй В. Ластоўскага і К. Дуж-Душэўскага“. Чакаючы зь вялікай нецярплівасьцю весткі ад Вас і спаўненьня маея просьбы, сардэчна ўсьціскаю Вас, дарагія браты-землякі і, пасылаючы Вам і ўсім там беларусам свой нізенькі паклон, астаюся з папанай адданы Вам Браніслаў Эпімах-Шыпіла (*Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня—Менск—Нью-Ёрк—Прага, 1998. С. 1490—1491*).

У гэтым самым лісьце Эпімах-Шыпіла згадваў яшчэ сярод іншага пра тое, што атрымаў ліст і ад Язэпа Варонкі з Амэрыкі. Беларусы ж зь Менску выйшлі на кантакт з Эпімах-Шыпілам яшчэ раней і адразу ж сталі запрашаць пераехаць у Менск. 21 жніўня 1922 г. Эпімах-Шыпіла напісаў ліст да Язэпа Дылы, у якім дзякаваў за перасланы тым раней ліст і за „ласкавае і сардэчнае зазываньне мяне ў Менск“ (*Прафесар беларускага штаба: 3 жыццяпісу Б. І. Эпімаха-Шыпілы // Скарыніч: Літаратурна-навуковы гадзіннік. Вып. 1 / Уклад. А. Каўка. Мінск, 1991. С. 143*).

С. 270. ...*Саўнарком БССР праф. Б. Эпімах-Шыпілу вызначыў пачэсную пэнсію*. — Браніславу Эпімаху-Шыпілу з 1 студзеня 1925 г. была прызначаная пажыцьцёвая пэнсія ў памеры 75 рублёў, „маючы на ўвазе ягоную старасьць, выдатныя заслугі Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілы ў беларускім культурна-нацыянальным руху на зары яго адраджэньня, а таксама яго глыбокую старасьць і немаможнасьць“.

С. 270. ...*на этнаграфічны зборнік Сержпудоўскага...* — Сержпудоўскі Аляксандар (1864—1940) — беларускі этнограф і фальклярыст. Сабраў багаты этнаграфічны і фальклёрны матэрыял па розных рэгіёнах Беларусі, вывучаў дыялекты беларускай мовы. Выдаў шмат прац па беларускай этнаграфіі.

С. 270. ...*„Краёвы Слоўнік Чэрвенішчыны“... М. Шатэрніка*. — Шатэрнік Мікола (1890—1934) — беларускі мовазнаўца, краязнаўца, пэдагог. Рэпрэсаваны балышавіцкімі ўладамі.

С. 270. ...*пад рэдакцыяй М. Я. Байкава*. — Байкоў (Байкаў) Мікола (1889 — пасья 1946) — беларускі мовазнаўца і літаратуразнаўца, пэдагог. З 1921 г. вучоны сакратар Навукова-тэрміналягічнай камісіі Наркамасьветы БССР, у 1922—1928 гг. — Слоўнікавай камісіі Інбелкульту, потым Інстытуту мовазнаўства АН БССР. Аўтар шматлікіх прац у літаратуразнаўстве, крытыцы і пэдагогіцы, асабліва вядомыя зь якіх: „Практычны расейска-беларускі слоўнік“ (1924, разам з М. Гарэцкім), „Беларуска-расейскі слоўнік“ (1925), „Расейска-беларускі слоўнік“ (1928, абодва разам з С. Некрашэвічам), „Практычны беларускі вайсковы слоўнік“ (1927, разам з А. Бараноўскім).

С. 270. ...*тую барацьбу маскоўскага III Камуністычнага Інтэрнацыяналу*... — Трэці Інтэрнацыянал (Камуністычны Інтэрнацыянал, Камінтэрн) — міжнародная рэвалюцыйная арганізацыя ў 1919—1943 гг. Была створана ў сакавіку 1919 г. па ініцыятыве Расейскай камуністычнай партыі (бальшавікоў). Празь яе маскоўскія бальшавікі каардынавалі і кантралявалі разьвіццё камуністычнага руху ва ўсім сьвеце.

С. 271. ...*апынуўся тады аж у Злучаных Станах Амэрыкі*. — Ксёндз Віктар Шутовіч знаходзіўся ў ЗША з 1929 г. да жніўня 1933 г.

Казімер Сваяк. Нарысы аб ягонай ідэалёгіі (У 5-ыя ўгодкі сьмерці)

Друкуецца паводле: *Kazimer Swajak. Narisy ab jahonaj ideolohii (U 5-ya ŭhodki śmierci). Wilnia: Wydawiectwa: „Chryścijanskaj Dumki“, 1931. 64 s.*

С. 272. *Расейскі гісторык і пісьменьнік Карамзін*. — Карамзін Мікалай Міхайлавіч (1766—1826) — расейскі гісторык і пісьменьнік, аўтар 12-тамавай „*Истории государственного Российского*“.

С. 273. ...*на райстох*. — Ройстамі (райстамі) называюцца забалочаныя, зарослыя чаротам мясціны.

С. 273. ...*з рук біскупа Цепляка*. — Цепляк (*Cieplak*) Ян (1857 — 1926) — польскі рэлігійны дзеяч. У розны час узначальваў Віленскую і Магілёўскую дыяцэзіі. Двойчы, у 1920 і 1922 гг., арыштоўваўся бальшавікамі. У 1923 г. асуджаны да расстрэлу, які пазьней быў заменены на 10 гадоў зьняволеньня. У 1924 г. дэпартаваны ў Латвію, адкуль перабраўся ў Польшчу. Пазьней знаходзіўся ў Ватыкане ў якасьці адмысловага візытара папы Пія XI. У сакавіку 1925 г. прызначаны першым віленскім арцыбіскупам. Памёр, не паспееўшы заняць пасаду.

С. 273. ...*падчас наезду бальшавіцкага*... — Маецца на ўвазе наступленьне бальшавіцкіх войскаў на Заходнім фронце, якое пачалося ў ліпені 1920 г. і мела вынікам заняцьце на кароткі час бальшавікамі ўсёй тэрыторыі Беларусі. Аднак ужо ў жніўні 1920 г., пасля паразы пад Варшавай, бальшавіцкія войскі пачалі адступленьне.

С. 273. ...*падчас панаваньня літоўскага*... — Згодна з заключанай 12 ліпеня 1920 г. савецка-літоўскай мірнай дамовай, Літва атрымала вялікія заходнебеларускія тэрыторыі, дагэтуль спрэчныя паміж Польшчай і Літвой, разам з такімі гарадамі як Вільня, Горадня, Ліда, Ашмяны, Сьвянцянны. 14 ліпеня 1920 г. Вільню заняла Чырвоная армія, якая 27 жніўня 1920 г. саступіла месца літоўскім войскам. Пасля гэтага літоўцы панавалі ў Вільні і на Віленшчыне да кастрычніка 1920 г. — да „бунту“ генэрала Жалігоўскага.

С. 274. *Разумеў гэта добра і сам ён*. — Ксёндз Язэп Германовіч праз многа гадоў, спасылаючыся на вуснае сьведчаньне Адама Станкевіча, акрэсьліў сытуацыю з душэўным станам Казімера Сваяка перад сьмерцю крыху іначай:

Апошні раз — расказваў мне а. Адам, як паехаў у Закапанае забраць паэта ў Вільню. Надзеі на выздараўленьне ўжо не было, але хворы паэт яшчэ мроіў аб здароўі і рабіў пляны далёкія і ружовыя. І вось Станкевіч наважыўся яму сказаць, што трэба ехаць у Вільню і даць спакой лячэньню ў Закапаным... (*Германовіч, Я. Мае прыяцелі (успаміны) // Божым шляхам. 1964. № 86. С. 16*).

С. 274. ...*спаткаў дужа цёплую і сардэчную апеку*. — Дырэктарам Літоўскай клінікі ў Вільні быў асабісты сябра ксяндза Адама Станкевіча, старшыня Віленскага Літоўскага нацыянальнага камітэту Данэліюс Альсэйка (*Alseika*) (1881—1936), які быў вельмі прыязна настроены ў дачыненьні да беларускага нацыянальнага руху. Пасля сьмерці Альсэйкі Адам Станкевіч успамінаў, што Казімер Сваяк у апошнія свае дні „ад таго ж докта-

ра дазнаў шмат-шмат ня толькі добрага сэрца, але такжа матэрыяльных палёгкаў. А калі паэт наш сканаў, доктар Д. Альсэйка да часу вынасу цела на могількі загадаў паставіць яго ў сваім уласным кабінэце“ (*Stankiewicz, Ad. ks. Moj uspatin ab sw. p. dr. D. Alsejcy // Vilniaus Žodis. 1936. 11 birželio. № 22*).

С. 277. *Першы аб Сваяковай творчасці загаварыў Суліма...* — Суліма — асноўны псеўданім Самойлы Ўладзімера (1878—1941) — беларуска-расейскага грамадзка-палітычнага дзеяча. У 1923—1927 гг. ён быў адным зь вядучых публіцыстаў заходнебеларускага пэрыядычнага друку.

С. 277. ...*Сын беларуса...* — „Сын беларуса“ — заходнебеларуская газета, неафіцыйны орган Беларускага пасольскага клюбу. Выходзіла ў Вільні пад рэдакцыяй Міколы Шылы з 18 траўня да 19 верасня 1924 г.

С. 278. ...*у газэце, якая адзначалася захопленнем адносна бальшавіцкага камунізму.* — У сярэдзіне 1920-х гг. у сувязі з пачаткам ажыццяўлення ў БССР палітыкі беларусізацыі сярод заходнебеларускіх дзеячоў бяспрэчна асноўнае значэнне пачала набываць прасавецкая арыентацыя. Таму, хоць газета „Сын беларуса“ камуністычнай у строгім значэнні гэтага слова не зьяўлялася, прасавецкія сымпатыі на яе старонках сапраўды выразна прасочваліся.

С. 278. ...*другі крытык Казімера Сваяка Антон Навіна.* — Псеўданімам „Антон Навіна“ часта карыстаўся вядомы беларускі дзеяч Антон Луцкевіч (1881—1942).

С. 278. ...*Беларуская справа...* — „Беларуская справа“ — грамадзка-палітычная і літаратурная газета, орган Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Выдавалася з 9 красавіка па 31 ліпеня 1926 г. у Вільні. Выйшла 29 нумароў, 8 з іх канфіскавана.

С. 279. ...*даволі паважны знаўца беларускай літаратуры Сьветазар.* — Пад псеўданімам „Язэп Сьветазар“ пісаў свае літаратурна-крытычныя артыкулы Косцёвіч (пс. Краўцоў) Макар (1891—1939) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, пісьменьнік, аўтар словаў гімну слупкіх паўстанцаў „Мы выйдзем шчыльнымі радамі“.

С. 293. ...*святлы Тамаш з Сярэднявечча.* — Маецца на ўвазе Тамаш Аквінскі (1225—1274) — каталіцкі рэлігійны філосаф, заснавальнік тамізму. Упершыню звязаў хрысціянскае веравучэнне з філэзофіяй Арыстоцеля.

С. 293. ...*энцыкліка „Rerum Novarum“ Лявона XIII з канца веку XIX.* — Энцыкліка „*Rerum Novarum*“ (даслоўны пераклад: „Новыя зьявы“) была выдадзена папам рымскім Львом XIII 15 траўня 1891 г. Яна ўяўляла зь сябе адкрыты ліст да ўсіх біскупаў Рыма-Каталіцкага касцёла, якім звярталася іхная ўвага на становішча рабочай кліасы. Папа выказаўся ў падтрымку права рабочых на стварэнне прафсаюзаў, але пры гэтым адмовіў сацыялістычную ідэалёгію і пацьвердзіў права на прыватную ўласнасць. Гэтая энцыкліка стала ў будучыні асноўным дакумэнтам хрысціянскай дэмакратыі.

С. 298. „*Osservatore Romano*“ — „*L'Osservatore Romano*“ („Рымскі аглядальнік“) — штодзённая газета, афіцыйны друкаваны орган Ватыкану. Выходзіць з 1861 г. на італьянскай мове, мае таксама іншыя моўныя версіі.

С. 298. ...*наводле: „Przegląd Katolicki“.* — „*Przegląd Katolicki*“ („Каталіцкі агляд“) — каталіцкі часопіс, які выдаецца Варшаўскай рыма-каталіцкай арцыдыяцэзіяй з 1863 г. (з перапынкамі ў 1915—1922 і 1938—1983 гг.)

З жыцця і дзейнасці Казімера Сваяка

Друкуецца паводле: *З жыцця і дзейнасці Казімера Сваяка (у дзесятыя ўгодкі яго сьмерці). 1926–1936. Вільня: Выданьне „Калосья“, 1936. 32 с.*

С. 304. Адным з такіх вясковых інтэлігентаў-дзеячоў, узгадаваных Сваяком, быў Адольф Клімовіч... — Клімовіч Адольф (1900—1970) — беларускі грамадзкі дзеяч, журналіст, выдавец. Нарадзіўся ў невялікай вёсачцы Казаноўшчына каля Ключчанаў. Вучыўся ў Карлавым універсітэце ў Празе, які скончыў у 1928 г. Падчас вучобы ў Празе актыўна ўдзельнічаў у беларускім студэнцкім жыцці. Пасля вяртання ў Вільню ў 1932—1939 гг. рэдагаваў гаспадарчы часопіс „Самапомач“, працаваў у Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і ў Беларускам інстытуце гаспадаркі і культуры. У 1939—1940 гг. удзельнічаў у выданні газеты „Крыніца“. Падчас вайны працаваў у Беларускай Самапомачы ў Лідзе. Арыштаваны МГБ БССР у 1952 г., прысуджаны да вышэйшай меры пакарання, замененай на 25 гадоў зняволення. Амніставаны ў 1956 г., вярнуўся ў Вільню, дзе нават у тагачасных неспрыяльных умовах працягваў сваю нацыянальную дзейнасць.

С. 305. ...беларускі адраджэнец і пісьменьнік кс. Я. Германовіч... — Германовіч Язэп (1890—1978) — беларускі каталіцкі святар, паэт, публіцыст. Пасвячаны ў святары ў 1913 г., працаваў у розных парафіях Беластоцкага дэканату. У 1924 г. уступіў у ордэн марыянаў у Друі. Служыў там пробашчам, адначасова выкладаў Закон Божы і лацінскую мову ў мясцовай гімназіі. Пісаў вершы і прозу, друкаваў іх пад псеўданімам „Вінцук Адважны“. З 1932 г. на місіянерскай працы ў Харбіне, дзе таксама быў дырэктарам гімназіі. У 1936 вярнуўся ў Вільню, кіраваў Беларускам марыянскім домам студэнтаў. У 1938 г. дэпартаваны разам са студэнтамі ў Цэнтральную Польшчу. Зноў выехаў у Харбін. У 1948 г. арыштаваны кітайскай паліцыяй і перададзены савецкім органам бясспёкі, асуджаны да 25 гадоў прымусовых работ у лагерах. Пасля сьмерці Сталіна вызвалены. Выехаў у Польшчу, а ў 1959 г. у Італію, затым у Вялікабрытанію.

С. 305. ...ў Засьвіры... у галіне ўсьведамленьня народнага, даканаў яшчэ няма. — Пра слухнасьць гэтага сьцьверджаньня сьведчыць хоць бы тое, што праз паўгода пасля сьмерці ксяндза адзін з жыхароў мястэчка Засьвір пісаў у „*Biełaruskuju Krynicu*“:

Ня знаў я ўсіх беларускіх ксяндзоў, знаў толькі нябожчыка Стэповіча, што быў пробашчам у Засьвіры — дык мушу сказаць, што такога ксяндза пашукаць трэба было. Жыў ён, бедны, у тых мурах, як які пакутнік, спагадаў нашаму брату, што людзі нахваліцца не маглі, мусіць у тых мурах і ў тэй галіне ён і дастаў гэнай хваробы, якая яго з ног зваліла (*Biełaruskaja Krynica*. 1927. № 1. S. 4).

С. 310. ...у сталіцы сухотнікаў... — Сталіцай сухотнікаў у часы, якія аўтар апісвае, у простамоўі называлі горад Закапанэ.

Міхал Забэйда-Суміцкі і беларуская народная песня

Друкуецца паводле: Міхал Забэйда-Суміцкі і беларуская народная песня. Вільня: Выданьне „Калосья“, 1938. 16 с.

Пазьней праца перадрукоўвалася зь невялікімі скарачэньнямі ў: *Мастацтва*. 1995. № 1. С. 64—67.

С. 311. *М. Машара*. — Машара Міхась (1902—1976) — беларускі паэт.

С. 313. *З тэй жа стараны паходзіць і Р. Шырма...* — Шырма Рыгор (1892—1978) — беларускі кампазытар, харавы дырыжор, фалькларыст. Паходзіў зь вёскі Шакуны на той жа Пружаншчыне, што і Забэйда-Суміцкі.

С. 314. *Прафэсарамі яго ў гэтым былі... Мэтэр...* — Мэтэр Эмануіл — расейскі музычны дзеяч, выпускнік Пецябурскай кансэрваторыі, вучань М. Рымскага-Корсакава. Апынуўся ў Харбіне пасля 1917 г., працаваў з аркестрам Кітайскай усходняй чыгункі,

ператварыўшы яго ў першаклясны музычны калектыў. Падрыхтаваў шмат вучняў. У 1925 г. выехаў у Японію.

С. 314. ...*харбінская расейская „Зоря“*... — Маецца на ўвазе штодзённая расейская газета „Зоря“, якая выходзіла ў Харбіне з 1920 г. да 1940-х гг.

С. 314. ...*кітайская газета „Гунбао“*... — Маецца на ўвазе газета „Гун-Бао“, якая выдавалася ў Харбіне расейскімі эмігрантамі на расейскай і кітайскай мовах.

С. 314. ...*ведамага прафэсара Фэрнанда Карпі*. — Карпі (*Carpi*) Фэрнанда (1876—1959) — вядомы італьянскі сьпявак-тэнар.

С. 314. ...*зь вялікай славы італьянскім тэнарам М. Скіпа*... — Маецца на ўвазе Скіпа (*Schipa*) Ціта (1889—1965) — італьянскі сьпявак-тэнар, які выконваў у першую чаргу італьянскія і гішпанскія народныя песні. Адзін зь лепшых выканаўцаў нэапалітанскіх песняў.

С. 314. ...*з слаўным расейскім сьпеваком Л. Собінавым*. — Собінаў Леанід (1872—1934) — расейскі оперны сьпявак, адзін з найбуйнейшых прадстаўнікоў расейскай клясычнай опернай школы.

С. 315. ...*грачанінаўскія беларускія народныя песні*. — Маюцца на ўвазе беларускія народныя песні ў апрацоўцы Аляксандра Грачанінава (1864—1956) — расейскага кампазытара, вучня М. Рымскага-Корсакава. У 1923—1924 гг. працаваў у Беларускай песеннай камісіі, якая была створаная ў Маскве, пры Дзяржаўным інстытуце музычнай навукі „з мэтай гарманізацыі беларускіх народных песень“, перададзеных Наркаматам асветы БССР, і складалася выключна з расейцаў. Запісы песень былі зробленыя А. Грыневічам, У. Тэраўскім і М. Янчуком. Цягам няпоўных двух гадоў было апрацавана больш за 250 мэлэдыяў. У 1925 г. Грачанінаў выехаў у Парыж і вывез з сабой увесь свой творчы набытак, улучна з 17 апрацоўкамі беларускіх народных песень для голасу і фартэпіяна і 11 апрацоўкамі для мяшанага хору, якія лічыліся найбольш каштоўным даробкам Беларускай песеннай камісіі.

С. 315. *Віленскае „Stowo“*... — „*Stowo*“ — кансэрватыўная штодзённая газета, якая выдавалася ў 1922—1939 гг. у Вільні. Яе рэдактарам быў Станіслаў Мацкевіч-Цат, а сярод яе саўладальнікаў было некалькі радавітых памешчыкаў. Падтрымала траўневы пераворот 1926 г., але пасля сьмерці Пілсудзкага газета перайшла ў апазыцыю.

С. 315. ...*праслаўлены Кепура*... — Маецца на ўвазе Ян Віктар Кепура (*Kiepara*) (1902—1966) — найбольш вядомы польскі сьпявак міжваеннага пэрыяду. Выступаў з канцэртамі ва ўсёй Эўропе, здымаўся ў кіно.

С. 315. ...*ведамы кампазытар і музыкальны крытык праф. М. Юзэфовіч*... — Юзэфовіч (*Józefowicz*) Міхал (1860—1941) — польскі кампазытар і музычны крытык. Пачаў з Ковеншчыны, з 1919 г. жыў у Вільні. Скончыў курс піяніна ў кансэрваторыі Імпэратарскага музычнага таварыства ў Пецябургу і Каралеўскую музычную кансэрваторыю ў Дрэздэне. Займаўся пэдагагічнай дзейнасьцю. Быў пастаянным аўтарам газеты „*Stowo*“, а таксама з 1930 г. працаваў на віленскай рэдакцыі Польскага радыё. Дырыжыраваў на канцэртах Віленскага сымфанічнага аркестру.

С. 316. ...*„Русское Слово“*... — „*Русское слово*“ — штодзённая незалежная грамадзка-палітычная газета, якая выходзіла ў Варшаве і Вільні ў 1931—1939 гг. пад рэдакцыяй Я. Катлярэўскага.

С. 316. „*Сириус*“ — *рэцэнзэнт-крытык*... — „*Сириус*“ — псэўданім Уладзімера Самойлы.

С. 316. ...у „*Stowarzyszeniu Miłośników Dawnej Muzyki*“ *адбыўся вечар-канцэрт*. — „*Stowarzyszenie Miłośników Dawnej Muzyki Polskiej*“ („Таварыства аматараў старажытнай польскай музыкі“) — грамадзкая арганізацыя, заснаваная ў 1926 г. у Варшаве з мэтай знаёмства слухачоў з музыкай XV—XVIII ст., а пасля і XIX ст. Да верасня 1939 г. Таварыства арганізавала каля 200 канцэртаў старажытнай музыкі.

С. 316. „*Express Poranny*“... *аб гэтым так адзваецца*. — „*Express Poranny*“ („Ранішні экспрэс“) — масавая штодзённая газета, якая выдавалася ў Варшаве ў 1922—1939 гг.

С. 316. ... *Carissimi, G. Gaccini, Scarlatti, Giordani*... — Карысімі (*Carissimi*) Джакома (1605—1674) — італьянскі духоўны кампазытар, які ўдасканаліў рэчытатыў і форму кантаты; Качыні (*Caccini*) Джуліа (1546—1615) — італьянскі кампазытар і сьпявак, адзін з пачынальнікаў італьянскай оперы; Скарлаці (*Scarlatti*) Джузэпэ Дамэніка (1685—1757) — італьянскі кампазытар і клявэсініст; Джардані (*Giordani*) Тамаза (1730 (па іншых зьвестках 1744) — 1806) — італьянскі кампазытар і артыст оперы.

С. 316. ...у газэце „*Nasz Przegląd*“. — „*Nasz Przegląd*“ („Наш агляд“) — габрэйская польскамоўная газэта, якая выдавалася ў Варшаве з 1923 да 1939 г. Прапагандавала сыянісцкія погляды.

С. 317. ...*Насовіч, П. Бяссонаў, Малевіч*. — Насовіч Іван Іванавіч (1788—1877) — беларускі фальклярыст і этнограф, складальнік „*Словаря белорусского наречия*“ (1870); Бяссонаў Пётар Аляксеевіч (1827—1898) — расейскі літаратуразнаўца, фальклярыст. Выдаў зборнік „*Белорусские песни*“ (1871); Малевіч С. — фальклярыст, які ў 1906 г. у часопісе „*Русская старина*“ надрукаваў нарыс „*Белорусский нищенский „Лазарь“*“, а ў 1907 г. — у „*Вестях императорской Российской академии наук*“ — збор беларускіх народных песень, запісаных на Капыльшчыне. Раней асоба аўтара гэтага артыкулу лічылася да канца нявызначанай, і толькі нядаўна беларускі дасьледчык Арсень Ліс даказаў, што гэта быў бацька вядомага мастака Казімера Малевіча — Малевіч Сэвярын (1845—1902), які і сам паходзіў з Капыльшчыны.

С. 318. ...*Галкоўскі*... — Галкоўскі Канстанцін (1875—1963) — беларускі і літоўскі кампазытар, ураджэнец Вільні. Выпускнік Пецябурскай кансэрваторыі, аўтар шматлікіх рамансаў на вершы Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Танка, Зьмітрака Бядулі, Канстанцыі Буйло.

С. 318. ...*Евец*... — Евец Яўген (1905—1990) — беларускі кампазытар, ураджэнец Беласточчыны. У 1933—1936 гг. вучыўся ў Варшаўскай кансэрваторыі, працаваў музычным пэдагогам, хормайстрам, рэгентам. У 1939—1941 гг. псаломшчык і рэгент у Бельску Падляскім. У гады Другой сусьветнай вайны быў сябрам Беларускага камітэту на Беласточчыне. Пасьля вайны апынуўся ў Нямеччыне, у 1948 г. пераехаў у Марока, з 1962 г. жыве ў Францыі. Быў рэгентам хору Аляксандра-Неўскага сабору ў Парыжы, займаўся выкладчыцкай дзейнасьцю.

У часьць 950-годзьдзя хрышчэньня Беларусі

Друкуецца паводле: *U česć 950–hodździa chryšćeńnia Bielarusi. Vilnia: Adbitka z „Chryšcijanskaj Dumki“, 1938. 15 s.*

Гэтае выданьне — публікацыя прамовы кс. А. Станкевіча, сказанай 2 кастрычніка 1938 г. у касьцёле сьв. Мікалая падчас першай службы айца Міхала Маскаліка і пасьля надрукаванай у часопісе „*Chryšcijanskaja Dumka*“ (1938. 10 kastyčnika. № 28. S. 1—3).

С. 327. ...*айцец М. Маскалік*... — Маскалік Міхась (1903—1965) — беларускі каталіцкі сьвятар усходняга абраду, доктар філялёгіі, культурна-грамадзкі дзеяч. Паходзіў з Гарадзеі, вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце. У 1932 г., атрымаўшы стыпэндыю ад мітрапаліта А. Шаптыцкага, выехаў на вучобу ў Нямеччыну, дзе вывучаў філязофію і тэалёгію ў калегіюме сьв. Андрэя ў Мюнхене. Заснаваў і кіраваў „Саюзам беларускіх студэнтаў у Нямеччыне“. Пасьвячоны ў сьвятары ў ліпені 1938 г., на кароткі час прыехаў у Вільню, але хутка зноў вярнуўся ў Нямеччыну. У гады вайны выконваў сьвятарскія абавязкі сярод ваеннапалонных, у 1943 г. быў арыштаваны, некалькі месяцаў правёў у канцлягеры Заксэнгаўзэн. Вызвалены дзякуючы намаганьням Папскай місіі ў Нямеччыне. Пасьля вайны жыве ў Заходняй Нямеччыне.

Хрысьціянства і беларускі народ. Спроба сынтэзы

Друкуецца паводле: *Хрысьціянства і беларускі народ. Спроба сынтэзы. Вільня: Беларускае Кatalіцкае Выдавецтва, 1940. 184 с.*

Друкавалася ў часопісе „*Chryścijanskaja Dumka*“ з 3 студзеня па 1 верасня 1939 г. (№ 2—26). Тады пасыпелі выйсьці разьдзелы I—XII. Разьдзелы XII—XIV былі надрукаваныя ў першым нумары адноўленага выданьня згаданага часопісу: *Хрысьціянская думка. 1992. № 1. С. 35—61*. Урэшце, кніга цалкам была перавыдадзена у 1998 г. у Менску і ў 2006 г. у Львове.

С. 331. ...даручыла мне загад віленскага ваяводы Бацянскага... — Бацянскі (*Bociański*) Людвік (1892—1970) — польскі палітычны і вайсковы дзеяч, з канца 1935 г. да траўня 1939 г. быў віленскім ваяводам. Перад прызначэньнем на гэтую пасаду быў кадравым вайскоўцам. Быў перакананым прыхільнікам палянізацыі нацыянальных меншасьцяў у Польшчы і на ваяводзкай пасадзе паслядоўна свае ідэі рэалізоўваў. Пасля II сусьветнай вайны жыву на эміграцыі.

С. 331. ...друкавалася ў часопісе „*Chryścijanskaja Dumka*“ — „*Chryścijanskaja Dumka*“ — рэлігійны часопіс беларускіх каталікоў, які выдаваўся ў Вільні пад рэдакцыяй Адама Станкевіча з 1928 па 1939 гг.

С. 332. ...Клемэнс Александрыйскі, Тэртульян, Арыгенэс, Атаназы, Базыль Вялікі, Рыгор з Нісы, Рыгор з Наз’янзу, Геранім, Аўгустын. — Клемэнс (Клімэнт) Александрыйскі (каля 150 — каля 215) — хрысьціянскі апалыгет, раньні прадстаўнік Александрыйскай багаслоўскай школы; Тэртуліян (155/165—220/240) — адзін з найбольш выдатных раньнехрысьціянскіх пісьменьнікаў і тэолягаў, аўтар каля 40 трактатаў; Арыгінэс (Арыген) (185—254) — грэцкі царкоўны дзеяч і філэзаф, настаўнік старажытнай хрысьціянскай багаслоўскай школы ў Александрыі; Атаназы (Афанасій) Вялікі (298—373) — адзін з грэцкіх Айцоў Царквы, найбуйнейшы прадстаўнік александрыйскай школы патрыстыкі, біскуп александрыйскі; Васіль Вялікі (Кесарыйскі) (каля 330—379) — хрысьціянскі сьвятар, біскуп Кесарыі Кападакійскай, царкоўны пісьменьнік і багаслоў. Стварыў манаскі статут, які зьяўляецца асновай для сучаснага праваслаўнага манаства; Рыгор Нісэанскі (Ніскі) (каля 335 — пасля 394) — хрысьціянскі тэоляг і філэзаф, з 372 г. біскуп гораду Нісы; Рыгор з Наз’янзу (Рыгор Багаслоў) (329—389) — хрысьціянскі тэоляг, адзін з Айцоў Царквы, папчечнік Васіля Вялікага; Геранім Стрыдонскі (342—419 ці 420) — каталіцкі дзеяч, адзін з найбольш паважаных Айцоў Царквы. Перакладчык на лацінскую мову Старога Запавету; Аўгустын Аўрэлій (Блажэнны) (354—430) — хрысьціянскі багаслоў і палітык, філэзаф, вядомы прапаведнік. Аўтар шматлікіх кніг пра веру і Царкву. Адзін з Айцоў Царквы, заснавальнік аўгустынізму.

С. 332. ...вялікі расейскі хрысьціянскі мысьліцель Уладзімер Салаўёў. — Салаўёў Уладзімер (1853—1900) — расейскі рэлігійны філэзаф. Прапагандаваў ідэю аб’яднаньня Заходняй і Ўсходняй Цэркваў пад кіраўніцтвам Папы Рымскага, за што востра крытыкаваўся славянафіламі і кансэрватарамі.

С. 335. ...за часамі рымскага цара Аўгуста: 30 г. да Нар. — 14 па Нар... — Насамрэч рымскі імператар Аўгуст Актавіян (63 да н. э. — 14 н. э.) кіраваў Рымскай імперыяй не з 30, а з 27 г. да н. э.

С. 337. ...як гэта ўжо некаторыя беларускія вучоныя робяць... — Тут Станкевіч несумненна мае на ўвазе заснавальніка „крывіцкай“ канцэпцыі паходжаньня беларусаў Вацлава Ластоўскага і аднаго з галоўных ягоных паслядоўнікаў Янку Станкевіча.

С. 339. ...пасольства з Хазарскай зямлі... — Маецца на ўвазе Хазарскі каганат — дзяржава цюркамоўных качэўнікаў—хазараў, якая ў часы свайго найвялікшага росквіту

сягала ад ніжняга цячэння Дняпра і Крыму да Каспійскага мора і падножжа паўночна-ўсходняга Каўказу.

С. 340. ...*каля таго ж Корсуня (Херсон)*... — Старажытны горад Корсунь ня мае аніякага дачынення да цяперашняга ўкраінскага гораду Херсона, які вядзе сваю гісторыю толькі з канца XVIII ст. Корсунь па-грэцку называўся Херсанэс і знаходзіўся на тэрыторыі Крымскага паўвострава.

С. 340. ...*мошчы-рэліквіі (астанкі) мучаніка сьв. Клімэнта Папы Рымскага*... — Клімэнт I (? — 97 ці 98) — папа рымскі з 88 ці 90 па 97 ці 99 гг., адзін з 70 першых апосталаў (вучняў самога Хрыста і вучняў ягоных вучняў). Хутчэй мітычная, чым рэальная асоба — звесткі пра яго фактычна абмяжоўваюцца тымі, якія зьмешчаныя ў агіяграфічнай літаратуры.

С. 342. ...*меў за жонку баўгарыню і чэшку*... — Вядома, што сярод шматлікіх жонак Уладзімера сапраўды былі чэшка Адэль і баўгарка Манфрэда.

С. 342. *Ад жонкі баўгарыні былі ў іх сыны: Барыс і Глеб*... — У сучаснай гістарычнай навучы існуе таксама версія, што Барыс і Глеб былі сынамі візантыйкі Ганны, першай хрысціянскай жонкі Уладзімера.

С. 342. ...*было іх тады там двух*. — У 869—879 гг. у Візантыі сапраўды было 2 імператары — Васіль I Македанянін (увогуле кіраваў у 867—886 гг.) і ягоны сын Канстанцін.

С. 343. ...*першы прынёс яго сюды сам апостал Андрэй*. — Урыўкавыя і супярэчлівыя звесткі пра гэта ёсць у старажытнарускіх крыніцах. Так, „Аповесць мінулых гадоў“, пачаўшы з агульнага зь іншымі крыніцамі сьцьверджання аб служэньні апостала ў Прычарнамор’і: „А Днепр втечет в Понетское море жерелом; еже море словет Руское, по нему же учил святыи Ондрей, брат Петров“ — далей распавядае пра тое, што пасля прыбыцця ў Корсунь Андрэй вырашыў падняцца па Дняпры ўверх. Спыніўшыся на начлег на пагорках, на якіх пасля быў збудаваны Кіеў, апостал нібыта падняўся на горы, блаславіў іх і паставіў крыж. Цяпер на гэтым месцы стаіць храм Андрэя Першапаванага.

С. 344. *Паводле „Книги Степенной“*... — „Степенная книга“ — помнік расейскай гістарычнай літаратуры, складзены ў XVI ст. у Маскве падчас царавання Івана Жахлівага. Была спробай сыстэматычнага выкладання расейскай гісторыі, храналёгічна ахоплівае X—XVI ст.ст.

С. 344. ...*кажа праф. Галубінскі*... — Галубінскі Яўген Еўсігнеевіч (1834—1912) — расейскі гісторык, прафэсар Маскоўскай духоўнай акадэміі, акадэмік. Даследаваў гісторыю расейскай Царквы.

С. 345. *Польскі гісторык Нясецкі*. — Мабыць, маецца на ўвазе Нясецкі (*Niesiecki*) Каспар (1682—1744) — польскі гісторык-гэральдыст, пісьменьнік і тэоляг, аўтар фундаментальнай працы „*Herbarz Polski*“ („Польскі гербоўнік“).

С. 345. ...*другі польскі гісторык Стэбэльскі*. — Стэбэльскі (*Stebelski*) Ігнацы (каля 1748—каля 1805) — польскі манах-базыльянін, гісторык. Аўтар працы „Два вялікіх сьвятла на полацкім гарызонце“ (1781—1783), у якой даследаваў гісторыю базыльянскіх кляштароў на рускіх землях.

С. 345. ...*ці цяпер існуе — няма ведама*. — Спаса-Эфрасіньнеўскай царкве, на шчасьце, удалося перажыць часы найбольш ваяўнічага атэізму, і яна існуе да сёньняшняга дня.

С. 346. *Дзе сяньня гэта такая дарагая беларуская сьвятасьць і які яе лёс?* — Трывога А. Станкевіча была цалкам абгрунтаванай і зразумелай. У 1921 г., згодна з пастановай камісарыяту юстыцыі РСФСР, рака з мошчамі Эфрасіньні Полацкай была ўскрытая і вывезеная падчас кампаніі па канфіскацыі царкоўных каштоўнасьцяў. Месцазнаходжаньне старога саркафага ня выяўлена да гэтай пары. Самі мошчы некаторы час экспанаваліся на атэістычнай выставе ў Маскве, а потым знаходзіліся ў краязнаўчым музэі ў Віцебску. З 1943 г. мошчы сьв. Эфрасіньні Полацкай захоўваліся ў Сьвята-Эфрасіньнеўскім манастыры ў Полацку, і толькі 5 чэрвеня 2007 г. адбылося ўрачыстае пакладаньне мошчаў ва ўзноўленую раку — дакладную копію страчанай.

С. 346. *Українські гісторык Тамашыўскі.* — Тамашыўскі (Томашівський) Сьцяпан (1875—1930) — украінскі гісторык, публіцыст і палітык. У 1913—1915 г. быў старшынёю Навуковага таварыства імя Тараса Шаўчэнкі ў Львове, быў рэдактарам „Записок“ гэтага Таварыства. Дасьледаваў гісторыю ўкраінскай дзяржаўнасьці (у асноўным у часы Багдана Хмяльніцкага і Івана Мазэпы), а таксама гісторыю ўкраінскай Царквы.

С. 351. ...*сяньняшнія грэцкія патрыёты як мага стараюцца прыблізіць яго да старагрэцкага.* — А. Станкевіч мае на ўвазе шматгадовую дыскусію ў грэцкім грамадстве, датычную пытаньня, якая мова мусіць быць дзяржаўнай у вызваленай у 1821 г. ад турэцкага панаваньня Грэцыі. Былі прыхільнікі аднаўленьня старажытнагрэцкай традыцыі, якім пярэчылі прыхільнікі разьвіцьця новагрэцкай літаратурнай мовы на аснове народных гаворак. Духоўным лідэрам першых быў вядомы элініст Адамантыяс Караіс (1748—1833), які стаў аўтарам моўнай рэформы. Сутнасьць рэформы была ў знаходжаньні своеасаблівага „сярэдняга шляху“ — спалучэньне двух варыянтаў мовы. У выніку была створаная т. зв. „чыстая“ грэцкая мова, ці „кафарэвуса“, якая захоўвала асновы граматыкі і слоўны запас старажытнагрэцкай мовы ў спалучэньні з сучасным вымаўленьнем. Апанэнты прапанавалі альтэрнатыву — сыстэматызаваная і выпраўленая народная мова — „дымотыкі“. У XX ст. моўнае пытаньне стала палітычным: сацыялісты выступалі за „дымотыкі“, нацыяналісты — за „кафарэвусу“. У рэшце рэшт у 1976 г. „дымотыкі“ была канчаткова афіцыйна прынята ў якасьці адзінай мовы адукацыі і адміністрацыі.

С. 351. ...*у палякаў курпы, куявякі, кракавякі...* — Курпы — этнаграфічная група палякаў, прадстаўнікі якой жывуць на тэрыторыі дзвюх пушчаў у Мазовіі; Куявякі — этнаграфічная група палякаў, насельнікі рэгіёну Куявы, які знаходзіцца на стыку Вялікапольшчы, Мазовіі і Памор'я; Кракавякі — этнаграфічная група палякаў, якая жыве ў ваколіцах Кракава.

С. 351. ...*у беларусаў... сакуны.* — Сакуны — беларуская этнаграфічная група, якая атрымала сваю назву дзеля таго, што яе прадстаўнікі дзеяслоўныя канчаткі „-ся“ вымаўлялі як „-са“. Жывуць у верхнім цячэньні ракі Пціч і яе прытоку Арэсы. Пра іх беларускі этнограф Іван Сэрбаў у 1915 г. выдаў навуковую манаграфію „Беларусы-сакуны“.

С. 351. ...*у літоўцаў жмудзіны, дзукі.* — Жмудзіны (жамойты) — этнічная група ў складзе літоўцаў у Заходняй Літве, насельніцтва гістарычнай вобласці Жамойць; Дзукі — этнічная група літоўцаў, прадстаўнікі якой жывуць на поўдні Літвы.

С. 356. *Ярашэвіч, выдатны дасьледчык культуры нашага краю...* — Ярашэвіч (Jaroszewicz) Юзаф (1793—1860) — польскі гісторык і пэдагог, выкладаў гісторыю рымскага і польска-літоўскага права ў Віленскім унівэрсытэце, пасля працаваў у Крамянецкім ліцэі. Аўтар шэрагу фундамэнтальных працаў па старажытнай гісторыі Беларусі і Літвы.

С. 356. ...*ад 1453 г. фармальна...* — У 1453 г. туркамі была захопленая сталіца Візантыі — Канстантынопаль, пасля чаго Візантыйская імперыя перастала існаваць.

С. 359. ...*паехаць у Канстанцыю, дзе адбываўся тады сабор...* — Маецца на ўвазе царкоўны сабор у Канстанцы (цяпер Швайцарыя), які адбываўся ў 1414—1418 гг. і быў самым прадстаўнічым царкоўным саборам сярэднявечча.

С. 359. ...*у Фэары выбухла пошасьць...* — маецца на ўвазе ўзьнікшая ў той час у Фэары эпідэмія чумы.

С. 361. ...*беларусаў і ўкраінцаў як не лаціньнікаў агранічвала ў палітычна-грамадзкіх правах.* — Паводле ўмоваў Гарадэльскай уніі літоўская шляхта атрымлівала тыя ж самыя правы і прывілеі, якія перад гэтым мела шляхта польская, а таксама найбольш значным яе прадстаўнікам надаваліся польскія гербы. Аднак з усяго гэтага магла скарыстацца толькі шляхта каталіцкага веравызнаньня, праваслаўныя не атрымлівалі нічога.

С. 362. *Мітрапаліт Міхал Рагоза...* — Рагоза Міхал (каля 1540—1599) — праваслаўны, а пасля ўніяцкі дзеяч Рэчы Паспалітай, з 1589 г. мітрапаліт кіеўскі і ўсяе Русі.

С. 362. ...*дэлегаты ў Рым у асобе Кірылы Тэрлецкага, япіскапа луцкага і Іпата Пацея, япіскапа берасцейскага.* — Тэрлецкі Кірыла (? — 1607) — царкоўны і дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай, з 1585 праваслаўны япіскап луцкі і астроскі; Пацей Іпат (1541—1613) — царкоўны і дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай, пісьменьнік-палеміст. З траўня 1593 г. праваслаўны япіскап уладзімерскі (не берасцейскі, як у Станкевіча), з 1599 г. — уніяцкі мітрапаліт кіеўскі і ўсяе Русі.

С. 362. ...*былі прысутнымі Мікалай Крыштаф Радзівіл...* — Радзівіл Мікалай Крыштаф (мянушка „Сіротка“) (1549—1616) — дзяржаўны і вайсковы дзеяч ВКЛ, мэцэнат, пісьменьнік.

С. 362. *Япіскап львоўскі Балабан і япіскап плямыскі Капыстэнскі...* — Балабан Георгі (1530—1607) — украінскі царкоўны і палітычны дзеяч, львоўскі праваслаўны япіскап у 1569—1607 гг. Спачатку прыхільны да ідэі уніі, пасля стаў яе перакананым праціўнікам і застаўся на гэтай пазыцыі аж да сьмерці; Капыстэнскі Міхал (? — 1610) — украінскі праваслаўны дзеяч, у 1591—1610 гг. праваслаўны япіскап перамыскі і самбарскі.

С. 362. ...*ўкраінскага магната К. Астроскага...* — Астроскі Канстанцін (1527—1608) — адзін з найбольш багатых і ўплывовых магнатаў тагачаснага ВКЛ, сын вядомага палкаводца Канстанціна Астроскага. Актыўна выступаў супраць пашырэння каталіцтва ва Ўкраіне і ў Беларусі, падтрымліваў праваслаўныя брацтвы і школы.

С. 364. ...*пастановы ўніяцкага сыноду ў Замосьці 1720 г.* — На сынодзе ў Замосьці былі прынятыя пастановы аб лацінізацыі ўніяцкай царквы. Былі ўведзеныя т. зв. „ціхія“ імшы, чытаньне ружанца, правядзеньне характэрных для лацінскага Касьцёла набажэнстваў, ужываньне падчас іх арганаў і званкоў і г. д. З царкваў пачалі выдаляць іканаастасы, затое зьявіліся бакавыя алтары, канфэсіяналы, лаўкі. Урэшце, у набажэнстве ўводзілася польская мова, па-польску сталі гаварыцца казані і чытацца малітвы, якія раней чыталіся па царкоўнаславянску.

С. 368. ...*засталася яна ў украінскай Холмшчыне, дзе пазьней была скасавана яшчэ большымі гвалтамі...* — На Холмшчыне, дзе унія часова ацалела таму, што гэтая тэрыторыя ўваходзіла ў склад Каралеўства Польскага, яна была афіцыйна зьліквідаваная ў 1875 г. Большасць вернікаў гэтага акту не прынялі і перасталі хадзіць у царкву. Пры пераводзе мясцовых уніятаў у праваслаўе выкарыстоўвалася нават войска, пры гэтым не абыйшлося без людзкіх ахвяраў.

С. 369. ...*Я. Сямашка, родам украінец.* — Мітрапаліт Іосіф Сямашка паходзіў з украінскага сям'я Паўлаўка Ліпавецкага павету Кіеўскай губэрні.

С. 371. *Гісторык Энэа Сільвіюс, пазьнейшы папа Пій II...* — Пій II (сапр. Энэа Сільвіа Пікаламіні) (1405—1464) — папа рымскі ў 1458—1464 гг.

С. 371. *Кс. Я. Фіалэк...* — Фіалэк (*Fijatek*) Ян Непамуцэн (1864—1936) — польскі гісторык, ксёндз, прафэсар Ягелёнскага ўнівэрсытэту, прафэсар і рэктар Львоўскага ўнівэрсытэту. Адзін з найлепшых польскіх дасьледчыкаў гісторыі Каталіцкага касцёлу.

С. 372. ...*уніяцкі мітрапаліт Вэлямін Руцкі...* — Руцкі Вэлямін (1573 ці 1574—1637) — уніяцкі царкоўны дзеяч, пісьменьнік, у 1613—1637 гг. мітрапаліт кіеўскі і ўсяе Русі.

С. 372. ...*так званую „супліку“*... — Супліка — пісьмовая просьба, прашэньне.

С. 372. ...*уніяцкі полацкі архіяпіскап Іраклі Лісоўскі.* — Лісоўскі Іраклі (? — 1809) — царкоўны ўніяцкі дзеяч, перайшоў ва ўніяцтва з каталіцтва. Прызначаны Кацярынай II полацкім арцыбіскупам, старанна ачышчаў уніяцтва ад лацінскіх уплываў.

С. 375. ...*апошнім часам спробы стварэньня польскага праваслаўя.* — Адам Станкевіч мае на ўвазе аўтакефалію Праваслаўнай царквы ў Польшчы, якая была абвешчана ў 1925 г. Польскія ўлады, якія фактычна выступілі ініцыятарамі гэтага акту, разьлічвалі

такім чынам падпарадкаваць сабе ўсю царкоўную гіерархію і зрабіць Праваслаўную царкву інструментам палянізацыі беларускага і ўкраінскага насельніцтва. У значнай ступені іх разьлікі апраўдаліся: большасць праваслаўных сьвятароў паставіліся да аўтакефаліі і адпаведна да ўладаў ляяльна, у выніку ў 1930-х гг. ішла ўжо гаворка пра тое, каб богаслужбовай мовай у праваслаўных цэрквах зрабіць польскую, і там-сям гэтыя намеры нават актыўна праводзіліся ў жыццё.

С. 375. *Езуіт Пасэвін, які ў Беларусі і ў Расеі працаваў над спалучэньнем праваслаўя з Каталіцкім Касьцёлам...* — Маецца на ўвазе Пасэвіна (Posevino) Антонія (1534—1611) — ватыканскі дыплямат, езуіт, у 1572—1578 гг. — сакратар генэрала ордэну. У 1581—1582 гг. па даручэньні папы Грыгорыя XII выконваў дыпляматычную місію ў Расеі, ведучы польска-расейскія перамовы аб заключэньні міру ў Лівонскай вайне. Паралельна з гэтым ён беспаспяхова спрабаваў схіліць расейскага цара Івана IV да прыняцця ім царкоўнай уніі. Пасля сканчэньня сваёй місіі Пасэвіна напісаў творы „Масковія“, „Маскоўскае пасольства“ і „Лівонія“.

С. 377. *...абвесьціў як год юбілейны.* — У 1825 г. Рыма-Каталіцкім касьцёлам урачыста адзначалася 1500-годзьдзе Першага Ўсяленскага (Нікейскага) сабору, які адбыўся ў 325 г.

С. 377. *...па ражанцы...* — Ражанец (ружанец) — найбольш распаўсюджаная малітва ў Каталіцкім Касьцёле, якая культывуецца каталікамі ад Сярэднявечча. Вернікі моляцца па адмысловых пацэрках, чаргуючы малітвы „Ойча наш...“, „Багародзіца, Дзева...“ і „Слава Айцу і Сыну...“ і суправаджаючы іх роздумам над таямніцамі, адпаведнымі розным эвангельскім падзеям.

С. 378. *...у часопісе „Вестник Западной России“...* — „Вестник Западной России“ — штомесячны палітычны і гісторыка-літаратурны часопіс, які выдаваўся спачатку ў 1862—1864 гг. у Кіеве пад назвай „Вестник Юго-Западной и Западной России“, а затым у Вільні ў 1864—1871 гг. Меў на мэце супрацьдзейнічаць польскаму і каталіцкаму ўплывам у заходніх губэрнях Расейскай імперыі.

С. 378. *...К. Гаворскі піша...* — Гаворскі Ксэнафонт (1821—1871) — беларускі гісторык, археоляг, выдавец, адзін з пачынальнікаў і ідэолягаў заходнерусізму. Быў рэдактарам часопісу „Вестник Западной России“, а таксама неафіцыйнай часткі „Витебских губернских ведомостей“.

С. 378. *...казаньні Філіпэцкага й Белабрэскага...* — Маецца на ўвазе шырока пашыранае выданьне „Zbiór kazañ wzgorowuch“ („Зборнік узорных казаньняў“) аўтарства камянецкага рыма-каталіцкага біскупа Марціна Белабрэскага (Białobrzieski) і львоўскага ксяндза-каноніка Анджэя Філіпэцкага (Filipecki).

С. 378. *...ўспомніць і аб Санчыкоўскім.* — Санчыкоўскі (Санчыкоўскі) Францішак Фэрдынанд (1837—1907) — рыма-каталіцкі сьвятар, бацькі якога былі ўніятамі (а маці, магчыма, нават праваслаўнай). Падчас паўстаньня 1863 г. пачаў гаварыць у касьцёле казані на расейскай і беларускай мовах. Прызначаны менскім дэканам, перавёў на расейскую мову каля 30 касьцёлаў Менскай губэрні, за што быў узнагароджаны многімі дзяржаўнымі ордэнамі. З 1873 г. ганаровы канонік, з 1876 г. візытатар касьцёлаў і памочнік кіраўніка Віленскага біскупства ў Менскай губэрні. У 1883 г. выехаў у Пецярбург, прызначаны пастаянным вайскова-акруговым каталіцкім сьвятаром у Ташкент, адразу ж разгарнуў там актыўную дзейнасьць, дабіўшыся пабудовы ў гэтым горадзе каталіцкай капліцы. У 1885 г. адклікаецца з Туркестану, некаторы час быў ксяндзом Омскага касьцёла, але неўзабаве адхілены ад пасады. Аўтар і перакладчык на расейскую мову шэрагу каталіцкіх рэлігійных кніг, складальнік зборніка беларускіх рэлігійных песень.

С. 378. *...з працы Жыркевіча...* — Жыркевіч Аляксандар Уладзімеравіч (1857—1927) — расейскі паэт, празаік, публіцыст, паводле прафэсіі — вайсковы юрыст. Служыў у Вільні, пасля выхаду ў адстаўку працягваў у ёй жыць. Шмат друкаваўся ў мясцовых і пецярбурскіх выданьнях, збіраў прадметы даўніны, займаўся дабрачыннасьцю. Падчас Пер-

шай сусьветнай вайны эвакуяваўся ў Сімбірск, у 1926 г. вярнуўся ў Вільню. Згаданая А. Станкевічам праца „Из-за русского языка“ ў дзвюх частках, цалкам прысьвечаная біяграфіі ксяндза Ф. Сенчыкоўскага, была выдадзена ў Вільні ў 1911 г.

С. 379. ...*магілёўскі арцыбіскуп Сымон*. — Казлоўскі (*Kozłowski*) Сымон Марцін (1819—1899) — каталіцкі сьвятар і навуковец, у 1851—1863 гг. рэктар Віленскай духоўнай сэмінарыі, у 1877 г. прызначаны рэктарам Пецярбургскай духоўнай акадэміі, у 1884—1891 гг. біскуп луцкі і жыгтомірскі і апостальскі адміністратар Камянецкай дыяцэзіі, у 1891—1899 гг. — арцыбіскуп магілёўскі. Аўтар шматлікіх рэлігійных прац.

С. 379. *Кс. праф. Ал. Навіцкі (Латвія)*... — У пададзеным у дадатку да даведніка Ю. Гарбінскага „Беларускія рэлігійныя дзеячы XX ст.“ (Мінск—Мюнхен, 1999) сьпісе каталіцкага духавенства Магілёўскай арцыдыяцэзіі, студэнтаў Мітрапалітальнай сэмінарыі і духоўнай каталіцкай акадэміі ў Петраградзе, зьвязаных зь беларускім нацыянальна-рэлігійным рухам (сьпіс складзены аўтарам на падставе пазнакаў Адама Станкевіча ў каталіцкім выданьні „*Directorium divini officii pro archidiecezi Mohiloviensi in annum domini 1917. Petropoli*“), ёсьць згадка пра Навіцкага Аляксандра, які нарадзіўся ў 1888 г., быў пасьвячаны ў сьвятары ў 1913 г. і з 1916 г. служыў вікарыем у Рызе. Больш зьвестак пра гэтага сьвятара нам пакуль знайсці не ўдалося.

С. 379. ...*на Зялёных Сьвятках*. — Зялёныя Сьвяткі — травеньскае хрысьціянскае сьвята, якое сваё паходжаньне вядзе ад перадхрысьціянскага адзначэньня сьвята вясны, цяпер жа сымбалізуе зыход на апосталаў Сьвятога Духа на пяцідзесяты дзень пасля Вялікадня. У беларускай народнай традыцыі яно называецца найчасьцей Сёмухай, Пяцідзесятніцай, Тройцай ці Зелянцом.

С. 379. ...*на ўрачыстасьць Божага Цела*... — Урачыстасьць Цела і Крыві Боскай — у Каталіцкім касьцёле літургічная ўрачыстасьць у гонар Найвышэйшага Сакраманту. Вернікам нагадваецца пра Апошнюю Вячэру і пераўтварэньне хлеба і віна ў Цела і Кроў Ісуса Хрыста. Адзначаецца гэтае сьвята на 60 дзень пасля Вялікадня.

С. 379. ...*ужо Казлоўскаму*. — Цяжка сказаць, чаму Адам Станкевіч у гэтым месцы палічыў патрэбным зрабіць такое ўдакладненьне, бо згаданыя ім у гэтым абзацы арцыбіскуп Сымон і арцыбіскуп Казлоўскі — адна і тая ж асоба.

С. 380. *Цвёрдзіць аб гэтым Д. Н. Чыхачоў*... — Чыхачоў Дзьмітрый Мікалаевіч (1874—1919) — расейскі гісторыі і палітык, у 1907—1912 гг. дэпутат Дзяржаўнай думы ад расейскіх нацыяналістаў. Выступаў у 1912 г. з асноўным дакладам па пытаньні вылучэньня з т. зв. Царства Польскага асобнай Холмскай губэрні, у якой значную частку складала ўкраінскае насельніцтва.

С. 383. ...*у энцыкліцы „Mit brennender Sorge“*. — Энцыкліка папы Пія XI „*Mit brennender Sorge*“ (у перакладзе зь нямецкай — „Зь вялікай трывогай“) была напісаная ім па-нямецку 14 сакавіка 1937 г. і пасля зачытаная ва ўсіх каталіцкіх храмах Нямецчыны. У ёй папа адкрыта выступіў з асуджэньнем нацыскага рэжыму і ягонай ідэалёгіі.

С. 383. ...*выступленьне Кангрэгацыі сэмінарыяў і ўнівэрсытэтаў*... — Маецца на ўвазе Кангрэгацыя сэмінарыяў і навучальных устаноў, ці Кангрэгацыя каталіцкай адукацыі (з 1967 г.) — адна зь дзевяці кангрэгацыяў Рымскай курыі, афіцыйна заснаваная папам Сыкстам V у 1588 г. пад назвай Кангрэгацыя па справах рымскай унівэрсытэцкай адукацыі. У веданьні гэтай Кангрэгацыі знаходзяцца як адмысловыя інстытуты для падрыхтоўкі сьвятароў, так і сьвецкія навучальныя ўстановы, падпарадкаваныя касцельным уладам.

С. 383. ...*зь місіянскай калегіі Propaganda Fidei*... — Маецца на ўвазе місіянерская калегія Кангрэгацыі прапаганды веры (*Congregatio de Propaganda Fide*) — адмысловы інстытуты Ватыкану, якая была заснаваная ў 1622 г., арганізавала місійную дзейнасьць Каталіцкага касьцёла, і пад кіраваньнем якой знаходзіліся ўсе сэмінарыі, біскупы, духавенства і дыяцэзіі на місійных тэрыторыях. Асобнай задачай кангрэгацыі было

супрацьдзеянне выкарыстанню хрысціянскай місіі ў палітычных мэтах. З 1988 г. гэтая інстытуцыя існуе пад назвай Кангрэгацыі эвангелізацыі народаў.

С. 384. ...ўспомнім толькі Карэля... — Карэль (*Carrel*) Алексіс (1873—1944) — французска-амерыканскі хірург, біёлаг і патафізіёлаг, ляўрэат Нобэлеўскай прэміі ў галіне медыцыны 1912 г. З 1906 г. працаваў у Ракфэлераўскім інстытуце медычных даследаванняў у Нью-Ёрку, у 1939 г. вярнуўся на радзіму, у Францыю. Згаданая А. Станкевічам кніга „Чалавек — нязнаная істота“ была выдадзеная Карэлем у 1935 г. На яе французскамоўнае выданьне: „*L'homme, cet inconnu*“ у Заходняй Беларусі адгукнуўся прафэсійны псыхолог Станіслаў Грынкевіч: *Грынкевіч, С. Трагічны крызіс // Калосьсе. 1939. №2 (19). С. 96—101.*

С. 386. ...мітрапаліт А. Шаптыцкі... — Шаптыцкі Андрэй (1865—1944) — выдатны дзеяч Грэка-Каталіцкай царквы, мітрапаліт галіцкі і арцыбіскуп львоўскі ў 1901—1944 гг.

С. 386. ...лацінскія ксяндзы-беларусы... *Вінцэсь Гарасімовіч.* — Гарасімовіч Вінцук (1870—1932) — беларускі каталіцкі сьвятар, рэлігійны і грамадзкі дзеяч. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1894 г. З 1895 г. служыў вікарыем пры Менска-Кальварыйскім касцёле. Пасьля двух гадоў службы пераведзены на пасаду філіяліста ў Смалянскі касцёл Аршанскага дэканату. З 1904 г. выконваў абавязкі пробашча мясцовага касцёла ў Клецку. У 1911 г. арыштаваны паліцыяй, за „сэпаратызм“ высланы адміністрацыйна на 3 гады ў Архангельск. З 1915 г. — вікарыі касцёла сьв. апосталаў Пятра і Паўла ў Маскве. На правах сябра ўваходзіў у склад Рады БНР ад Хрысціянскай дэмакратычнай злучнасьці (1918—1919 гг.). На пачатку 1920-х гадоў (паводле некаторых крыніц, у 1925) у сувязі з рэпрэсіямі савецкіх уладаў супраць духавенства і пагрозаю магчымага арышту выехаў у Польшчу. Зь сярэдзіны 1920-х гг. працаваў на пасадзе пробашча ў парафіі Машчаніцы Лодзінскай дыяцэзіі.

С. 386. *Забірае голас за царкву-мучаніцу Папа Рымскі...* — Несумненна маецца на ўвазе публічнае асуджэньне Піем XI масавых разбурэньняў праваслаўных храмаў і жорсткіх рэпрэсіяў супраць сьвятароў і вернікаў, зробленае ім у 1930 г. Папа, у прыватнасьці, адзначыў тады, што „рост такога зьверства і бязбожніцтва, заахвочваны дзяржаўнай уладай, патрабуе ўсеагульнага і ўрачыстага спагнаньня і адказу“.

С. 387. ...*Ня можна ж уважаць за „літаратуру“ мясячніка „Da Złucheńnia“ (лацінкай!).* — „Да злучэньня!“ — рэлігійны часопіс, які выдаваўся езуітамі ў 1932—1936 гг. у Альбэртыве пад Слонімам пад рэдакцыяй Антона Неманцэвіча. Тут аўтар крыху памыліўся — гэты часопіс заўсёды выдаваўся кірыліцай, у той час як лацінкай у 1938 г. езуіты пад рэдакцыяй таго ж Антона Неманцэвіча выдавалі ў Варшаве часопіс з падобнай назвай — „*Złucheńnie*“. А. Станкевіч, дарэчы, сам пра гэта піша ў працы „Беларускі хрысціянскі рух“ (гл. с. 545 гэтага выданьня).

С. 387. ...у якой усё ж былі яўныя асяродкі беларускія. — У справу пашырэння т. зв. нэауніі ў Польшчы ў міжваенны перыяд былі заангажаваны многія сьвятары, вядомыя як пчырыя прыхільнікі беларускай нацыянальнай ідэі — Фабіян Абрантовіч, Антон Неманцэвіч, Язэп Германовіч, Вацлаў Аношка, Баляслаў Пачопка, Леў Гарошка і іншыя. Яны ў меру сваіх магчымасьцяў імкнуліся надаць уніі ў Заходняй Беларусі беларускі нацыянальны характар, але гэта ім не заўсёды ўдавалася, у першую чаргу дзеля супрацьдзеяньня з боку польскіх духоўных і сьвецкіх уладаў і недастатковага разуменьня праблемы Ватыканам.

Родная мова ў сьвятынях

Друкуецца паводле: *Rodnaja mowa ў świątyniach. Wilnia: Adbitka z „Chryścijanskaj Dumki“, 1929. 192 s.*

Перад гэтым праца друкавалася ў часопісе „*Chryscijanskaja Dumka*“ пачынаючы з №15 за 1929 год. У 1992 г. у Менску выйшла яе рэпрэнтнае выданьне.

С. 396. ...трымаецца сяньня і, рэч зразумелая, далей будзе трымацца. — Тут Адам Станкевіч памыліўся. На II Ватыканскім саборы, які адбыўся ў 1962—1965 гг., літургічная практыка Каталіцкага касьцёлу была зьменена, і жывыя нацыянальныя мовы былі прызнаныя мовамі набажэнства ўпоравень з лацінскай мовай.

С. 397. ...харваты, крааты... — Адам Станкевіч у гэтым месцы зрабіў з аднаго народу два. Крааты — гэта германізаваная форма назвы „харваты“.

С. 397. ...у Індый, Хінах, Японіі. — Хіны — палянізаваная назва Кітаю.

С. 400. ...нядаўна памёршы выбітны каталіцкі біскуп вугорскі Отакар Прохаска. — Прохаска (*Prohászka*) Отакар (1858—1927) — вугорскі каталіцкі дзеяч, біскуп.

С. 410. ...за польскай мовай у касьцёле былі: ... Кулін, І. С. Аксакаў... — Кулін Васіль Пятровіч (1822—1900) — расейскі пэдагог, адзін час быў акруговым інспэктарам Віленскай навучальнай акругі; Аксакаў Іван Сяргеевіч (1823 — 1886) — расейскі грамадзкі дзеяч, публіцыст, паэт, рэдактар, адзін зь ідэолягаў славянафільства.

С. 410. *Проціў* — М. Н. Каткоў, П. М. Бацюшкоў... — Каткоў Міхаіл Нічышаравіч (1818—1887) — расейскі публіцыст і выдавец, ад часоў паўстаньня ў Польшчы, Беларусі і Літве 1863—1864 гг. — адзін з найбольшых прыхільнікаў і натхняльнікаў контррэформаў; Бацюшкоў Пампей Мікалаевіч (1810—1892) — расейскі гісторык, археоляг, этнограф, супрацоўнік ведамства народнай асьветы.

С. 411. *Загад гэты адменены ў 1905 г.* — Насамрэч забарона друку на беларускай мове была зьнятая на год пазьней, у 1906 г.

С. 415. ...кардынал Мэры дэль Валь... — Мэры дэль Валь (*Merry del Val*) Рафаэль (1865—1930) — каталіцкі дзеяч, кардынал, трымаўся кансэрватыўных традыцыяў. За часамі пантыфікату Пія Х (1903—1914) быў дзяржаўным сакратаром Ватыкану, у 1914—1930 гг. — прэфэктам Сьвятой канцылярыі.

С. 416. ...калі дзякуючы вольнасьці рэлігійнай рады беларусаў—каталікоў у 1905—1909 гг. павялічыліся на 232 705 душ... — Цяжка вызначыць, зь якіх крыніц А. Станкевіч узяў лічбу больш чым у 232 тысячы перайшоўшых з праваслаўя ў каталіцтва беларусаў. Магчыма, гэтая лічба ўключала ўсіх вернікаў, перайшоўшых з праваслаўя ў каталіцтва на абшарах Расейскай імперыі, большую частку сярод якіх складалі т. зв. русіны Холмшчыны і Падляшша, змушаныя прыняць праваслаўе толькі ў 1875 г. Што ж тычыцца беларускіх земляў, то на іх большая частка ўніятаў прыняла праваслаўе ў 1839 г. З таго часу да 1905 г. зьмянілася некалькі пакаленьняў вернікаў, і таму пераход у каталіцтва ня быў такім масавым. Так, у 1905—1909 гг. у Віленскай рыма-каталіцкай эпархіі перайшлі ў каталіцтва 62 тыс. чалавек (*Канфесіі на Беларусі. Мінск, 1998. С. 113*). Каля 15 тысяч этнічных беларусаў з ваколіц мястэчка Сапоцкіна ў Сувалкаўскай губэрні ў гэты час таксама перайшлі ў каталіцтва. Але ў чым з ксяндзам Станкевічам можна цалкам пагадзіцца — што пераход былых уніятаў, а пасыла праваслаўных, у рыма-каталіцтва пасыла выданьня дэкрэту аб рэлігійнай талеранцыі 1905 г. відавочна паўплываў на зьмену канфэсійнай мапы Беларусі.

С. 417. ...сваім стараньнем выдаў наступныя кніжкі: „*Катэхізм*“ кс. Філяхоўскага, „*Сьвяты Андрэй Баболя*“, „*Сьвятая гісторыя*“ Шустара, „*Касьцельныя абрады*“ Д. Банчкоўскага. — Маюцца на ўвазе наступныя выданьні (у арыгінале ўсе выйшлі лацінкай): Філяхоўскі, Р. кс. *Катэхізм для прыспасабленьня дзяцей да першай Сповідзі і Камуніі Сьвятой* / Пераклад і перапрацоўка кс. Ф. Будзькі. Вільня, 1907; Ян з-над Буга (кс. Ян Урбан). *Бл. Андрэй Баболя мучанік* / Пераклад Х (кс. Ф. Будзькі). Вільня, 1911; Шустар, І. кс. *Кароткая гісторыя сьвятая* / Пераклад Х (кс. Ф. Будзькі). Пецябург, 1914; Банчкоўскі, Д. кс. *Кароткае высьсьненне абрадаў Р.-Каталіцкага касьцёла* / Пераклад Х (кс. Ф. Будзькі). Вільня, 1914.

С. 418. *Шырока ведамы рэлігійна-народны беларускі гімн „Божжа, што калісь народы на асобкі падзяліў“*... — Гэты гімн надрукаваны ў гэтым выданні ў складзе працы „Вучыся і маліся“ на с. 768—769.

С. 418. ...*Ганопалі пад Менскам*... — Цяпер гэты населены пункт афіцыйна па-беларуску называецца Анопаль і адміністрацыйна належыць да Менскага раёну.

С. 418. ...*на паховінах князя М. Радзівіла*... — Радзівіл Мікалай (1880—1914) — князь, адзін зь нямногіх прадстаўнікоў арыстакратычных родаў у Беларусі ў пачатку XX ст., які падтрымліваў беларускі нацыянальны рух. Ягонай жонкай была вядомая мэцэнатка Магдалена Радзівіл. Удзельнік англа-бурскай вайны ў Паўночнай Афрыцы (на баку ангельцаў), расейска-японскай вайны, Балканскіх войнаў 1912—1913 гг. (на баку баўгараў). Загінуў пад час Першай сусьветнай вайны. На ягоным пахаванні 26 лістапада 1914 г. ксёндз А. Астравіч сказаў прамову, пасля цалкам надрукаваную на старонках газеты „*Belarus*“ (№ 52 ад 24 снежня 1914 г., с. 7—9), у якой сярод іншага адзначыў, што

ён любіў і простую, беларускую мову і прычыніўся да яе пад’ёму і да адраджэння беларускага народу... Сьмерць князя — [...] гэта страта ўсіх людзей дваровых і ўсяго беларускага народу. У асобе нябожчыка Князя беларусы трацяць шчырага абаронцу справы іх адраджэння, трацяць яго ў тым часе, калі займаецца зара новага лепшага жыцця, калі заглядае сонца і ў іх ваконца.

С. 418. ...*беларус кс. Э. Юневіч*... — Юневіч Эдвард (1894—1989) — беларускі каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1917 г. У тым жа годзе распачаў душпастырскую дзейнасьць. Выкладаў Закон Божы ў прытулках для дзяцей зь бежанскіх сем’яў у Маскве. У 1918—1920 гг. служыў вікарыем пры касьцёле Аб’яўленьня Найсьвяцейшай Дзевы Марыі ў Пецябургу. У ліку 14 каталіцкіх сьвятароў быў арыштаваны органамі савецкай бясьпекі. Праходзіў па справе арцыбіскупа Я. Цепляка. Быў прыгавораны да 10 гадоў турэмнага зьняволеньня з пазбаўленьнем усіх правоў. У студзені 1925 г., пасля двухгадовага побыту ў турме, вызвалены ў выніку абмену палітычнымі вязьнямі паміж урадамі Польшчы і Савецкай Расеі. Выконваў сьвятарскія абавязкі ў Новай Вялейцы на Віленшчыне. Пазьней быў пераведзены ў Пінскую дыяцэзію, працаваў у мясцовай дыяцэзійнай духоўнай сэмінарыі ў якасьці прафэсара эстэтыкі і расейскай мовы. У 1926—1930 гг. вучыўся ў Рыме, дзе атрымаў ліцэнцыят па тэалёгіі, пасля заканчэньня вучобы вярнуўся ў Пінск. З 2-ой паловы 1930-х гг. і ў час Другой сусьветнай вайны — пробашч і дэкан у мясцовасьці Драгічын. У 1943—1945 гг. выконваў абавязкі генэральнага вікарыя ў Пінскай дыяцэзіі. Пасля вайны жыў у Польшчы.

С. 418. ...*ведамы з бальшавіцкага суда над арцыбіскупам Цеплякам*... — Судовы працэс праходзіў 21—25 сакавіка 1923 г. у Маскве. Падсудным (якія амаль усе былі каталіцкімі сьвятарамі зь Петраграду) было выстаўлена абвінавачваньне ў контррэвалюцыйнай дзейнасьці ў інтарэсах сусьветнай буржуазіі, якая выяўлялася ў супрацьдзеяньні дэкрэтам аб нацыяналізацыі царкоўнай маёмасьці, забароне вернікам уступаць у шэрагі камуністычнай партыі, арганізацыі камітэтаў для абароны касьцёлаў і касьцельнай маёмасьці ад нацыяналізацыі, навучаньні рэлігіі непаўнагадовых, сабатажы і сувязі з замежнымі арганізацыямі. Галоўныя абвінавачаныя — арцыбіскуп Я. Цепляк і пралат К. Будкевіч, былі прысуджаны да сьмяротнага пакараньня, 4 сьвятары атрымалі па 10 гадоў турмы, астатнія — па 3. Гэты працэс фактычна сымбалізаваў пачатак у СССР адкрытай і бескампраміснай барацьбы зь каталіцкім касьцёлам.

С. 419. ...*у Квасаўцы Гарадзенскага павету*... — Цяпер Квасаўка — вёска і цэнтар сельсавету ў Гарадзенскім раёне.

С. 419. ...*пачэсны канонік кс. Ян Бурба*... — Бурба (*Burba*) Ян (Ёнас) (1853—1915) — каталіцкі ксёндз, паводле паходжаньня літовец. Быў плябанам розных па-

рафіяў на тэрыторыі сучаснай Беларусі — Дзісьне, Празароках, Вішневе, Даўгелішках, Начы.

С. 419. ...*кс. Ф. Рамейка, ведамы стары беларус...* — Рамейка Францішак (1885—1931) — беларускі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Душпастырскую дзейнасьць распачаў у 1909 г. на пасадзе вікарыя пры былым бэрнардынскім касцёле ў Вільні. Пазьней працаваў на гэтай жа пасадзе ў мястэчку Іўе Ашмянскага павету. У 1910—1921 гг. — на пасадзе пробашча ў мясцовасьцях Сельцы Пружанскага і Шарашова Дзісенскага паветаў. Матэрыяльна падтрымліваў выданьне беларускіх каталіцкіх часопісаў і газет („*Bielarus*“, „*Krynica*“ і інш.). У 1921—1928 гг. — пробашч у Шарашове. За пашырэнне беларускай мовы ў касцёле і штодзённым жыццё парэфіянаў перасяледаваўся польскімі сьвецкімі і духоўнымі ўладамі. Напрыканцы 1920-х гг. часова пазбаўлены права займацца душпастырскай дзейнасьцю. Хворы псыхічна, скончыў жыццё самагубствам — застрэліўся 16 чэрвеня 1931 г. на кватэры ў ксяндза Адама Станкевіча ў Вільні, выкарыстаўшы асабісты рэвальвэр апошняга.

С. 419. *Часопіс „Беларуская думка“*... — „Беларуская думка“ — газета, якая выдавалася ў 1919—1920 гг. у Вільні, орган Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў.

С. 420. ...*калі біскупам ковенскім стаўся Карэвіч...* — Карэвіч (Карэвічус) (*Karevičius*) Францішак (1861—1945) — літоўскі каталіцкі дзеяч, біскуп жамойцкі ў 1914—1926 гг.

С. 420. ...*на інгрэсе біскупа Карэвіча...* — Інгрэс (ад лац. *ingressus* — уваход) — урачыстае прыняццё біскупскіх паўнамоцтваў.

С. 420. ...*кс. М. Далецкі сказаў прамову...* — Далецкі Міхал (1884—1942) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. У 1904—1909 гг. вучыўся ў Магілёўскай духоўнай каталіцкай сямінарыі ў Пецярбургу. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1909 г. Першыя гады душпастырскай дзейнасьці правёў на пасадзе вікарыя ў Пінску. У 1911 г. — адміністратар Старчыцкай парафіі Слуцкага дэканату. Карэспандоваў і матэрыяльна падтрымліваў выданьне газеты „*Bielarus*“. З 1924 г. — на пасадзе пробашча ў парафіі Ўсялюб Пінскай дыяцэзіі. У 1933 г. прызначаны пробашчам і дэканам у Наваградак.

С. 422. *Матэрыял гэты падпісали Раман Скірмунт...* — Скірмунт Раман (1868—1939) — польска-беларускі дзеяч, пінскі памешчык. Сябра Дзяржаўнай думы 1-га скліканьня. З сакавіка па ліпень 1917 г. старшыня Беларускага нацыянальнага камітэту. З красавіка 1918 г. сябра Рады БНР. У траўні 1918 г. пачаў фармаваньне ўраду БНР, які ніколі не прыступіў да выкананьня абавязкаў. У 1930 г. абраны ў Сэнат Польшчы ад прадзяржаўнага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам.

С. 423. ...*у камісію аб мове пры генэрал-губэрнатары А. А. Фрэзэ...* — Фрэзэ Аляксандар Аляксандравіч (1840—пасыя 1917) — расейскі дзяржаўны дзеяч, генэрал ад інфантарыі. У 1895—1896 гг. быў віленскім губэрнатарам, у 1904—1905 гг. — віленскім, ковенскім і гарадзенскім генэрал-губэрнатарам. Стаў ініцыятарам стварэньня адмысловай міжведамаснай камісіі па пытаньні мовы выкладаньня Закону Божага ў сувязі з выходам царскага ўказу ад 17 красавіка 1904 г. „*О укреплении начал веротерпимости*“, 14 пункт якога гучаў: „Прызнаць, што ва ўсялякага кшталту навучальных установах у выпадку выкладаньня ў іх Закону Божага іншаслаўных хрысьціянскіх веравызнаньняў гэткае вядзецца на прыроднай мове вучняў, пры гэтым выкладаньне гэтае павінна даручацца духоўным асобам адпаведных веравызнаньняў і колькі пры адсутнасьці іх — сьвецкім настаўнікам такога самага веравызнаньня“. Камісія была створана дзеля „ўсебаковага высвятленьня пытаньня і выпрацоўкі аднастайнай практыкі пры ажыццяўленьні пунктаў Указу аб мове выкладаньня Закону Божага“, і ў яе склад увайшлі начальнікі навучальных дырэкцыяў акругі, павятовыя правадыры дваранства, прадстаўнікі ад праваслаўнага і рыма-каталіцкага духавенства.

Паседжаньні камісіі адбываліся 8—12 жніўня 1905 г. пад старшынствам памочніка апекуна Віленскай навучальнай акругі А.В. Бялецкага. Камісія ў асноўным разглядала

пытанні: „Што такое прыродная мова“ і „Весьці выкладаньне на літаратурнай мове ці на мясцовых гаворках“. 9 з 15 чальцоў камісіі настойвалі, што родная мова — гэта мова сям’і. Прадстаўнікі каталіцкага духавенства і частка правадыроў дваранства польскага паходжаньня выступалі за тое, што ў беларусаў–каталікоў заўсёды было дзьве прыродныя мовы — сьвецкая (беларуская) і рэлігійная (польская). Таму пры выкладаньні Закону Божага мусіць выкарыстоўвацца мова малітваў. Большасьць камісіі, аднак, выказалася за тое, што пры вусным выкладаньні павінна выкарыстоўвацца беларуская мова, у той час як падручнікі мусяць быць на літаратурнай мове — расейскай. Выказваліся меркаваньні наконт таго, што пажадана было б мець і падручнікі на беларускай мове, у той час як ксяндзы настойвалі, што выкладаньне і падручнікі павінны быць польскамоўныя, а беларуская мова можа быць дапушчальнай толькі пры неабходнасьці нешта растлумачыць. Адначасова ксяндзы заявілі пра поўную недапушчальнасьць падручнікаў на расейскай мове.

Акрамя таго, абмяркоўвалася пытаньне вызначэньня, якая мова павінна быць прызначана прыроднай мовай большасьці вучняў у канкрэтнай навучальнай установе. Прадстаўнікі каталіцкага духавенства выступалі за тое, каб родная мова вызначалася паводле пісьмовых заяваў бацькоў і апекуноў вучняў. Большасьць пагадзілася з гэтым толькі ў дачыненні да гарадзкіх вучылішчаў, у той час як у сельскай мясцовасьці вырашэньне пытаньня аддавалася ў рукі радаў вучылішчаў з удзелам прадстаўнікоў ад праваслаўнага і каталіцкага духавенства. На заканчэньне працы камісіі было выказана пажаданьне Міністэрства народнай асьветы, каб як мага хутчэй выдаць правілы аб парадку выкладаньня Закону Божага на роднай мове вучняў. Да гэтага пажаданьня далучыўся і віленскі генэрал–губэрнатар у лісьце ў МУС пасьля азнаямленьня з вынікамі працы камісіі.

С. 423. ...выданья ілюстраванья аб біскупе Поне ўспаміны... — Маецца на ўвазе выданьне: *Jego Eksc. Księdzu Edwardowi Roppowi... w dniu 25-lecia sprawowania rządów biskupich. Warszawa, 1927.*

С. 423. ...прамовіў кс. М. Пятроўскі. — Пятроўскі Міхал (1889—1931) — беларускі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1912 г. Выконваў душпастырскія абавязкі на пасадзе вікарыя ў парафіі Даўгінава Віленскага дэканату. З 1917 г. — на пасадзе адміністратара ў в. Шаркоўшчына Дзісенскага дэканату. Удзельнік Беларускага зьезду Віленшчыны і Гарадзеншчыны (9—11 чэрвеня 1919 г.). На зьездзе разам з праваслаўным сьвятаром М. Кушнёвым быў абраны ў Цэнтральную Беларускаю раду Віленшчыны і Гарадзеншчыны. Выступаў за беларусізацыю нацыянальна–рэлігійнага жыцьця на заходнебеларускіх абшарах. У 1921 г. арыштаваны і зьняволены польскімі ўладамі. У 1925 г. быў абвінавачаны ў „беларускай агітацыі“ сярод жыхароў парафіі Даўгінава.

С. 423. Мясцовы дэкан кс. В. Ташкун... — Маецца на ўвазе Ташкунас (*Taškūnas*) Вінцэнтас (1880—1967) — літоўскі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1903 г. Служыў вікарыем у парафіі касьцёла Ўсіх Сьвятых у Вільні. Празь некалькі гадоў быў прызначаны плябанам у Пабяржы на Віленшчыне, пасьля выконваў сьвятарскія абавязкі ў Беларусі, быў дзісенскім дэканам. Пасьля быў настаўнікам гісторыі і капэлянам Віленскай літоўскай настаўніцкай сэмінарыі. З 1933 г. быў прафэсарам Віленскай духоўнай сэмінарыі, дзе выкладаў літоўскую мову. З 1933 па 1938 г. старшыня цэнтральнай рады Таварыства сьв. Казімера. Пасьля вайны высланы савецкімі ўладамі зь Вільні. Асеў у Троках, а пасьля ў Нова–Вільні. Толькі напрыканцы жыцьця вярнуўся ў Вільню.

С. 425. Кс. Эйсмант, ведамы з працэсу біскупа Цепляка ў Маскве... — Эйсмант Станіслаў (1887 — ?), ксёндз. Паходзіў зь сялян г. Менску, вучыўся ў Каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецябургу. Высьвячаны на сьвятара ў 1912 г., быў вікарыем у парафіі Найсьвяцейшай Тройцы ў Менску, з 1918 г. — адміністратар парафіі сьв. Казімера ў Петрагра-

дзе. На працэсе Цепляка ў 1923 г. атрымаў 10 гадоў турмы. Сядзеў у Нова-Спаскім лягеры ў Маскве. У турме звар'яцеў. Далейшы лёс невядомы.

С. 425. ...*казаньне аб безмаваньні*. — Безмаваньне (ад пол. *bieżmowanie*) — у каталікоў сакрамант мірапамазаньня, які мусіць ажыццяўляць кожная хрышчаная асоба ў біскупа ў дзіцячыя ці юначыя гады. Інакш называецца яшчэ канфірмацыяй.

С. 425. *Кс. М. Шалкевіч*... — Шалкевіч Міхал (1891—1972) — беларускі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. З пачатку душпастырскай дзейнасьці шырока звяртаўся да вернікаў зь беларускімі казаньнямі. Удзельнік 1-га зьезду беларускіх каталіцкіх сьвятароў у Менску ў траўні 1917 г. У 1917—1921 гг. — вікарый, а пазьней пробашч у парафіі Мосар Дзісенскага дэканату. З 1922 г. служыў пробашчам у парафіі Тракелі Лідзкага дэканату. Распаўсюджваў сярод вернікаў і насельніцтва каталіцкую пэрыёдыку і рэлігійныя кніжныя выданьні на беларускай мове. За культурна-асьветную і рэлігійную працу перасьледаваўся польскімі сьвецкімі ўладамі. У 2-й палове 1920-х гг. быў абвінавачаны ў антыдзяржаўнай дзейнасьці, але справа была спыненая з-за недастатковасьці фактаў. З канца 1930-х і да пачатку 1950-х гг. выконваў сьвятарскія абавязкі ў Віленскай арцыдыяцэзіі. Перасьледаваўся савецкімі ўладамі. У 1-й палове 1950-х гг. выехаў у Польшчу.

С. 427. ...*кс. А. Гедгаўд, кс. Я. Войдаг, кс. Альбін Ярашэвіч, кс. М. Буклярэвіч, ... кс. А. Зянкевіч... кс. В. Гедрыс, кс. К. Матулайціс*. — Гедгаўд (*Giedgowd*) Антон (1878 — пасья 1945) — каталіцкі ксёндз літоўскага паходжаньня. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1908 г. Напачатку быў вікарыем у Ваўкавыску і Радуні, пасья — пробашчам у Вішневе, Германавічах, Дзісьне і Рудзішках. У 1924—1936 гг. — пробашч касьцёла ў Дзевянішках Бяняконскай парафіі, з 1936 г. працаваў у Ротніцы каля Друскенік. У 1942 г. арыштаваны немцамі, адпраўлены ў канцлягер Дахаў. Вызвалены войскамі саюзнікаў у 1945 г., далейшы лёс невядомы; Войдаг (*Wojdag*) Яраслаў (1875—1944) — рыма-каталіцкі ксёндз, пасьвячоны ў сьвятары ў 1906 г. У 1927—1939 і ў 1942—1944 гг. пробашч у Ліпнішках на Лідчыне; Ярашэвіч (*Jaroszewicz*) Альбін (1879—1946) — рыма-каталіцкі сьвятар, з 1914 па 1919 гг. быў пробашчам парафіі Лужкі Дзісенскага дэканату. У 1919—1927 гг. — прафэсар Віленскай духоўнай сэмінарыі, у 1927—1937 гг. пробашч у Ваўкавыску, з 1937 г. — пробашч фарнага касьцёла і дэкан у Горадні. У 1945 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, памёр у лягеры; Буклярэвіч Міхал (1884—1919) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1908 г., працаваў адміністратарам у парафіі Нараўка Сакоўскага павету. З 1917 г. — адміністратар у мястэчку Іказьне Дзісенскага павету. Займаўся беларускай культурна-асьветнай дзейнасьцю, адкрываў беларускія школы. У час ваенных падзеяў 1919 г. выступіў супраць бальшавікоў, за што быў імі расстраляны; Зянкевіч Антон (1888—1949) — рыма-каталіцкі сьвятар, доктар тэалёгіі, культурны дзеяч. Падчас вучобы ў Віленскай духоўнай сэмінарыі ўключыўся ў беларускі нацыянальна-рэлігійны рух. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1911 г. З 1917 г. працаваў у Дзісенскім дэканате, дзе з пачатку сваёй духоўнай працы звяртаўся да вернікаў зь беларускімі казаньнямі. З 1924 г. — дэкан і пробашч у парафіі Глыбокае; Гедрыс (*Giedrys*) Вацлавас — рыма-каталіцкі сьвятар літоўскай нацыянальнасьці, у 1918 г. пробашч у парафіі Васевічы Дзісенскага дэканату (цяпер на тэрыторыі Літвы); Матулайціс (*Matulaitis*) Казімерас (1868—1944) — рыма-каталіцкі сьвятар літоўскага паходжаньня.

С. 427. ...*кс. З. Лазінскі, цяперашні біскуп пінскі*. — Лазінскі (*Łoziński*) Зыгмунт (1870—1932) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, рэлігійны і культурна-грамадзкі дзеяч. У лістападзе 1917 г. прызначаны біскупам адноўленай Менскай дыяцэзіі, заняў катэдру ў жніўні 1918 г. Браў удзел у беларусізацыі нацыянальна-рэлігійнага жыцця сярод беларусаў-каталікоў, падтрымліваў дзейнасьць Хрысьціянскай дэмакратычнай злучнасьці. Перад наступленьнем Чырвонай Арміі ўлетку 1920 г. выехаў у Наваградка. Пазьней перабраўся ў Пінск, дзе ў 1925 г. быў прызначаны біскупам Пінскай дыяцэзіі. Заходнебе-

ларускі дзеяч А.Клімовіч прыгадваў, што ў час адміністравання Пінскай дзяцэзіі на адной з канфэрэнцыяў дэканаў Лазінскі „проста і недвузначна радзіў ужываць у пастарызацыі беларускага насельніцтва беларускую мову і за гэта сыцягнуў на сябе буру гневу з боку польскага шавіністычнага духавенства і наагул грамадзянства“.

С. 427. *Бабы, польскія дэвоткі...* — Дэвотка (ад пол. *dewotka*) — вельмі пабожная жанчына, часцей за ўсё сталага ўзросту.

С. 428. *У 1919 г., будучы ўжо ў Нясвіжы...* — Ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі ў 1918—1921 гг. служыў пробашчам у Нясвіскім касцёле, адначасова зьяўляючыся заканаўчыцелем (прэфэтам) мясцовай польскай гімназіі.

С. 428. *...ксёндз-доктар Ф. Абрантовіч знаходзіцца ў Харбіне...* — Ксёндз Фабіян Абрантовіч узначальваў каталіцкую місію ўсходняга абраду ў Маньчжурый і Кітаі на працягу 1929—1938 гг.

С. 428. *...гаварыў беларускія казаньні кс. А. Сак...* — Сак Аляксандар (1890—пасля 1937) — беларускі каталіцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч, выдавец і журналіст. Паходзіў з праваслаўнай сям’і, але прыняў каталіцтва. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1917 г. Працаваў сьвятаром у розных месцах Усходняй Беларусі: Фашчоўцы, Сьвяцілавічах, Шклове, Хойніках, Койданаве і інш. У 1929 г. публічна выракся сьвятарскага сану і працаваў у Беларускай дзяржаўным выдавецтве. Арыштаваны ў 1930 г. па справе „Саюзу вызвалення Беларусі“. Памёр на будаўніцтве Беларуска-Балтыйскага каналу.

С. 428. *...займае становішча рэктара Папескага місійнага інстытуту ў Любліне.* — Місійны інстытут у Любліне быў заснаваны Эдвардам Ропам пры спрыянні люблінскага біскупа Марыяна Фульмана ў 1922 г. Прызначаўся для навучання выпускнікоў польскіх каталіцкіх духоўных сямінарыяў, якія жадалі атрымаць веды пра ўсходні абрад, каб пасля працаваць сярод праваслаўных. Інстытут дзейнічаў да 1933 г., Люцыян Хвецька быў ягоным рэктарам у 1926—1931 гг.

С. 429. *...беларуская вучыцелька Тэкля Станішэўская.* — Станішэўская Тэкля (1898—1919) — беларуская грамадзкая дзяўчка, першая беларуская настаўніца ў Горадні. У 1914 г. жыла ў Вільні, у 1916 г. была сяброўкай Беларускай музычна-драматычнай дружны, прымала актыўны ўдзел у беларускім тэатры. Паступіўшы ў 1916 г. на Беларускае настаўніцкія курсы ў Вільні і скончыўшы іх, паехала на настаўніцкую працу ў Горадню. Там разам з Аляксандрам Грыкоўскім заснавала беларускую школу, у якой выкладала. Захварэўшы на сухоты, улетку 1918 г. вярнулася ў Вільню, дзе працавала ў беларускім прытулку „Золак“ і ў беларускай кнігарні.

С. 429. *...пад рэдактарствам Б. Пачопкі.* — Пачопка Баляслаў (1884—1940) — каталіцкі сьвятар усходняга абраду, рэлігійны і культурна-асьветны дзеяч. У 1914—1915 гг. — рэдактар-выдавец першай беларускай каталіцкай газеты „*Bielarus*“ (Вільня). У гады Першай сусьветнай вайны працаваў дырэктарам Сьвіслацкай настаўніцкай сямінарыі ў Гарадзенскай губэрні. У міжваеннае дваццацігодзьдзе далучыўся да справы беларускага ўніяцтва. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1925 г. Зь верасня 1926 г. — пробашч уніяцкага Бабровіцкага прыходу ў Косаўскім павеце. Перасьледаваўся польскімі ўладамі.

С. 429. *...голас кс. Міхала Руткоўскага, прыяцеля беларускага адраджэньня...* — Руткоўскі (*Rutkowski*) Міхал (1862 — пасля 1945) — польскі каталіцкі ксёндз, ураджэнец Беластоку. З 1897 г. быў капэлянам у Слоніме, пазьней у Вільні. Пакінуў Віленскую дзяцэзію і перайшоў у Магілёўскую дзеля працы з праваслаўнымі, працаваў у Пецябургу і Магілёве. У 1912—1914 працаваў капэлянам і катэхетам у I і II гімназіях у Разані. У 1917 г. стаў адміністратарам Яраслаўскай парафіі. У 1922 г. арыштоўваўся савецкімі ўладамі. Пасля вызвалення быў рэктарам і прафэсарам патаемнай духоўнай сямінарыі, якая існавала ў Пецябургу ў 1922—1925 гг. З 1926 г. — у Польшчы, спачатку ў Вільні, пасля ў Пінску, дзе быў кіраўніком сэкцыі для ўсходняга абраду ў біскупскай курыі.

С. 430. ...*памясьціла стацьцю свайго карэспандэнта з Рыму...* — Аўтарам гэтага артыкулу быў, хутчэй за ўсё, ксёндз Францішак Чарняўскі, які тады якраз заканчваў навучаньне ў Рыме, у папскім Усходнім інстытуце.

С. 431. ...*апостальскага візытатара ў Варшаве, цяперашняга Сьвятога Айца А. Раці...* — Маецца на ўвазе папа Піі XII (1857—1939), які да сваёй інтранізацыі ў 1922 г. меў сьвецкае імя Амброжыя Даміяна Акіле Раці (*Ratti*). У 1918—1921 гг. ён быў апостальскім нунцыем у Польшчы і Прыбалтыцы.

С. 432. ...*беларускае казаньне адбывалася на фэстах аж па нешпары.* — Нешпар (ад лац. *vesper* — вечар, пол. *nieszpory*) — у Катыліцкім касьцёле перадапошняя частка штодзённай малітвы, якая чытаецца ўвечары.

С. 433. ...*стварыў сталую арганізацыю пад назовам „Беларуская цэнтральная рада Віленшчыны і Горадзеншчыны“...* — Маецца на ўвазе Цэнтральная беларуская рада Віленшчыны і Горадзеншчыны — орган палітычнага прадстаўніцтва беларускага нацыянальнага руху ў заходняй частцы Беларусі ў час польскай акупацыі 1919—1921 гг. Знаходзілася пад уплывам партыі беларускіх эсэраў, стаяла ў апазыцыі да польскіх уладаў і прытрымлівалася ў палітычнай дзейнасьці актаў БНР за незалежную і дэмакратычную беларускую рэспубліку.

С. 433. ...*15 жніўня, на Гаспажу...* — Гаспажа — адно з галоўных хрысьціянскіх сьвятаў, якое мае таксама назвы Прачыстая, Усьпеньне, Багародзіца, Першая Прачыстая, Вялікая Прачыстая, Зялёная, Зельная. Сьвяткуецца 15 (паводле юліянскага календара 28) жніўня і лічыцца сьвятам ураджаю і падрыхтоўкі да сяўбы. Царква ладзіць у гэты дзень асьвячэньне сямейнага зерня, безь якога нельга пачынаць сяўбу. Такім чынам хрысьціянская Царква адзначае Дзень сьмерці — Усьпеньне Прасьвятой Багародзіцы, душу якой без пакут прыняў у царства нябеснае яе сын Ізус.

С. 434. ...*адмовіў легалізацыю статуту „Сьветача“ бяз права апэляцыі вышэй.* — Несумненна, на такое рашэньне дэлегата ўраду на г. Вільню паўплывала і наступнае меркаваньне пра таварыства „Сьветач“ і ягоных заснавальнікаў супрацоўнікаў аддзелу бясьпекі Віленскай зямлі. У адмысловым афіцыйным лісьце гэтага аддзелу да дэлегата ўраду сыцьвярджалася, што

1) сябрамі-заснавальнікамі Таварыства зьяўляюцца асобы, вядомыя сваёй антыдзяржаўнай дзейнасьцю. Справы супраць паасобных заснавальнікаў Таварыства накіраваныя нават да судовых уладаў (ліст пана старасты Сьвянцянскага павету);

2) зацьверджаньне статуту Таварыства, якое мае такую шырокую сфэру кампэтэнцыі (арт. 4 статуту) палегчыць заснавальнікам іхнюю ранейшую працу, праводзімую ў кірунку, несумненна варожым да польскай дзяржаўнасьці;

3) абарона права беларускай мовы „ўсюды“ (арт. 4, пункт *f* статуту) несумненна праявіцца ў сыстэматычным змаганьні за ўвядзеньне беларускай мовы ў касьцёлы на Крэсах. Гэтая барацьба выкліча значнае абвастрэньне нацыянальных адносін на Крэсах, выклікаючы ў паасобных мясцовасьцях вялізнае ўражаньне сярод катыліцкага насельніцтва, асабліва там, дзе яно не аднастайнае з нацыянальнага пункту гледжаньня. Гэтай справе польская прэса, асабліва „*Dziennik Wileński*“, прысьвячае шэраг артыкулаў.

Распаўсюджаньне ідэі аб’яднаньня Касьцёлаў у Беларусі (арт. 4 пункт *g* статуту) зьяўляецца праблемай ня толькі рэлігійнай, але таксама і выразна палітычнай, якая мае вельмі важнае агульнадзяржаўнае значэньне. Тое або іншае вырашэньне гэтага пытаньня залежыць, на маю думку, ад агульнай палітыкі польскай дзяржавы ў беларускай справе.

Дзеля вышэй выкладзенага прапаную пану Дэлегату наступную выснову: у зацьверджаньні статуту „Таварыства ксяндзоў-беларусаў“ адмовіць... (*Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 15. Ap. 2. B. 600. L. 1*).

С. 434. ...*ксёндз-доктар Я. Рэшаць... кс. Ф. Чарняўскі, кс. П. Татарыновіч...* — Рэшаць Язэп (1890—1958) — беларускі каталіцкі сьвятар, рэлігійны і культурна-асьветны дзеяч, навуковец, пісьменьнік і публіцыст. Вучыўся ў Грыгарыянскім унівэрсытэце ў Рыме (1913—1919), які скончыў са ступенню доктара філязофіі і тэалёгіі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1917 г. Працаваў у Віленскай духоўнай каталіцкай сэмінарыі на пасадзе прафэсара філязофіі і апалегетыкі. З прыходам на пасаду кіраўніка Віленскай дыяцэзіі біскупа Р. Ялбжыкоўскага пераведзены ў Беластоцкую настаўніцкую сэмінарыю, а пазьней — на душпастырскую дзейнасьць у в. Даўнары на Мазурах (з 1931). У 1938 г. выехаў у ЗША; Чарняўскі Францішак (1893—1979) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, магістар тэалёгіі, рэлігійны і культурна-грамадзкі дзеяч. Сьвядома зьвязаны зь беларускім нацыянальна-рэлігійным рухам з часоў вучобы ў Віленскай сэмінарыі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1920 г. Душпастырскія абавязкі распачаў на пасадзе вікарыя ў парафіі Сухаволя. Пазьней працаваў у парафіях Саколка і Кузьніца. Зьвяртаўся да вернікаў з казанямі на беларускай мове, распаўсюджаў сярод парафіянаў беларускія рэлігійныя кніжныя выданьні і пэрыёдыку. З 1924 г. знаходзіўся ў Рыме. Спачатку вучыўся ў папскім Грыгарыянскім унівэрсытэце, пазьней — у папскім Усходнім інстытуце, які скончыў, абараніўшы магістарскую дысэртацыю. У 1927 г. вярнуўся на бацькаўшчыну. Пэўны час жыў у кляштары айцоў марыянаў у Друі. Сябра беларускай дэлегацыі на 5-м Уніяністычным кангрэсе ў Велеградзе (Чэхаславакія, ліпень 1927 г.). Пазьней быў прызначаны вікарыем пры касьцёле сьв. Яна ў Вільні. У 1929 г. накіраваны місіянерам у Францыю з мэтай весьці душпастырскую дзейнасьць сярод польскіх і беларускіх вуглякопаў. У кастрычніку 1933 г. выехаў у Бэльгію. З красавіка 1957 г. стала жыць у ЗША; Татарыновіч Пётра (1896—1978) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, удзельнік беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1921 г. Першыя гады душпастырскай дзейнасьці правёў у Пінску (1921—1922 гг.). У 1922 г. прызначаны прэфэктам некалькіх мясцовых школ у г. Баранавічы. У 1926 г. высланы зь Беларусі на Мазуры (Польшча), дзе каля году выконваў сьвятарскія абавязкі ў каталіцкай парафіі. Вярнуўся на Палесьсе ў 1927 г. Працаваў у парафіях Дамачава (1927—1931) і Столін (1932—1939). Супрацоўнічаў зь беларускімі выданьнямі „Крыніца“, „Chryścijanskaja Dumka“, спрыяў беларускім уніям. У гады Другой сусьветнай вайны знаходзіўся ў Варшаве, дзе выкладаў рэлігію ў беларускай школе і выконваў сьвятарскія абавязкі спачатку ў касьцёле сьв. Марціна, а потым у касьцёле айцоў базыльянаў. З 1944 г. — на эміграцыі, рашэньнем Кансыстарыяльнай кангрэгацыі ад 21 студзеня 1964 г. быў прызначаны Апостальскім пасадам дырэктарам душпастыраў лацінскага абраду сярод беларускай эміграцыі.

С. 435. ...*ад трох асоб начальнік рэвіру даведаўся, што беларускай мовы ў катэхізацыі ня хоча ўся парафія.* — Відаць, хтосьці з гэтых трох асобаў стаў і аўтарам ніжэйпаданнага ліста ў рэдакцыю віленскай польскай газеты:

Лаварышкі, 23. V. 1921 г.

Робіцца нам тут гэткая крыўда, што ня ведаючы, што рабіць, вырашылі напісаць у газету, каб прынамсі ўсе пра гэта ведалі, што ў нас робіцца і якіх мы гэта маем ксяндзоў.

Усе ў нашай парафіі — палякі, а што ня ўсе ўмеюць добра гаварыць па-польску — дык гэта ж ня наша віна, а толькі царскага ўраду, які нас прыгнятаў і ня толькі што гаварыць, але нават думаць па-польску не даваў. Дзеля гэтага гаворым хто як можа і ўмее, але ж да Пана Бога гэтака казаць — нядобра, бо нават кніжкі для набажэнстваў іначай пісанья, а не па-просту, і нікога гэта ня дзівіць. А тут што робіцца. Сам ксёндз-пробашч ня толькі, што нас ня вучыць добрай мове, але яшчэ і дзяцей нашых пацерам і катэхізму вучыць па-беларуску. Пайшлі да яго бацькі прасіць, каб гэтага не рабіў, але ён пачаў тлумачыць, што гэта наша родная мова, што так нашыя дзяды гаварылі, і дзеці нашыя гэтака сама гаварыць павінны.

Як жа ж гэта ксёндз можа так казаць, калі гэта няпраўда! Мы так гаворым, бо нам маскалі іначай не дазвалялі, і забыліся мы, як па-польску гаварыць, але дзяды ж нашыя па-польску гаварылі, і мы таксама па-польску, як і яны, адчуваем, і гэтак сама, як і яны, па-польску хочам гаварыць, а як ня ўмеем, то хацелі б навучыцца, толькі няма дзе. У школу старыя ня пойдучь, а ксёндз іх навучыць ня хоча. А дзеці калі чаму ў школе і навучацца, то іх ксёндз адвучыць.

Як жа ж гэта так можа быць?

Маскалям няма чаго дзівіцца, што з нас хацелі беларусаў зрабіць, бо яны б жадалі, каб то хоць сам д'ябал быў, абы толькі не паляк. Але каб цяпер, калі мы ўжо маем сваю Дзяржаву, сваё Польскае войска, свае школы, дзеяліся б такія рэчы — гэтага ж нельга.

Якая ж гэта будзе Польшча, калі кожны ў ёй будзе іншай мовай Пана Бога славіць?

Быў тут у нас мітынг, на якім нам казалі пра Канстытуцыю, якую Варшаўскі Сойм ухваліў, то там выразна напісана, што кожны можа размаўляць на той мове, на якой хоча, і такога Бога вызнаваць, якога хоча, а мы па-польску хочам і не дазваляюць нам. Чаму гэта так? І па якому праву такі чалавек, як наш ксёндз, можа быць ксяндзом і сеяць паміж людзьмі нязгodu? Мы хочам быць у згодзе і зь беларусамі, і зь літоўцамі, але мовы іхнай ня хочам, бо маем уласную, польскую! (К. Р. *Szerzenie białoruszczyzny przez księdza // Gazeta Wileńska. 1921. 26 maja. № 117. S. 2–3*).

С. 436. ...*прэзэс тымчасовай урадавай камісіі генэрал Макрэцкі*... — Маецца на ўвазе Макшэцкі (*Mokrzecki*) Стэфан (1862—1932) — польскі вайсковы і палітычны дзеяч, генэрал спачатку расейскай, пасля польскай арміі. Паходзіў зь Лідчыны. Браў удзел у т. зв. „бунце“ генэрала Жалігоўскага, з 16 студзеня да 21 лістапада 1921 г. выконваў абавязкі старшыні Часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы, пасля быў яе віцэ-старшынём.

С. 436. ...*польскай партыі „Odrodzenie“*... — „*Odrodzenie*“ („Адраджэньне“) — польская сялянская арганізацыя на Віленшчыне, фактычна мясцовая філія агульнапольскай Польскай народнай партыі „Вызваленьне“. Пасля правядзеньня выбараў у Віленскі сойм аб'ядналася з „Вызваленьнем“.

С. 436. ...*вінавацілі яго па арт. 129 КК*... — Артыкул 129 Крымінальнага кодэксу гучаў у той час гэтак:

Вінаваты ў агалошваньні ці ў публічным зачытваньні прамовы ці твору, або распаўсюджваньні ці выстаўленьні на агульны агляд твору ці выявы, якія падбукторваюць: 1) да выкананьня бунтоўных ці здрадніцкіх дзеяньняў; 2) да зьвяржэньня наяўнага ў дзяржаве грамадзкага ладу; 3) да непадпарадкаваньня ці супрацьдзеяньня закону або згоднаму з законам распараджэньню ўлады; 4) да ўчыньня іншага злачынства, акрамя выпэйзгаданых; 5) да ўхіленьня вайскоўцамі ад абавязкаў вайскавай службы; 6) да нянавісьці паміж паасобнымі групамі і клясамі сельніцтва, паміж станамі ці паміж працадаўцамі і работнікамі — будзе пакараны: за падбукторваньне, згаданае ў пункце 1 ці 2 гэтага артыкула — цяжкой турмой на тэрмін да 4-х гадоў; за падбукторваньне, згаданае ў пунктах 3 ці 4 гэтага артыкула — турмой на тэрмін ад 1 да 5 гадоў; за падбукторваньне, згаданае ў пункце 5 гэтага артыкула — цяжкой турмой на тэрмін да 4-х гадоў ці турмой на тэрмін ад 1 да 6 гадоў; за падбукторваньне, згаданае ў пункце 6 гэтага артыкула — турмой.

Калі: 1) вінаваты падбукторваў да дзеяньняў з дапамогай сродкаў, небясьпечных для жыцця вялікай колькасьці асобаў; 2) у выніку падбукторваньня было зроблена злачынства — вінаваты, калі не будзе пакараны больш сурова, як удзельнік зробленага злачынства будзе пакараны: за падбукторваньне, згаданае ў пункце 1 ці 2 часткі I гэтага артыкула — цяжкой турмой на тэрмін ад 4 да 8 гадоў; за падбукторваньне, згаданае ў пунктах 3 ці 4 часткі I гэтага артыкула — турмы на тэрмін ад 1 да 6 гадоў. Спроба будзе карацца.

С. 436. ...*ня меў прычыны арыштаваць казнадзея*... — Казнадзей (ад пол. *kaznodzieja*) — прапаведнік.

С. 437. *Цэнзар ксёндз-прафэсар П. Краўяліс...* — Краўяліс (*Kraujalis*) Пятрас (1882—1933) — літоўскі ксёндз, рэлігійны і культурна-асьветны дзеяч, прафэсар. Быў выкладчыкам Віленскай духоўнай сэмінарыі, выкладаў таксама літоўскую мову ў Віленскім унівэрсытэце імя Стэфана Баторыя. Быў рэдактарам шэрагу літоўскіх віленскіх выданняў. У 1922—1933 гг. быў старшынём літоўскага культурна-асьветнага таварыства „Рытас“.

С. 437. ...*сакратар біскупскай курыі кс. Л. Халецкі...* — Халецкі (*Chalecki*) Люцыян (1873—1963) — польскі каталіцкі ксёндз, сакратар Віленскай біскупскай курыі, адзін з найбольш зацятых праціўнікаў беларусізацыі Каталіцкага касцёла.

С. 437. ...*наслаў пісьмо ў Варшаву да езуіта кс. В. Шчапанскага...* — Відаць, маецца на ўвазе Шчапаньскі (*Szczepański*) Уладзіслаў (1877—1927) — вядомы польскі каталіцкі сьвятар, бібліст, археоляг і арыенталіст, прафэсар Папскага біблійнага інстытуту ў Рыме і Варшаўскага ўнівэрсытэту.

С. 437. ...*пасьля вясны 1923 г., калі Рада амбасадараў у Парыжы прызнала за аканчальныя сучасныя граніцы Польшчы.* — Рада амбасадараў — міжнародны орган, створаны для рэалізацыі пастановаў Вэрсальскай дамовы 1919 г. У яго склад уваходзілі парыхжскія амбасадары Вялікабрытаніі, Італіі, Японіі і ЗША (пасля таксама і Бельгіі), якімі кіраваў прадстаўнік Францыі. Рашэньне па прызнаньні наяўных усходніх межаў Польшчы было прынята Радай амбасадараў 15 сакавіка 1923 г.

С. 439. ...*кс. В. Хамёнак, вікары ў Друі...* — Хамёнак Віталіс (1889—1971) — каталіцкі сьвятар усходняга абраду, манах-марыянін. Пасьвячаны ў сьвятары ў 1922 г. З 1925 г. — у Друйскім кляштары айцоў марыянаў. Перасьледаваўся польскімі сьвецкімі ўладамі. У 1938 г. дэпартаваны з Друі разам з іншымі беларускімі сьвятарамі і клерыкамі. Пасьля гэтага да канца жыцця жыў у Польшчы.

С. 439. ...*кс. Ф. Аляшкевіч, пробашч у Ўдзяле...* — Аляшкевіч Францішак (1889—1943) — беларускі каталіцкі сьвятар. Працаваў у парафіях Віленскай дыяцэзіі (м. Канстанцінаў Надвялейскага дэканату), пробашчам у мясцовасьці Ўдзял Глыбоцкага дэканату (1917—1939).

С. 439. ...*кс. А. Аўгустыновіч, пробашч у Даўгінаве...* — Аўгустыновіч Аляксандар (1890—1943) — беларускі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1913 г., з 1918 г. — пробашч рымска-каталіцкага касцёла ў парафіі Беніца Віленскага дэканату і адміністратар у парафіі Лоск Ашмянскага дэканату. У 1925 г. пераведзены ў парафію Даўгінава Вялейскага дэканату. Прыхільнік Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. З 1931 па 1943 г. — пробашч у парафіі Нецеж Віленскай арцыдыяцэзіі. Расстраляны немцамі.

С. 439. ...*ксёндз-доктар Шышка, пробашч у Крошыне...* — Шышка Антон (1892—1959) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, паходзіў зь беларускай каталіцкай сям’і. З 1911 г. вучыўся ў Магілёўскай духоўнай каталіцкай сэмінарыі ў Пецябургу, там звязаўся зь беларускім нацыянальна-рэлігійным рухам. Выступаў за шырокую беларусізацыю нацыянальна-рэлігійнага жыцця ў Заходняй Беларусі. Ад імя беларускага каталіцкага духавенства падпісаў „Мэмарыял пятнаццаці“, які быў прадстаўлены ў траўні 1925 г. на агульнапольскай канфэрэнцыі біскупаў і закранаў пытаньне шырокага выкарыстаньня беларускай мовы ў душпастырскай дзейнасьці на абшарах зь беларускім каталіцкім насельніцтвам.

С. 439. ...*сучасны біскуп Яго Эксцэленцыя Р. Ялбжыкоўскі...* — Ялбжыкоўскі (*Jalbrzykowski*) Рамуальд (1876—1955) — польскі рэлігійны дзеяч. З 1926 г. быў віленскім арцыбіскупам. Адзін з арганізатараў рэпрэсіяў супраць лідэраў БХД.

С. 441. ...*падчас сумы...* — Сума (ад лац. *summa* — найвышэйшая, галоўная) галоўная сьвятая імша ў парафіі, якая адбываецца ў нядзелю.

С. 441. ...*у... Тэжцяным...* — Тэжцяне (*Trzciane*) — вёска ў ваколіцах гораду Сувалкі.

С. 441. ...*дэлегат польскага ўраду ў Вільні...* — Віленшчына, увайшоўшы ў склад Польшчы згодна з адпаведнай пастановай Віленскага сойму ад 20 лютага 1922 г., нека-

торы час захоўвала пэўную адметнасць у параўнаньні зь іншымі часткамі дзяржавы. Так, да 22 сьнежня 1925 г. не было Віленскага ваяводства і адпаведна ваяводы. Тэрыторыя Віленшчыны афіцыйна называлася „Віленскай зямлёй“, а функцыі кіраўніка выканаўчай улады ў ёй афіцыйна выконваў дэлегат ураду. Першы віленскі ваявода, якім стаў Уладзіслаў Рачкевіч, быў прызначаны толькі 18 траўня 1926 г.

С. 444. ...*на арт. 130 КК...* — Артыкул 130 Крымінальнага кодэксу гучаў у той час гэтак:

Вінаваты ў патаемным распаўсюджваньні дактрынаў ці поглядаў, якія падбухторваюць: 1) да выкананьня бунтоўнага ці здрадніцкага дзеяньня; 2) да зьвяржэньня наяўнага ў дзяржаве грамадзкага ладу; 3) да непадпарадкаваньня ці супрацьдзейнасьці закону або згоднаму з законам распараджэньню ўлады; 4) да ўчынення іншага злачынства, апроч вышэйзгаданых. Калі гэтыя злачынныя дактрыны ці погляды распаўсюджваліся сярод вясковага насельніцтва, войска, рабочых або наагул такіх асобаў, у якіх гэтыя дактрыны ці погляды не маглі сустрэць належнага супраціву, і падбухторваньне тых асобаў адначасова пагражала б спакою ў дзяржаве, павінны атрымаць пакараньне: 1) за распаўсюджваньне дактрынаў, згаданых у пункце 1 ці 2 гэтага артыкулу — цяжкая турма на тэрмін да 4 гадоў; за распаўсюджваньне дактрынаў, згаданых у пунктах 3 ці 4 гэтага артыкулу — турма на тэрмін ад 1 да 3 гадоў.

Калі пры распаўсюджваньні дактрынаў ці поглядаў, згаданых у гэтым артыкуле: 1) вінаваты падбухторваў да дзеяньняў з дапамогай сродкаў, небясьпечных для жыцьця вялікай колькасьці асобаў; 2) у выніку падбухторваньня было зроблена злачынства — вінаваты, калі ня будзе пакараны больш сурова, як удзельнік зробленага злачынства будзе пакараны: за распаўсюджваньне дактрынаў, згаданае ў пункце 1 ці 2 часткі I гэтага артыкулу — цяжкая турма на тэрмін ад 4 да 8 гадоў; за распаўсюджваньне дактрынаў, згаданых у пунктах 3 ці 4 часткі I гэтага артыкулу — турма на тэрмін ад 1 да 6 гадоў. Спроба будзе карацца.

С. 444. ...*за каўцыю...* — Каўцыя (ад пол. *kaucja*) — заклад.

С. 444. ...*кс. Р. Дроніча, новага ў Жодзішках пробашча.* — Дроніч (*Dronicz*) Рамуальд (1897—1942) — каталіцкі ксёндз, паходзіў зь Беньяконяў на Лідчыне або, паводле іншых зьвестак, зь Вільні. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1923 г. Працаваў у Віленскай духоўнай сэмінарыі, быў вікарыем у Віленскай Кальварыі. У 1927 г. накіраваны на працу пробашчам у Жодзішках адразу пасля выдаленьня з парафіі ксяндза В. Гадлеўскага. Актыўна супрацьдзейнічаў беларусізацыі парафіі. У 1938 г. пераведзены на пасаду пробашча ў парафію Ваўкалата Надвялейскага дэканату. У чэрвені 1942 г. арыштаваны гестапа, расстраляны ў канцлягеры Беразьвеч разам з чатырма іншымі ксяндзамі.

Пра адносіны Р. Дроніча да беларускага хрысьціянскага руху і беларускай мовы ў касьцёле выдатна сьведчыць наступны абзац з аднаго зь ягоных шматлікіх лістоў да віленскага арцыбіскупа Рамуальда Ялбжыкоўскага, які быў высланы ім 7 кастрычніка 1927 г.:

8 траўня г. г. я прыбыў у Жодзішкі, і з гэтага часу ў адпаведнасьці з распараджэньнем Вашай Эксцэленцыі праводжу набажэнствы на польскай і на беларускай мовах. Я не шкадаваў сваіх намаганьняў і імкнуўся ўсім дагадзіць. За кошт добраахвотных ахвяраваньняў адрамантаваў касьцёл і плябанію. Перажываў і перажываю над тым расколам, які існуе ў каталіцкіх сем'ях па прычыне беларускага руху. Прадумаў разнастайныя спосабы палагоджваньня канфліктаў, якія ўзьніклі на грунце сацыяльных адносінаў, але ўсе яны аказаліся настолькі ж пасьпяховымі, як уплыў на дождж ці сонца. Я моцна пераканаўся, што беларуская мова ў касьцёле патрэбна толькі ворагам Богага Касьцёла (у Жодзішках). Тая ілюзорная карысьць, нібыта народ лепей разумее па-беларуску, чым па-польску, не дазваляе апраўдаць жудасную крыўду, якая робіцца бальшавізмам, што хаваецца пад беларускай накрывкай. Утрымліваць гэтую гаворку ў касьцёле — гэта

значыць рыхтаваць канву, на якой балышавікі выпшываюць крывавыя ўзоры. Амаль усе т. зв. „беларусы“ ў Жодзіскай парафіі хочуць чуць сваю гаворку ў касцёле ня дзеля любові і прывяза-насьці да яе, але дзеля таго, каб падкрэсьліць свае правы, а іхныя правы — гэта ўсёўладства малоху. Шайтанскую работу праводзілі тут ксяндзы Гадлеўскі і Станкевіч. Адзін сядзіць у турме, а другі яшчэ працуе над адцягваньнем людзей ад Богага Касцёла. Бо працу „*Krynicy*“, ягонага органу, якім ён і сам цяпер ганарыцца, іначай нельга і назваць, як працай Антыхрыста. Сыход ягоны з гэтай подлай газэткі зроблены настолькі адно для выгляду, што ніхто яму ня верыць. Вёскі закіданыя гэтай газэтай. Яна пашырае самыя немагчымыя паклёпы, каб толькі падрываць аўтарытэт духавенства сярод народу. У выніку народ праклінае Святога Айца за заключэньне канкардату з Польшчай, за прысланьне залатога ружанца Пілсудзкаму [sic!]. Прак-лінаюць усіх біскупаў, за тое што „мучаюць“ іхнага ксяндза ў турме, бо бязь іх ведама і волі ўрад бяссьільны. Яны кажуць, што ўрад дазваляе ўсё пісаць, а таму ўсё праўда, бо няпраўды нельга даваць у газэтах, а таму, калі зыходзіць зь лёгікі, біскупы або запраданцы сьвятой веры, або „купленыя ўрадам“. Такія самыя закіды робяць і мне. Яны пішуць у гэтай подлай газэтцы, што я на казанях толькі хвалю польскую мову, а ганю беларускую, пра што я нават і ня думаю. Не хачу іх прыцягваць да адказнасьці адно толькі таму, што гэта бескарысна. Яны заплацяць штраф з тых сумаў, зь якіх яны чэрпаюць сродкі на бясплатную прапаганду гэтага лістка. А гэтыя сумы мусяць быць вялікімі, бо ўсе парафіі ім закіданыя. Дзе „*Krynica*“ пад прыкрыцьцём ксяндзоў прабівае дарогу, туды ідзе праца „Сялянскага саюзу“, людзей з-пад цёмнай зоркі. У сваёй газэце, якая таксама тут распаўсюджваецца і чытаецца, яны нават ксяндза Станкевіча называюць такімі парнаграфіч-нымі словамі, якіх нават „*Krynica*“ не ўжывае (*Zatarg o język kazań w Żodziszkach, cd. (dokumenty wybrała i opracowała M. Moroz) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1998. Nr. 10. S. 144—145*).

С. 446. ...*малітвеннік для беларусаў-каталікоў „Голас душы“, надрукаваны ў 1926 г.* — Пасьля малітоўнік (ці, як было пазначана на яго вокладцы, „кніжка да наба-жэнства“) К. Стэповіча „*Hołas duży*“ быў у папраўленым і дапоўненым выглядзе пера-выдадзены ў Вільні ў 1934 г., а ў пачатку 1990-х гг. Беларуская каталіцкая грамада надрукавала ў Менску накладам у 2000 асобнікаў яго факсымільнае выданьне.

С. 447. — ...*айцец А. Дуброўскі...* — Дуброўскі Антон (1896—1947) — беларускі ка-таліцкі сьвятар усходняга абраду, тэоляг, прафэсар філязофіі, пэдагог і публіцыст. Арга-нізатар Усходняй місіі, адзін зь ініцыятараў нэаўніяцкага руху ў Заходняй Беларусі.

С. 447. — ...*айцец Маркель Высакінскі.* — Высакінскі (*Wysokiński*) Марцэлі (1884—1959) — каталіцкі ксёндз заходняга і ўсходняга абрадаў, езуіт. У 1925—1935 гг. быў пробашчам грэка-каталіцкай царквы ў Сынкавічах на Слонімшчыне, пасьля працаваў ва Ўкраіне: перад вайной — на Валыні, пасьля вайны — на Падольлі (Бар, Вінніца).

С. 447. — ...*ксёндз-доктар Станіслаў Глякоўскі.* — Глякоўскі Станіслаў (1896—1941 (?)) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, доктар тэалёгіі, рэлігійны і культурна-асьвет-ны дзеяч. У 1914 г. паступіў у Віленскую духоўную каталіцкую сэмінарыю. У пачатку 1920-х гг. выехаў на вучобу за мяжу. Вучыўся ў папскім Усходнім інстытуце ў Рыме, дзе атрымаў ступень доктара тэалёгіі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1921 г. у Вільні. Пасьля вяртаньня з Рыму служыў вікарыем у парафіі Тэцяннэ Кньшынскага дэканату і про-башчам у парафіі Трычоўка Ваўкавыскага дэканату. З 1928 г. выкладаў Закон Божы ў Віленскай беларускай гімназіі і настаўніцкай сэмінарыі. Сябра Беларускага навуковага таварыства і Беларускага каталіцкага выдавецтва ў Вільні. Выдаваў каталіцкі часопіс для дзяцей „*Пралескі*“ (Вільня). Працаваў вікарыем у парафіі сьв. Яна ў Вільні. У гады Другой сусьветнай вайны прымаў актыўны ўдзел у беларускім рэлігійным і культурна-асьветным руху. Выконваў сьвятарскія абавязкі пры менскім касцёле сьвятых Сымона і Алены. Удзельнік канфэрэнцыі беларускіх школьных інспэктараў у Менску (15 сьнеж-ня 1941 г.). Там жа публічна арыштаваны нямецкай тайнай паліцыяй. Дакладная дата, месца і акалічнасьці сьмерці застаюцца невядомымі.

С. 448. — ...каторы, будучы зь Беласточчыны... — Ксёндз Язэп Рэшаць паходзіў зь вёскі Рупчаны, якая месцілася ня вельмі далёка ад Трычоўкі.

С. 448. — ...меліся адпраўляць мясцовыя тэрцыярыкі аднаднёвыя рэкалекцыі. — Тэрцыярыкі — сяброўкі т. зв. Трэціх ордэнаў, якія існуюць пры некаторых каталіцкіх манаскіх ордэнах. Гэтыя ордэны прызначаны для людзей, якія жадаюць прыняць на сябе зарокі і жыць у адпаведнасці з правіламі таго ці іншага ордэну, але ня хочуць пакідаць сьвецкае жыццё. Рэкалекцыі — у вернікаў-каталікоў аднадзённы ці некалькідзённы перыяд, прысвечаны духоваму абнаўленьню шляхам малітвы ці споведзі.

С. 448. ...разамітаваная „Stowarzyszeniem Młodzieży Polskiej“ i „Stowarzyszeniem Młodzieży Wiejskiej“... — Маюцца на ўвазе: Таварыства польскай моладзі (*Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej*) — польская моладзевая арганізацыя, якая была створаная ў Познані ў 1919 г. у межах т. зв. „Каталіцкай акцыі“. На тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічала зь сярэдзіны 1920-х гг. Арганізацыйная структура аб'яднання абапіралася на структуру Каталіцкага касцёла, а першасныя ячэйкі ствараліся пры касцельных парафіях; Цэнтральны зьвяз вясковай моладзі (*Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej*) — польская асьветна-выхаваўчая моладзевая арганізацыя, якая дзейнічала ў 1919—1928 гг. У 1928 г. падзялілася на Зьвяз вясковай моладзі „Віцы“ (*Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici“*) (зьвязаны зь сялянскімі партыямі) і праўладны Зьвяз вясковай моладзі „Сеў“ (*Związek Młodzieży Wiejskiej „Siew“*).

С. 449. — ...з прычыны пануючай водры... — Водра — віруснае захворваньне, на якое хварэюць перадусім дзеці. Па-беларуску называецца яшчэ адзёр.

С. 449. Пяліся спачатку на „Godzinkach“... — „Godzinki“ („гадзінкі“) — літургічная малітва ў Каталіцкім касцёле, у якой часцей за ўсё ўтрымліваецца просьба аб заступніцтве.

С. 449. ...гэтакія песьні: „О мой Божжа, веру Табе“, „О Марыя, Матка Божжа“ i „Матанька Божая“... — Гэтыя песьні зьмешчаныя ў дадзеным выданьні ў складзе працы „Вучыся і маліся“ (с. 755—756, 767, 768)

С. 450. ...айцец В. Аношка... — Аношка Вацлаў (1899—1966) — беларускі каталіцкі сьвятар. У 2-ой палове 1920-х гадоў стаў сьвятаром грэка-каталіцкага абраду, з 1926 г. працаваў у Альпенскай парафіі каля Давыд-Гарадка на Палесьсі. У 1935 г. прызначаны ў парафію Дзяляцічы, дзе знаходзіўся да 1944 г. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў у Польшчы.

С. 450. ...гаварыў кс. А. Дземашкевіч... — Дземашкевіч Антон (1891 — ?) — каталіцкі сьвятар. Пасьвячаны ў сьвятары ў 1918 г. Ёсць звесткі, што ў 1920-я гг. працаваў у Ніжнім Ноўгарадзе.

С. 450. ...мядзьведзіцкага пробашча кс. А. дэ Вольда-Хрулевіча... — Хрулевіч (*Chruliewicz*) Аляксей (1882—1960) — рыма-каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1906 г., з 1913 г. быў адміністратарам Мядзьведзіцкай парафіі. У 1928 г. фігураваў у сьпісе каталіцкага духавенства Магілёўскага біскупства сярод тых асоб, якія працавалі па-за межамі біскупства — у Больміне Кялецкага ваяводзтва. Пасьля Другой сусьветнай вайны быў пробашчам у Ставішыне Каліскага ваяводзтва, у 1947—1960 гг. — у Расошыцы Лодзкага ваяводзтва.

С. 450. Сучасны арцыбіскуп латвійскі Спрынговіч... — Спрынговіч (*Springovičs*) Антоні (1876—1958) — латвійскі каталіцкі дзеяч, у 1920—1923 гг. рыскі біскуп, у 1923—1958 гг. — арцыбіскуп. Паходзіў з Латгаліі.

С. 451. ...кс. Я. Гайлевіч, пробашч у Балбінаве. — Гайлевіч Язэп (1893—1971) — беларускі каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1920 г. Душпастырскую дзейнасьць пачаў як вікарыі у мястэчку Друя Браслаўскага павету (1920—1921). У наступныя гады выконваў абавязкі адміністратара ў Бальбінаве (Латвія) (1921—1934), працаваў вікарыем у касцёле Сэрца Езуса ў г. Рэзекнэ (Латвія) (1934—1935). Перадваенны час і гады Другой сусьветнай вайны правёў у Дзьвінску, дзе служыў вікарыем у касцёле Дзевы Марыі і адначасова выкладаў Закон Божы ў беларускіх школах (1935—1943).

Прымаў удзел у беларускім культурным і грамадскім жыцці міжваеннага дваццацігоддзя ў Латвіі. У 1943—1949 гг. — адміністратар каталіцкага касцёла ў Бальбінаве. Перасяледаўся савецкімі ўладамі. Быў арыштаваны органамі бяспекі. За „нацыяналістычную дзейнасць“ асуджаны на 10 гадоў лягераў. Пасля вызвалення ў 1956 г. працаваў адміністратарам касцёла ў мясцовасці Рундак (Латвія) (1956—1959). Апошнія гады душпастырскай дзейнасці займаў пасаду адміністратара касцёла ў Бальбінаве (1959—1971).

С. 451. ...*кс. Я. Байка*. — Байка Язэп (1890 — пасля 1939) — беларускі каталіцкі святар. Пасвячаны ў святары ў 1913 г. Душпастырскую дзейнасць пачынаў вікарыем у мясцовасці Ельня Лідзкага дэканату. Пазней — на той жа пасадзе ў мясцовасці Поразава. З 1918 г. службы адміністратарам рымска-каталіцкага касцёла ў парафії Спас Вялейскага дэканату. У 1920—1925 гг. — у парафії Сялядзяны Драгічынскага дэканату. З 1933 г. — пробашч парафії Налібакі.

С. 451. ...*біскуп-суфрагана Я. Цывінскага*. — Цывінскі (*Cywiński*) Ян Казтан (1772—1846) — польскі каталіцкі дзеяч, біскуп дэльконенскі, біскуп-суфраган троцкі.

Беларускі хрысціянскі рух

Друкуецца паводле: *Biełaruski chryścijanski ruch. Historyčny narys. Vilnia: Vydańnie „Chryścijanskaj Dumki“, 1939. 272 s.*

Кніжка выйшла з друку ў самым канцы 1938 г., за некалькі дзён да высялення кс. А. Станкевіча ў Слонім. Перад гэтым з 10 студзеня да 20 сьнежня 1938 г. друкавалася ў часопісе „*Chryścijanskaja Dumka*“ (№ 1—36).

С. 458. ...*слушна звярнуў увагу А. Цьвікевіч*. — Цьвікевіч Аляксандар (1888—1937) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч, навуковец. У 1923—1925 гг. прэм’ер-міністар ураду БНР.

С. 459. ...*варта ўвагі рэлігійная песня „О мой Божэ, веру табе“*. — Тэкст гэтай песні зьмешчаны ў дадзеным выданні ў складзе працы „Вучыся і маліся“ (с. 755—756).

С. 460. ...*П. Гілтэбранта, М. Дзьмітрыева... П. Шэйна, А. Дэмбавецкага, З. Радчанкі, Ляцкага, Дабравольскага, Нікіфароўскага, Е. Раманава...* — Гілтэбрант Пётар Андрэевіч (1840—1905) — расейскі гісторык, археограф, этнограф, фальклярыст. У 1866 г. падрыхтаваў да друку „Зборнік помнікаў народнай творчасці ў Паўночна-Заходнім краі“, дзе зьмясціў 300 песень, 151 прыказку і 93 загадкі; Дзьмітрыеў Міхаіл Аляксеевіч (1832—1873) — расейскі і беларускі этнограф, фальклярыст, аўтар шэрагу зборнікаў песень і казак сялян „Паўночна-Заходняга краю“; Шэйн Павал Васілевіч (1826—1903) — беларускі этнограф і лінгвіст, зьбіральнік беларускіх і расейскіх народных песняў. Выдаў зборнікі „*Белорусские народные песни*“ (1876) і „*Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*“ (т. 1—3, 1887—1902); Дэмбавецкі Аляксандар Станіслававіч (1840—1914 (?)) — расейскі навуковец і дзяржаўны дзеяч, у 1872—1893 гг. магілёўскі губэрнатар. Ініцыяваў і рэдагаваў калектыўную навуковую працу „*Опыт описания Могилевской губернии в исторических, физико-географических, этнографических, промышленных, сельскохозяйственных, лесных, учебных, медицинских и статистических отношениях*“, якая была выдадзена ў трох тамах у 1882—1884 гг.; Радчанка Зінаіда Фёдараўна (1839—1916) — беларуская фальклярыстка і этнограф, збірала фальклёр у Гомельскім павеце, выдала некалькі зборнікаў беларускіх і „маларускіх“ песень; Ляцкі Яўген Аляксандравіч (1868—1942) — расейска-беларускі этнограф і гісторык літаратуры. Даследаваў беларускі фальклёр і этнаграфію, у 1927—1928 гг. апублікаваў у часкім часопісе „*Slavia*“ цыкл артыкулаў „Нататкі па беларусазнаўству“; Дабравольскі Уладзімер Мікалаевіч (1856—1920) — беларускі і расейскі этнограф і фалькля-

рыст. Вывучаў абрады, сьвяты, вераваньні Смаленшчыны, зьбіраў фальклёр і дасьледаваў матэрыяльную культуру народу. Аўтар шэрагу навуковых этнаграфічных прац; Нікіфараўскі Мікалай Якаўлевіч (1845—1910) — беларускі этнограф і фальклярыст, выдаў каля 20 прац па фальклёры, этнаграфіі і гісторыі Віцебшчыны; Раманаў Еўдакім Раманавіч (1855—1922) — беларускі этнограф, фальклярыст і археоляг.

С. 461. ...*М. Федароўскі, спольшчаны беларус-каталік...* — Федароўскі (*Federowski*) Міхал (1853—1923) — польскі і беларускі фальклярыст, этнограф, археоляг, аўтар васьмітамовай працы „Люд беларускі“.

С. 461. ...*успамін аб ім, зьмешчаны ў віленскім Беларускім календары на 1917 г...* — Аўтарам гэтага ўспаміну, які ў якасьці нэкралёгу ўпершыню апублікаваны ў віленскай беларускай газэце „*Нотан*“ (№ 66 за 29 верасьня 1916 г.), быў Антон Луцкевіч.

С. 462. ...*Тапчэўскі, Дыбоўскі...* — Тапчэўскі Фэлікс (1838—1892) — беларускі паэт-дэмакрат, удзельнік паўстаньня 1863—1864 гг. Пісаў гумарыстычныя беларускамоўныя вершы, якія шырока разыходзіліся ў рукапісах; Дыбоўскі Ўладзіслаў (1838—1910) — прыродазнаўца і фальклярыст, дасьледаваў флору і фаўну Наваградчыны, а таксама беларускі фальклёр.

С. 462. ...*друкаваных у пецяярбурскай польскай газэце „Kraj“.* — „*Kraj*“ — польскі грамадзка-палітычны тыднёвік кансэрватыўнага напрамку, які выдаваўся ў 1882—1909 гг. у Санкт-Пецярбургу. Меў вялікі наклад і агульнапольскую сфэру ўплыву. Прадстаўляў перш за ўсё ідэалёгію пагадненьня польскіх кансэрватыўных колаў з расейскай дзяржавай.

С. 463. ...*да каторага належалі такія сілы, як выдатны беларускі вучоны М. Доўнар-Запольскі, інжынэр А. Слупскі, археоляг Г. Татур, этнограф П. Дземідовіч...* — Доўнар-Запольскі Мітрафан (1867—1934) — беларускі гісторык, этнограф і эканаміст. Аўтар дасьледаваньняў, прысьвечаных вытокаў і гісторыі станаўленьня дзяржаўнасьці, нацыянальнай і культурнай самабытнасьці беларускага народу; Слупскі Аляксандар (1864—пасля 1907) — беларуска-расейскі гісторык і археоляг, інжынэр, выдавец „*Северо-Западного календаря*“, у якім друкаваў беларускія матэрыялы; Татур Генрык (1846—1907) — беларускі археоляг, гісторык, перакладчык. Вёў шматлікія археалагічныя раскопкі на Меншчыне, падрыхтаваў вялікі альбом мясцовых археалагічных помнікаў, стварыў багаты прыватны музэй матэрыяльнай культуры; Дземідовіч Павал (1871—1931) — этнограф, фальклярыст, краязнавец, пэдагог. З 1908 г. супрацоўнік аддзяленьня этнаграфіі Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалёгіі і этнаграфіі пры Маскоўскім унівэрсытэце. Публікаваўся ў выданьнях „*Віленскі вестник*“, „*Этнографическое обозрение*“, „*Живая старина*“. З 1919 г. у Менску, арганізатар і загадчык беларускай гімназіі. У ліпені 1920 — верасьні 1921 г. у Наркамце асьветы БССР. З 1921 г. выкладчык Менскага інстытуту народнай адукацыі. З 1925 г. сябра этнаграфічнай сэкцыі Інбелкульту.

С. 463. *Тыповым і найпаважнейшым прадстаўніком гэтакай думкі ёсьць Лявон Васілеўскі...* — Васілеўскі (*Wasilewski*) Леан (1870—1936) — польскі палітычны дзеяч, адзін зь лідэраў ППС. Прыхільнік Ю. Пілсудзкага. У 1918 г. быў міністрам замежных спраў Польшчы. Браў удзел у мірных перамовах у Рызе ў 1920—1921 гг. Напісаў некалькі кніг, прысьвечаных нацыянальнаму пытаньню ў Польшчы, у якіх выступаў супраць палянізацыі беларусаў і ўкраінцаў і за іх дзяржаўную асыміляцыю.

С. 464. *Прыкладам можа служыць Пыпін...* — Пыпін Аляксандар Мікалаевіч (1833—1904) — расейскі літаратуразнаўца і этнограф, прадстаўнік гісторыка-культурнай школы ў літаратуразнаўстве. Адзін зь першых дасьледчыкаў беларускага народнага побыту.

С. 466. ...*гэта ўжо ня мова „kmiotków“...* — Слова „*kmiotek*“ па-польску азначае „мужычок“.

С. 468. *Родам зь Менишчыны. Памёр 20 траўня 1918 г. у фальварку Юцкі, блізка Койданава. Пахаваны ў Навасёлках.* — Насамрэч Казімер Кастравіцкі (Карусь Каганец) нарадзіў-

ся ў 1868 г. у Табольску, дзе ягоныя бацькі знаходзіліся ў высылцы за ўдзел у паўстанні 1863—1864 гг. Сям'я вярнулася на радзіму ў 1872 г. і спачатку жыла ў вёсцы Засулье на Стаўпеччыне, а ў 1880 г. пераехала ў фальварак Юцкі (Прымагілье) на Койданаўшчыне. Навасёлкі, у якіх пахаваны Карусь Каганец, знаходзяцца недалёка ад Прымагілья.

С. 469. ...у айцоў-базыльянаў у Жоўкве... — Жоўква — горад у Заходняй Украіне (цяпер Львоўская вобласць), у якім ад XVII ст. знаходзіўся базыльянскі грэка-каталіцкі манастыр.

С. 470. ...біскуп-суфраган Магілёўскай дыяцэзіі... — Суфраган — у Рымска-Каталіцкім касцёле біскуп без эпархіі, памочнік дыяцэзійнага біскупа.

С. 471. ...ксёндз-прат Г. Бэта... — Бэта Генрык (1886—1965) — каталіцкі святар заходняга абраду, магістар тэалёгіі, душпастыр, пэдагог і пісьменьнік. Як пісьменьнік выступаў пад псеўданімам *H. Biarozka*. Скончыў духоўную каталіцкую сямінарыю ў Сэйнах, працягнуў вучобу ў Мітрапалітальнай духоўнай каталіцкай акадэміі ў Пецябургу (1908—1912). Пасьвячоны ў святары ў 1911 г. З часоў вучобы ў Пецябургу звязаны зь беларускім культурна-нацыянальным і рэлігійным рухам. Сябра культурна-асьветнага гуртка беларусаў-клерыкаў у духоўнай акадэміі. Супрацоўнічаў з газтай „*Biellarus*“ (1914). З 1919 г. працаваў на пасадзе прафэсара ў дыяцэзійальнай каталіцкай сямінарыі ў г. Ломжа (Польша), з 1925 г. — на пасадзе рэктара духоўнай сямінарыі. Быў сталым падпісчыкам часопісу „*Chryścijanskaja Dumka*“. У гады вайны і ў пасляваенны час паранейшаму жыў і працаваў у Ломжы.

С. 473. ...біскуп М. Рэйнис, ягоны таварыш... — Рэйнис (*Reinys*) Мечысловас (1884—1953) — літоўскі рэлігійны і палітычны дзеяч, псыхоляг. Быў прафэсарам Віленскай духоўнай сямінарыі, Літоўскага ўнівэрсытэту ў Коўне, у 1925—1926 гг. — міністар замежных спраў Літвы. З 1926 г. біскуп тыцыганскі, каад'ютар біскупа вілкавіскага. У ліпені 1940 г. прызначаны памочнікам віленскага біскупа Р. Ялбжыкоўскага, пасля дэпартацыі апошняга ў 1942 г. стаў кіраваць біскупствам як апостальскі адміністратар. У 1947 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, памёр ва Ўладзімерскай турме.

С. 473. ...студэнтка Салянка з Горадні. — Салянка Ганна (1885—1915) — беларуская дзяўчка, паходзіла зь сям'і чыноўніка інтэндантуры ў Горадні. Скончыла Гарадзенскую гімназію. Вучылася ў Інсбруку і Мюнхене, дзе разам з ксяндзамі А. Лісоўскім і Ф. Грынкевічам стварыла невялічкі беларускі гурток. Восеньню 1909 г. адна з заснавальніцаў Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі. Паводле У. Талочкі, была „правай рукой кс. Ф. Грынкевіча“. Па некаторых звестках, на кватэры яе бацькоў адбылася першая вечарына гуртку, падчас якой Салянка іграла ролю Параскі ў пастаноўцы „Пісаравы імяніны“. Пасля замужжа жыла ў Латвіі. Памерла ад запаленьня лёгкіх.

С. 473. ...ў Горадні ксяндзы-беларусы Родзька і Бароўка... — Родзька Вацлаў (1888—1940) — каталіцкі святар, скончыў Віленскую каталіцкую духоўную сямінарыю. У 1910 г. пасьвячоны ў святары, некаторы час служыў вікарыем у Горадні. У 1920 г. быў прызначаны пробашчам у Гальшаны, з 1929 г. працаваў у Старых Васілішках, з 1937 г. — у Трабах. Забіты па дарозе да хворага, верагодна праз НКВД; Бароўка Юльян (1886—1964) — беларускі рыма-каталіцкі святар. Вучыўся ў Віленскай духоўнай каталіцкай сямінарыі, якую скончыў у 1910 г. Пасьвячоны ў святары ў тым жа самым годзе. Першыя гады душпастырскай дзейнасьці правёў на пасадзе вікарыя ў Горадні. Пазьней працаваў адміністратарам у парафіі Нараўка Пружанскага дэканату. З 1923 г. служыў у парафіі Баруны Ашмянскага дэканату, у 1924—1932 гг. — пробашча парафіі ў Забярэжжы Вішнеўскага дэканату. Пэўны час выконваў святарскія абавязкі ў Вільні. З 1937 г. — у парафіі Рэпля Віленскай арцыдыяцэзіі. Матэрыяльна падтрымліваў выданьне беларускай каталіцкай пэрыёдыкі („*Krupica*“, „*Chryścijanskaja Dumka*“).

С. 473. ...і тагачасны дэкан кс. Элерт. — Элерт (*Ellert*) Юльян Алёйзы (1866—1925) — польскі каталіцкі ксёндз, у 1896—1913 гг. гарадзенскі дэкан.

С. 473. ...ў выданьні першага беларускага каталіцкага малітаўніка „Бог з намі“. — Маецца на ўвазе наступнае выданьне: *P-ka B.* [Paczopka, B.] *Boh z nami. Bielaruski madliteŭnik. Wilnia, 1915. 264 s.* Яно выйшла накладам у 3000 паасобнікаў з апрабатай магілёўскага арцыбіскупа Яна Цепляка.

С. 473. ...змешчаны ў „Крывічы“. — „Крывіч“ — грамадзка-культурны і літаратурны часопіс, які выходзіў у 1923—1927 гг. у Коўне пад рэдакцыяй Вацлава Ластоўскага і Кляўдыя Дуж-Душэўскага.

С. 475. ...быўшая вучаніца Гарадзенскай жаночай гімназіі Л. Сівіцкая, па першым мужу Шантыр, цяпер Войцікавая. — Найбольш вядомай гэтая нацыянальная дзяўчка (Людвіка Сівіцкая) стала пад псеўданімам Зоська Верас (1892—1991). У Заходняй Беларусі была адміністратаркай газэтаў Грамады, рэдактаркай шэрагу асьветніцкіх і дзіцячых часопісаў. Пасьля вайны жыла ў Вільні. Была жонкай беларускіх дзеячоў Фабіяна Шантыра (1887—1920) і Антона Войціка (1898—1948).

С. 475. ...Пушкарэвіч, Дзядзевіч, Сасноўская і інш. — Пушкарэвіч Канстанцін Аляксеевіч (1890—1942) — выхадзец зь беларускай сялянскай сям’і. У 1902—1912 гг. вучыўся ў Гарадзенскай гімназіі, якую скончыў з залатым мэдалём. Сябра Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі. Падчас вучобы на гісторыка-філялягічным факультэце Пецяўбурскага ўнівэрсытэту стаў адным з арганізатараў Пецяўбурскага гуртку студэнтаў-беларусаў. Скончыў ўнівэрсытэт у 1917 г. У 1919—1922 гг. выкладаў славянскую філялёгію ў Томскім ўнівэрсытэце. З 1925 г. пачаў выкладаць у Ленінградскім ўнівэрсытэце. З 1925 г. — выкладчык катэдры славянскага мовазнаўства Ленінградскага ўнівэрсытэту. З 1933 г. выкладаў літаратуру народаў СССР, стараславянскую і баўгарскую мовы ў Ленінградскім ўнівэрсытэце. З канца 1920-х гг. браў удзел у працы Славянскай камісіі АН СССР. Супрацоўнік Інстытуту славяназнаўства, пазьней — Інстытуту мовы і мысьленьня і Інстытуту этнаграфіі Акадэміі навук. У 1938 г. яму па сукупнасьці працаў была прысуджаная ступень кандыдата філялягічных навук без абароны дысэртацыі. Зь лета 1941 г. — загадчык катэдры славянскай філялёгіі і катэдры расейскай літаратуры. Перакладчык, мовазнаўца. Доктар філялягічных навук з 1940 г. Загінуў ад дыстрафіі ў блякадным Ленінградзе; Дзядзевіч Пётар — беларускі дзеяч, вясной 1911 г. быў сябрам Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі. Таксама нейкі Дзядзевіч у 1919 г. быў настаўнікам у Гарадзенскай беларускай школе; Дзядзевіч С. — беларускі дзеяч, у 1909 г. сябра Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі. Акрамя таго, нейкі С. П. Дзядзевіч у 1933 г. удзельнічаў у якасьці сьведкі на баку Сымона Якавюка ў спрэчцы з Кляўдзіем Дуж-Душэўскім у Коўне; Сасноўская — беларуская дзяўчка, праваслаўная. На 1910 г. сяброўка Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі.

С. 475. ...д-р С. Грынкевіч, адвакат Адам Бычкоўскі, д-р Б. Грабінскі... — Грынкевіч Станіслаў (1902—1945) — беларускі грамадзкі, рэлігійны і культурны дзеяч, лекар-псыханэўроляг, публіцыст. У 1931—1936 гг. віцэ-старшыня Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі; сябра прэзыдыюму Беларускага нацыянальнага камітэту. Друкаваўся ў беларускіх пэрыядычных выданьнях. Арыштаваны савецкімі ўладамі ў лістападзе 1944 г., расстраляны; Бычкоўскі Адам (1889—1937) — беларускі дзеяч. Вучыўся ў Гарадзенскай гімназіі. Сябра „Польскага самаадукацыйнага кола“ („*Polskiego kola samokształcenia*“) у Горадні. Першы старшыня Гарадзенскага гуртку беларускай моладзі. У траўні 1911 г. выехаў на вучобу ў Пецяўбург. Там быў сябрам Пецяўбурскага гуртку студэнтаў-беларусаў. Удзельнічаў у першай пастаноўцы купалаўскай „Паўлінкі“. У міжваенныя гады працаваў судзьдзём у Саколцы, вёў адвакацкую практыку ў Варшаве. Быў юрыдычным кіраўніком Асьветнага таварыства беларусаў у Варшаве. Аўтар сцэнічнага абразку „Сваты“, які ставіўся шэрагам самадзейных драматычных гурткоў у Заходняй Беларусі. Памёр ад інфаркту ў сваім службовым бюро; Грабінскі Баляслаў (1899—1991) — беларускі дзеяч, лекар. У 1911—1914 гг. вучыўся ў Гарадзенскай гімназіі, быў сябрам Гарадзенскага гуртку беларускай

моладзі. У 1920-х — першай палове 1940-х гадоў жыў у Вільні, скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, трымаў уласную практыку як доктар-дэнтэст. Браў актыўны ўдзел у дзейнасьці беларускіх арганізацый, звязаных з БХД. У 1942 — 1944 гг. старшыня Віленскага БНК. З 1944 г. — на эміграцыі.

С. 476. ...*польская пісьменьніца з так званай беларускай школы, Арэшчыха (Orzeszkowa)*. — Маецца на ўвазе Ажэшка Эліза (1841—1910) — вядомая польская пісьменьніца.

С. 476. ...у *Салянкаў*. — Тут, відаць, маецца на ўвазе кватэра на вуліцы Маставой, у якой жыла Ганна Салянка. Акрамя таго, у працы Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі брала актыўны ўдзел і яе сястра Марыя.

С. 476. ...*Язэп Лявіцкі, пазьней доктар мэдыцыны, памёр у Расеі...* *Ант. Бычкоўскі, пазьнейшы рэдактар „Bielarusa“, Ян Чарапук, А. Зянюк...* — Лявіцкі Язэп (псеўд. Юрка Снапко, Бацька, Дзядзько) (каля 1893 — канец 1916) — беларускі гарадзенскі дзеяч, паходзіў з заможнай сялянскай сям’і. У 1913 г. скончыў Гарадзенскую мужчынскую гімназію. Актыўна ўдзельнічаў у працы Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі. Маляваў дэкарацыі, сыпяваў у хоры пры гуртку, іграў на сцэне. Уваходзіў у рэдкалегію часопісу „*Kolas bielaruskaj niwy*“, які сам адбіў на шапірографе. У часопісе былі надрукаваныя ягоныя вершы „Песьня“ і „Па краю“. Першы верш Я. Лявіцкага „Доля сіроткі“ быў надрукаваны ў гарадзенскім часопісе „*Педагогическое дело*“ ў 1911 г. У 1913—1914 гг. вучыўся на прыродазнаўчым факультэце Пецябурскага ўнівэрсытэту. Пазьней перавёўся ў ваенна-мэдычную акадэмію. Сябра Пецябурскага гуртка студэнтаў-беларусаў. У траўні 1915 г. прызваны ў царскую армію і накіраваны на фронт, дзе загінуў. Паводле іншых зьвестак, памёр ад тыфу ў Маскве, працуючы ў інфэкцыйным шпіталі; Бычкоўскі Антон — стрыечны брат Адама Бычкоўскага, сябра Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі. Пазьней быў адным з рэдактараў газэты „*Bielarus*“; Чарапук Янка (1896—1957) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, сябра Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі. З 1918 г. сябра БПСР. Сакратар Вайскова-дэпліяматычнай місіі БНР у Латвіі. Удзельнік праскай палітычнай канфэрэнцыі 1921 г. У 1922 г. выехаў у ЗША. Адзін з арганізатараў беларускага руху сярод эмігрантаў у Амэрыцы; Зянюк Адольф (1895—1938) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, сябра Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі. Пасля вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце, быў сябрам Беларускага студэнцкага саюзу. З 1925 году рэдактар часопісу „*Студэнская думка*“. Затым працаваў судзьдзём на Палесьсі і ў Вільні.

С. 476—477. ...*Zjednoczenie Postępowo-Niepodległościowe...* — Дадатковых зьвестак пра гарадзенскае „*Zjednoczenie Postępowo-Niepodległościowe*“ (Прагрэсіўна-незалежнаскае аб’яднаньне) ня выяўлена. Магчыма, тут маецца на ўвазе іншая польская арганізацыя, якая існавала ў гэты час у Горадні — Польскае самаадукацыйнае кола (*Polskie Koło Samokształcenia*). У склад гэтай арганізацыі ўваходзілі і некаторыя беларускія дзеячы, як, напрыклад, Людвіка Сівіцкая.

С. 477. ...з асобаю *Ваяводзкага, вясной 1932 г. расстралянага ў Маскве большавікамі...* — Ваявудзкі (*Wojewódzki*) Сыльвэстар (1892—1938) — польскі грамадзка-палітычны дзеяч. Меў маёнтак на Лідчыне. У першую сусьветную вайну ўдзельнічаў у польскіх легіянах, сябра Польскай вайскавай арганізацыі. У 1918—1922 гг. штатны афіцэр II аддзелу Польскага генштабу, курьераваў у ім беларускі рух. У 1922—1927 гг. пасол Сойму Польшчы, выбраны са сьпісу Польскай народнай партыі „Вызваленьне“. Адзін са стваральнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі. З 1928 г. жыў у Гданьску. Удзельнік Эўрапейскага сялянскага кангрэсу 1930 г. у Бэрліне. З 1930 г. у Менску. У 1931 г. арыштаваны, у 1933 г. асуджаны на 10 гадоў лягераў. У 1936 г. праведзена дадатковае рассьледаваньне. 25 красавіка 1938 г. асуджаны да вышэйшай меры пакараньня. Расстраляны.

Кс. Адам Станкевіч быў заўсёды з Ваявудзкім у вельмі дрэнных дачыненьнях. Яшчэ падчас парлямэнцкіх выбараў у 1922 г., на якіх Ваявудзкі балатаваўся ў Сойм у Лідзкай

акрузе па сьпісе ПСЛ „Вызваленьне“ і фактычна кіраваў усёй выбарчай кампаніяй „Вызваленьня“ на заходнебеларускіх землях, паміж двума гэтымі дзеячамі адбылася адкрытая палеміка на старонках прэсы. Распачаў яе Ваявудзкі, выступіўшы ў партыйнай газэце „Вызваленьне народу“ (якая ў той час выдавалася ў дзьвюх моўных версіях — па-польску і па-беларуску) з артыкулам „Дрэнна робіць кс. Ад. Станкевіч“, дзе абвінавачваў кс. Адама перш за ўсё ў супрацоўніцтве з габрэйскай і нямецкай буржуазіяй і імкненьні падпарадкаваць Праваслаўную царкву інтарэсам Каталіцкага касьцёла. Станкевіч адказаў Ваявудзкаму вялікім артыкулам на старонках „*Krynica*“, абвінавачваючы яго ў тым, што

да гэтых нянек, правакатараў і інтрыгантаў проціў беларускага хоць бы культурнага і сацыяльнага адраджэньня і належыць п. С. Ваявудзкі. Ён праз увесь час апошніх некулькі гадоў праціскаўся ў беларускія справы, прыкідваючыся нашым прыяцелем, і заўсёды шкодзіў нам, як толькі мог. Пан С. Ваявудзкі ёсьць панам-абшарнікам у Лідчыне. Апошнімі гадамі ён меў службу пры Польскай Арміі (пры П адзеле), і калі ж палякі былі заняўшы Менск, дык яму праз польскі ўрад была даручана беларуская справа. Тады п. С. Ваявудзкі, прыкінуўшыся яшчэ большым прыяцелем беларусаў, вядомай мне дарогай пралез у нашы справы дужа блізка і займаўся проціўбеларускай работай. Нам, напрыклад, ведама, што калі ў 1919 г. з дазволу Начальніка Гаспадарства Пільсудзкага Вайсковая Беларуская Камісія пасылала на вёскі сваіх агентаў дзеля набору ахвотнікаў у Беларускае войска, а гэтых агентаў усё ж такі арыштавалі — дык гэта ўсё, каб не сказаць больш, было пану С. Ваявудзкаму добра ведама і ён мог бы перашкодзіць, ды вось інакш паступаў.

Калі ж прышоў час клапаціцца аб выбарах, п. С. Ваявудзкі прыкінуўся вызваленцам, улез у гэту партыю і пачаў закідаць сваю вудачку ў цёмную беларускую вёску. Пачаў ён сваю нікчэмную работу зь Віленскага Цэнтральнага Выбарнага Беларускага Камітэту. Відзячы, што беларусы, злучыўшыся з іншымі няпольскімі ў Польшчы народамі, каб абыйсьці крыўдзячы ўсіх нас выбарны закон, могуць правесыць сваіх паслоў у Сойм безь ягонаў юдашоўскай апекі, ён рабіў проціў нас розныя інтрыгі, але беларускае сумленьне перамагло, і Беларускі цэнтральны выбарны камітэт ня даўся яму справакавацца.

У канцы артыкула, падрабязна разабраўшы ўсе закіды Ваявудзкага, А. Станкевіч рабіў такую агульную выснову:

Мэта гэтых закідаў — апаганіць мае добрае імя як беларускага працаўніка-людоўца, каб на выпадак маея кандыдатуры ў Сойм я ня змог набраць сабе галасоў, каб п. С. В., захапіўшы ў свае брудныя рукі беларускую справу і ня маючы насупроць сумленных абаронцаў гэтай справы, мог зь ёй зрабіць, што яму падрыхтуе той бог, якому ён служыць!

Ведаю Вашы штукі, п. С. Ваявудзкі, і дзеля гэтага не застрашыце і не адгоніце мяне ад працы на роднай ніве ніякімі даносамі, ніякай правакацыяй. Не ад учарашняга дня, як гэта зрабілі Вы, а ад вучнёўскай і студэнцкай лаўкі, гэта ёсьць гадоў ад 15 шчыра і адкрыта працую на беднай ніве беларускай, рыхтуючы любы мне Народ мой да шчаслівых, ясных дзён, да сьветлай Будучыны (*Stankiewicz, Ad. ks. Moj adkaz panu S. Wojawodzkamu // Krynica. 1922. 31 wieraśnia. № 5. S. 1—3*).

Ваявудзкі непасрэдна адказваў Станкевічу ня стаў, перадачыўшы гэта сваім папелчнікам па партыі — беларусам паводле паходжаньня, якія выдалі ад свайго імя калектыўны ліст, у якім абаранялі Ваявудзкага і ачарнялі Станкевіча: *Галавач, Ф., Шахун, У., Ігнатювіч, Б., Бальмін. С. У абароне праўды // Вызваленьне народу. 1922. 15 кастрычніка. № 7. С. 3*.

У рэшце рэшт абодва дзеячы прайшлі ў Сойм, але ўзаемныя недавер і непрыязнасьць паміж імі захоўваліся і надалей. Асабліва іх адносіны абвастрыліся пасля таго,

як Ваявудзкі заснаваў і ўзначаліў блізкую да камуністаў Незалежную сялянскую партыю і пасля спрычыніўся да стварэння падобнай арганізацыі на беларускім грунце — Беларускай сялянска-работніцкай гармады. У друкаваных выданнях БХД рэгулярна змяшчаліся крытычныя артыкулы, у якіх пастаянна згадвалася пра мінулае Ваявудскага і выказваліся сумневы ў шчырасці яго новай палітычнай арыентацыі. Гэтага дзеяча абвінавачвалі ў фактычным кіраванні дзейнасцю БСРГ праз уплыў на яе лідэраў, а таксама ў перадачы інфармацыі пра дзейнасць беларускіх арганізацый польскім уладам.

Гэтая справа атрымала свой дастаткова нечаканы працяг пасля арышту польскімі ўладамі 4-х грамадоўскіх паслоў ў пачатку 1927 г. 28 студзеня 1927 г. у праўрадавай польскай варшаўскай газэце „*Głos Prawdy*“ быў надрукаваны артыкул пад назвай „Пасол Ваявудзкі ў ролі новага Азэфа“, у якім гэты дзеяч абвінавачваўся сярод іншага ў тым, што ўжо пасля выбараў у паслы, як мінімум да 1923 г., ён выконваў ролю платнага агента дэфэнзівы, збіраючы інфармацыю пра беларускіх паслоў. Пры гэтым менавіта ягоная інфармацыя нібыта магла спрычыніцца да вынясення арыштаваным паслам цяжкіх прысудаў. Вынікам скандалу, які выбухнуў пасля гэтага паведамлення, стала вынясенне справы Ваявудзкага на разгляд Маршалкоўскага суда. Суд над С. Ваявудзкім адбываўся з 29 студзеня па 2 сакавіка 1927 года. Бяспрэчных доказаў віны Ваявудзкага ў наўмыснай правакацыі беларускіх парламентарыяў суд у выніку сваёй працы ня выявіў. Аднак было ўстаноўлена, што С. Ваявудзкі зьяўляўся „мужам даверу Рэфэрату па нацыянальных адносінах пры II адзеле Польскага Генштабу“ і „між іншым, дастаўляў інфармацыю аб палітыцы Беларускага клубу ў Сойме і аб некаторых беларускіх дзеячах“, а таксама „браў грошы ад Рэфэрату па нацыянальных адносінах з расьпіскамі аб атрыманы“.

Беларускія паслы ў склад Маршалкоўскага суду ўключаныя не былі, хоць і зьвярталіся з падобнай просьбай. Сёння стэнаграма паседжаньняў Маршалкоўскага суду над Сыльвэстрам Ваявудзкім апублікаваная: *Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. 272 s.*

С. 477. ...часопіс беларускіх студэнтаў „Раніца“ ... — „Раніца“ — часопіс беларускай студэнцкай моладзі дэмакратычнага кірунку, адзіны нумар якога выйшаў у Пецярбургу ў чэрвені 1914 г.

С. 477. ...астаючыся далей у Горадні, працы беларускай больш не праводзіў. — Антон Луцкевіч, тагачасны прэм'ер ураду БНР, які ў студзені 1919 г. апынуўся разам са сваім урадам у Горадні, сярод іншага адзначаў у сваім дзёньніку: „Ксёндз Грынкевіч сапраўдным палякам стаўся і ўсю злосьць сваю да беларусаў тлумачыць тым, што яны сацыялісты“ (Луцкевіч, А. Дзёньнік // *Польмя*. 1994. № 4. С. 217). Але ж, нягледзячы на гэта, пэўныя сантымэнты да беларушчыны Грынкевіч захоўваў і надалей, бо, паводле „*Komunikatu defenzywu*“ за красавік—травень 1921 г., прэфэкт польскай гімназіі кс. Ф. Грынкевіч нібыта казаў дзецям, што „хаця часова яны павінны вучыцца па-польску, аднак яны зьяўляюцца беларусамі“ (паводле: Чарнякевіч, А. *Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909—1939 гг. (біяграфічны даведнік)*. Мінск, 2003. С. 74).

С. 478. ...вярнуць іх назад да „*macierzy*“. — Маецца на ўвазе папулярны ў сярод палякаў у XIX — пачатку XX ст. лёзунг „*powrotu ziem wschodnich do Macierzy*“ (прыблізна перакладаецца як „вяртаньне ўсходніх земляў у родную калыску (гняздо)“).

С. 479. ...Ал. Хадыка (1905)... — Відаць, маецца на ўвазе Хадыка (*Chodyko*) Аляксандар (1880—1946) — каталіцкі ксёндз. Паходзіў зь Вільні. Скончыў Віленскую духоўную акадэмію, пасьвячоны ў сьвятары ў 1905 г. Працаваў вікарыем і школьным прэфэктам у Горадні, у 1906 г. накіраваны ў Беласток. Спачатку быў школьным прэфэктам, з 1920 г. і да самай сьмерці — пробашч і дэкан беластоцкі.

С. 480. ...А. Цікота... Н. Кавалеўскі, В. Лукаша, ... Я. Дашута, М. Борык, Я. Ляўковіч, В. Раманоўскі. — Цікота Андрэй (1891—1952) — беларускі каталіцкі сьвятар, ма-

нах-марыянін. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1914 г. Душпастырскую дзейнасьць распачаў у Маладэчне (1917—1918 гг.). На пачатку 1920-х гадоў уступіў у навіцьят айцоў марыянаў у Друі. Выяжджаў у ЗША, дзе займаўся місіянерскай дзейнасьцю. Пасьля 1923 г. жыў у Друйскім кляштары айцоў марыянаў. У 1933—1939 гг. двойчы абраны генэралам ордэна айцоў марыянаў у Рыме. Перасьледаваўся польскімі сьвецкімі і духоўнымі ўладамі. У 1939 г. накіраваны Апостальскім пасадам у якасьці адміністратара Ўсходняй місіі ў Харбін (Маньчжурія). Арыштаваны ў сьнежні 1948 г., памёр у лягеры; Кавалеўскі Нікадзім (1888—пасля 1939) — беларускі каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў 1918 г. Душпастырскую дзейнасьць распачаў у гэтым жа годзе на пасадзе вікарыя ў г. Кобрын. З 1921 г. — пробашч у г. Каргуз-Бяроза. У 2-й палове 1930-х гадоў кіраваў спачатку Пружанскім, а пазьней Ціханавецкім дэканатамі Пінскай дыяцэзіі; Лукша Вацлаў (1892—1962) — беларускі каталіцкі сьвятар. У 1920—1930-я гады працаваў заканаўчыцелем, выкладаў рэлігію ў Ваўкавыскай (з 1925) і Гарадзенскай (з 1931) гімназіях; Дашута Язэп (1890—1966) — беларускі каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1918 г. З 1925 г. — у кляштары айцоў марыянаў у Друі. Перасьледаваўся польскімі сьвецкімі ўладамі. У гады Другой сусьветнай вайны і пасьля яе жыў у Польшчы; Борык Міхал (1892—1956) — беларускі каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. У 1918—1924 гг. — адміністратар у парафіі Дзеркаўшчына Надвялейскага дэканату. Пазьней служыў у мясцовасьці Бальбінава Мёрскага дэканату (з 1925 г.). У 1927—1932 гг. працаваў пробашчам у парафіі Баброўшчына Віленскай арцыдыяцэзіі, пазьней выконваў сьвятарскія абавязкі ў Смаргоні і мясцовасьці Нястанішкі; Ляўковіч Янка (1891—1976) — беларускі каталіцкі сьвятар. З 1916 г. служыў вікарыем у парафіі Янаў Сакольскага дэканату. У 1921—1939 гг. выконваў сьвятарскія абавязкі ў парафіі Сідэрка Віленскай дыяцэзіі. З 1950 г. — пробашч у мясцовасьці Янаў Сакольскага павяту; Раманоўскі Вацлаў (1889—пасля 1939) — беларускі каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1913 г., душпастырскую дзейнасьць распачаў у 1913 г. на пасадзе вікарыя ў Троках. З 1922 г. — пробашч у парафіі Германішкі Лідзкага дэканату. З 1936 г. працаваў на пасадзе пробашча ў парафіі Парэчча Віленскай арцыдыяцэзіі.

С. 481. ...*асабліва на Запусты...* — Запусты (іначай Карнавал) — пэрыяд, які цягнецца ад сьвята Трох Каралёў (6 студзеня) да Папальцовай серады (першага дня Вялікага посту).

С. 481. ...*над кіравецтвам літоўца кс. праф. Бразіса...* — Бразіс (*Brazys*) Тэадорас (1870—1930) — літоўскі ксёндз, кампазытар і пэдагог. Працаваў у Віленскай духоўнай сэмінарыі ў 1907—1917 гг. У 1920-я гг. жыў у Коўне, выкладаў у мясцовай духоўнай сэмінарыі і на тэалёгічна-філязофскім факультэце Ковенскага ўнівэрсытэту, кіраваў хорам.

С. 481. ...*П. Пякарскі, Ст. Шырокі, Францук, Я. Жаўняровіч.* — Пякарскі Павал (1889—1954) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, магістар тэалёгіі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1914 г. З 1915 г. — на пасадзе вікарыя ў Беластоку, выкладаў Закон Божы ў мясцовых навучальных установах. У 1925 г. прызначаны кіраўніком Ашмянскага дэканату і пробашчам у парафіі Жупраны. Пасьля выконваў сьвятарскія абавязкі ў Віленскай арцыдыяцэзіі; Шырокі Станіслаў (1881—1956) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, магістар тэалёгіі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1905 г. У 1909—1912 гг. — адміністратар у парафіі Ружаны Лідзкага дэканату. З 1917 г. — пробашч у парафіі Парафіянава Надвялейскага дэканату, з 1924 г. выконваў сьвятарскія абавязкі ў парафіі Янава Сакольскага дэканату. З 1933 г. служыў пробашчам у парафіі Крынкі і адначасова кіраваў Бераставіцкім дэканатам. У 1935 г. пераведзены ў парафію Кузьніца Сакольскага дэканату; Францук Янка (1891 — пасля 1968) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Душпастырскую дзейнасьць распачаў на пасадзе вікарыя магілёўскага касьцёла Ўсьпенья Дзевы Марыі. Працаваў выкладчыкам Закону Божага ў сярэдніх школах Віцебску. Пасьля рэ-

валюцыі перасяледаваўся бальшавіцкімі ўладамі. У 1920 г. арыштаваны і прыгавораны да 3 гадоў канцэнтрацыйных лягераў. У пачатку 1930-х гг. вызвалены і высланы з СССР. Зь сярэдзіны 1930-х гг. выконваў сьвятарскія абавязкі ў Варшаўскай дыяцэзіі; Жаўняровіч Ігнат (1890—1937) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. Першапачаткова прызначаны на пасаду вікарыя ў Прыдзруйскі касцёл, але празь месяц камандзіраваны ў г. Рыбінск у дапамогу капэляну мясцовага касцёла і для выкладаньня Закону Божага ў мясцовых навучальных установах. Пазьней быў пераведзены ў Магілёўскую арцыдыяцэзію, дзе выконваў сьвятарскія абавязкі ў Аршанскай парафіі (1921—1924 гг.). У сярэдзіне 1920-х гг. выконваў абавязкі адміністратара ў Маскве. У 1925—1927 гг. працаваў адміністратарам у парафіі Сьвяцілавічы Магілёўска-Горацкага дэканату. Арыштаваны савецкімі ўладамі, памёр у зьняволеньні.

С. 482. ...*А. Неманцэвіч*... — Неманцэвіч Антон (1893—1943) — беларускі каталіцкі сьвятар усходняга абраду, манах-езуіт. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. Душпастырскую дзейнасьць распачаў у Колпіне недалёка ад Петраграду. Пасьля 1920 г. служыў вікарыем пры парафіі сьвятых Пятра і Паўла ў Маскве. Арыштаваны органамі савецкай бясьпекі ў траўні 1921 г. за „антысавецкую дзейнасьць“, пасля дэпартаваны ў Польшчу ў выніку абмену палітычнымі вязьнямі паміж польскім і савецкім урадамі. У 1925—1927 гг. вучыўся ў папскім Усходнім інстытуце ў Рыме. У канцы 1920-х гг. вярнуўся ў Польшчу. Працаваў выкладчыкам Місіянэрскага інстытуту ў Любліне і Люблінскага каталіцкага ўнівэрсытэту. Выконваў сьвятарскія абавязкі ў Альбэртэне і пры ўніяцкай парафіі ў Сынкавічах на Слонімшчыне. У 1932—1937 гг. рэдагаваў і выдаваў беларускі ўніяцкі часопіс „Да злучэньня“. З 1934 г. — прафэсар папскай Усходняй сэмінарыі ў г. Дубна (Заходняя Украіна), дзе пэўны час займаў пасаду рэктара. У 1938 г. рэдагаваў часопіс „*Złucheńnie*“. У 1939 г. мітрапалітам Шаптыцкім узьведзены ў сан экзарха беларускай Уніяцкай царквы. У гады Другой сусьветнай вайны разгарнуў шырокую дзейнасьць па арганізацыі адміністрацыйных структур новастворанага Беларускага экзархату. У жніўні 1942 г. арыштаваны нямецкай тайнай паліцыяй, памёр у бэрлінскай турме.

С. 482. ...*А. Матвейчык і Я. Пяткевіч*. — Матвейчык Антон (1889—1941) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. Душпастырскую дзейнасьць распачаў як вікарыі рымска-каталіцкай парафіі ў г. Самара. З кастрычніка 1915 г. — студэнт Імпэратарскай духоўнай каталіцкай акадэміі ў Петраградзе. 30 траўня 1918 г. камандзіраваны біскупам Э. Ропам у Менск „для исполнения духовных треб местных католиков“. Са студзеня 1919 г. служыў вікарыем, а пазьней выконваў абавязкі пробаства ў мястэчку Краслаўка Віцебскай губэрні. У 1922 г. прызначаны адміністратарам у парафію Спаса Вялейскага дэканату. Потым служыў адміністратарам у парафіях Аборака і Скрыбавіцы Магілёўскай арцыдыяцэзіі (1930—1938); Пяткевіч Язэп (1892—1937) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1917 г. Служыў вікарыем у парафіі Койданава на Меншчыне (1920). У 1922—1923 гг. — адміністратар у парафіі Бабоўня недалёка ад Нясьвіжа. З 2-ой паловы 1920-х гг. выконваў сьвятарскія абавязкі ў Слуцку, Узьдзе і Капылі. У 1933 г. быў арыштаваны савецкімі органамі бясьпекі і прыгавораны да 5 гадоў канцэнтрацыйных лягераў. Расстраляны.

С. 483. ...*Ядвігін Ш (Антон Лявіцкі) і Я. Пазьняк*... — Ядвігін Ш. (сапр. Лявіцкі Антон) (1869—1922) — беларускі пісьменьнік, публіцыст і грамадзка-палітычны дзеяч, адзін зь лепшых беларускіх літаратараў „нашаніўскае“ пары; Пазьняк Янка (1887 — пасля 1939) — беларускі палітычны і культурны дзеяч. Сябра Хрысьціянска-дэмакратычнай злучнасьці з моманту яе заснаваньня ў 1917 г. У 1928—1936 гг. рэдагаваў газэту „Беларуская крыніца“, з 1938 г. — часопіс „*Chryścijanskaja Dumka*“. У канцы 1930-х гг. — старшыня Віленскага Беларускага нацыянальнага камітэту. У 1939 г. арыштаваны НКВД, далейшы лёс невядомы.

С. 484. ...калі А. Лявіцкі ўзяўся рэдагаваць „Саху“... — „Саха“ — беларускі сельскагаспадарчы часопіс навукова-папулярнага характару, які выходзіў у Вільні і ў Менску ў 1912—1915, 1920 і 1927—1931 гг. Антон Лявіцкі быў ягоным тэхнічным рэдактарам, у той час як у якасці афіцыйнага рэдактара часопісу нязьменна фігуравала імя Аляксандра Уласава.

С. 484. ...ксяндз-адміністратар дыяцэзіі К. Міхалкевіч... ксяндз-пралат Курчэўскі і ксяндз А. Кулеша... — Міхалкевіч (*Michałkiewicz*) Казімер Мікалай (1865—1940) — ксяндз-пралат, адміністратар Віленскай дыяцэзіі ў 1907—1917 гг., падчас высылкі віленскага біскупа Эдварда Ропы. Быў, як згадвалі сучаснікі, „трохі палякам, трохі літоўцам, трохі беларусам“, але падчас Першай сусветнай вайны цалкам прыняў польскі бок. У 1923 г. быў прызначаны віленскім біскупам-суфраганам; Курчэўскі (*Kurczewski*) Ян (1835—1916) — каталіцкі ксяндз, пралат Віленскай капітулы. Даследчык гісторыі Каталіцкага касцёла ў Літве, першы старшыня Віленскага таварыства аматараў навук. Памёр у 1916 г. на амбоне падчас казані; Кулеша (*Kuleszo*) Адам (1881—1941) — каталіцкі ксяндз, у перадваенны перыяд быў вікарыем касцёла сьв. Яна ў Вільні.

С. 484. ...кс. А. Шылініс... — Відаць, маецца на ўвазе ксяндз Антон (*Šilinis*), Антон, які фігуруе ў „Памятной книжке Минской губернии на 1913 год“ у якасці пробашча Сарафінскага касцёла ў Ігуменскім павеце.

С. 487. ...А. Зязюля, Альф. Петрашкевіч, Альберт Паўловіч, Стары Ёлас, Пётра Просты... А. Сумны... — Андрэй Зязюля — псеўданім ксяндза Аляксандра Астравіча; Петрашкевіч Альфонс (1894—1918) — беларускі паэт, празаік, перакладчык, паходзіў са зьбяднелай шляхты Вялейскага павету. Пісаў на беларускай, польскай і расейскай мовах; Паўловіч Альбэрт (1875—1951) — беларускі паэт-гумарыст і драматург; Стары Ёлас (сапр. Сівы-Сівіцкі Уладзімер) (1865—1939) — беларускі паэт, празаік, зьбіральнік беларускага фальклёру; Пётра Просты — псеўданім ксяндза Ільдэфонса Бобіча; А. Сумны — адзін з псеўданімаў Аляксандра Прушынскага (Алеся Гаруна)

С. 487. ...Я. Рушчанец, а таксама стары беларускі адраджэнец каталік з Сакольнічыны Д. Анісько... — Я. Рушчанец — псеўданім ксяндза Язэпа Рэшацы, які паходзіў зь вёскі Рушчаны на Беласточчыне; Аніська Дамінік (1888—1971) — рэлігійны сьвецкі дзеяч, вайсковец, пісьменьнік, публіцыст. Паходзіў зь вёскі Слойнікі Сакольскага павету Гарадзенскай губэрні. З 1914 г. супрацоўнічаў зь беларускімі каталіцкімі пэрыядычнымі выданьнямі, прымаў удзел у заходнебеларускім культурным і грамадзка-палітычным жыцці. Матэрыяльна падтрымліваў рэлігійны друк. У 1921 г. быў на афіцэрскіх курсах у Быдгашчскай школе падхарунжых. Пасля 1923 г. выйшаў у запас. На пачатку Другой сусветнай вайны ў польскай арміі. Трапіў у савецкі палон. З 1942 г. — у польскай арміі генэрала У. Андэрска. Пасля 1947 г. жыў у Вялікабрытаніі, дзе час ад часу выступаў на старонках беларускіх і польскіх эмігранцкіх пэрыядычных выданьняў.

С. 490. ...прадстаўнікі і праваслаўнага духавенства: а. М. Галанкевіч і а. Савваці (Сава). — Галанкевіч Міхаіл (1852 (?) — 1924) — праваслаўны сьвятар, протаіерэй Літоўскай эпархіі, рэлігійны і грамадзка-культурны дзеяч, пэдагог. У гады Першай сусветнай вайны, пасля адступленьня расейскіх войскаў зь Вільні, сьведома застаўся пры сваім прыходзе. З 1914 г. — удзельнік беларускага грамадзка-культурнага і рэлігійнага руху, быў сябрам розных беларускіх арганізацый, браў удзел у розных нацыянальных мерапрыемствах; Саваці (у сьвецкім жыцці Сыцяпан Сергіевіч) (1874—1940) — праваслаўны сьвятар і грамадзкі дзеяч, архімандрыт Літоўскай эпархіі. З 1903 г. — паслушнік Сьвята-Духава манастыра ў Вільні. У гады Першай сусветнай вайны арганізаваў пры манастыры прытулак для бедных і бяздольных дзяцей. З 1914 г. зьвязаны зь беларускім нацыянальна-рэлігійным рухам. Адстойваў ідэю аўтакефальнасьці Праваслаўнай царквы на заходнебеларускіх абшарах.

С. 492. Ксяндз Вітольд Шылкевіч... — Маецца на ўвазе Шылкевіч (*Szyłkiewicz*) Віктар (1881—1939) — каталіцкі ксяндз і грамадзкі дзеяч. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1906 г. Перад

Першай сусьветнай вайной працаваў у касцёлах сьв. Пятра і Паўла і Сьвятога Духа ў Вільні, таксама актыўна займаўся грамадзкай дзейнасьцю. Адзін час быў рэдактарам „*Gazety Wileńskiej*“. Адзначыўся як праціўнік дэмакратычнай, краёвай плыні ў польскім нацыянальным руху ў Вільні, публічна са старонак прэсы абвінавачваючы створаны краёўцамі Дэмакратычны камітэт у антыкаталіцтве. Перасьледаваўся царскімі ўладамі, часова выехаў за мяжу, вярнуўся ў 1917 г. Падчас польска-савецкай вайны запісаўся ў польскае войска, стаў вайсковым капэлянам. У міжваенны час працаваў у Торуні.

С. 492. ...*паявіўся нават на бачынах „Gazety Warszawskiej“*. — „*Gazeta Warszawska*“ („Варшаўская газета“) — штодзённая газета, якая выдавалася ў 1774—1935 гг., у міжваенны пэрыяд галоўны орган польскіх нацыяналістаў (эндэкаў).

С. 492. *Кс. Талочка сказаў тады на канфэрэнцыі наступную прамову*. — Цікава, што рукапісны тэкст гэтай патрыятычнай прамовы, які цяпер захоўваецца ў Беларускай дзяржаўнай архіве-музеі літаратуры і мастацтва, напісаны Уладзіславам Талочкам... па-польску. Увогуле Уладзіслаў Талочка меў дастаткова своеасаблівы сьветапогляд і стаўленьне да беларускіх праблем. У параўнаньні са Станкевічам ён трымаўся больш кансэрватыўных поглядаў, лічыў, што дзейнасьць Станкевіча, як таксама дзейнасьць В. Гадлеўскага ці Я. Рэшаця ў беларусізацыі рэлігійнага жыцця зьяўляецца пасьпешлівай, залішне нацыянальнай і нават скрайняй, што можа прывесці да адваротных вынікаў: народ, не сфармаваны ў нацыю, не зразумее такой дзейнасьці. Больш увагі, паводле Талочкі, павінна было надавацца фундамэнту хрысьціянска-каталіцкаму праз шырокую культурна-асьветную працу, чым фундамэнту нацыянальнаму. Увогуле па сваіх поглядах Талочка быў надзвычай блізка да т. зв. „краёўцаў“. Адам Станкевіч пад псеўданімам „*Operarius*“ часам нават вёў з Талочкам ідэалагічную палеміку на старонках віленскай дэмакратычнай газеты „*Przegląd Wileński*“. Падрабязней пра сьветапогляд Уладзіслава Талочкі гл.: *Ponarski, Z. Władysław Tołoczko — ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1997. № 8. S. 81—89.*

С. 495. *Людзі навукі ведаюць, што слова „Беларусь“ ужо спатыкаецца ў XIII веку*, — аб гэтым гавораць хронікі краёвыя і нямецкія. — Упершыню назва „Белая Русь“ зьявілася ў ананімным геаграфічным трактате XIII ст., які называўся „*Apisanie ziem*“ („*Descriptiones terrarum*“), але Уладзіслаў Талочка аніяк ня мог пра існаваньне гэтай крыніцы ведаць, бо яна была выяўлена ў Дубліне (Ірляндыя) толькі ў 1970-х гг. Наступная паводле храналёгіі ўжываньня назвы „Белая Русь“ — крыніца „*Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*“), якая была было выдадзена ў 1884 г. польскім дасьледчыкам Войцехам Кентшыньскім. Гэтае „Жыцьцё“ ўзьнікла паміж 1317 і 1329 г. і сапраўды апісвае падзеі, якія адбываліся ў XIII ст., аднак жа „Белая Русь“, якая ў ёй фігуруе, адносіцца не да тэрыторыі сучаснай Беларусі.

С. 496. *Гаворачы аб К. Фалькевічу...* — Пасья ўтварэньня ў кастрычніку 1920 г. т. зв. „Сярэдняй Літвы“ Казімер Фалькевіч уладкаваўся на працу ў Дэпартамент аправізацыі Часовай урадавай камісіі гэтага дзяржаўнага ўтварэньня. У архіве захаваўся ўласнарукна запіскі і дапоўненьні ім службовы фармуляр, паводле якога мы сёньня маем магчымасьць удакладніць і дапоўніць ягоную біяграфію.

Паводле гэтага фармуляру, Казімер Фалькевіч нарадзіўся 4 сакавіка 1865 г. у вёсцы Шастакі Тургэльскай гміны Віленскага павету. Бацька ягоны зваўся Адамам, у канцы 1920 г. быў яшчэ жывы і меў 85 гадоў. Фалькевіч меў невялікую адукацыю — усяго 2 класы. У 1899 г. ажаніўся з Ганнай Дрозд, зь якой меў прынамсі трох дачок — Юзэфу (у 1920 г. мела 17 гадоў), Кацярыну (15 гадоў) і Ядвігу (10 гадоў). Жонка Фалькевіча падчас вайсковых дзеяньняў была вывезена ў Расею, у 1920 г. муж пра яе лёс нічога ня ведаў і гадаваў дзяцей адзін. Сялянская гаспадарка Фалькевіча была бедная — ён меў усяго 2 дзесяціны зямлі, пры гэтым зямля знаходзілася ў 7 кавалках. Беднасьць, ма-

быць, і змусіла яго да паступленьня 29 кастрычніка 1920 г. на працу ў Дэпартамент аправізацыі, які ў той час узначальваў вядомы беларускі дзеяч Вацлаў Іваноўскі. Фалькевіч працаваў агентам па закупках, езьдзіў па Віленшчыне з мэтай высьвятленьня стану і магчымасьцяў аправізацыі ў розных паветах і гмінах. Працаваў да 1 сакавіка 1921 г., калі быў звольнены „ў рамках скарачэньня штатаў“.

С. 497. *Сколькі ўсіх нумароў выйшла „Świetaśa“ — устанавіць мне напэўна не ўдалося.* — Згодна з сучаснымі зьвесткамі, усяго выйшла сем нумароў газэты „Świetaśa“.

С. 497. *Выходзіла „Дзянніца“, здаецца, і падчас рэвалюцыі і пасля яе, у 1917—1920 г. у Маскве...* — Газэта „Дзянніца“ выдавалася як орган Беларускага нацыянальнага камісарыяту з 1 сакавіка 1918 г. у Петраградзе, з 6 красавіка 1918 г. да 24 лютага 1919 г. у Маскве.

С. 497. *...паказаліся на менскім гарызонце Багдановіч, Смоліч... Аляксук...* — Багдановіч Максім (1891—1917) — беларускі паэт; Смоліч Аркадзь (1891—1938) — беларускі грамадзкі і палітычны дзеяч, навуковец, сябар ураду БНР, з 1922 г. у Савецкай Беларусі; Аляксук Павал (1892—пасля 1931) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1915 г. быў адным з заснавальнікаў Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны ў Вільні і ягоным паўнамоцным прадстаўніком на Гарадзеншчыне. Удзельнік I Усебеларускага зьезду. У 1918 — 1919 гг. кіраваў Гарадзенскім БНК, у 1919 — 1920 гг. — Беларускай вайскавай камісіяй. Са жніўня 1920 году старшыня Беларускага палітычнага камітэту ў Варшаве, узначаліў створаны С. Булак-Балаховічам „беларускі ўрад“ у Мазыры. У 1921 г. стварыў арганізацыю „Беларуская краёвая сувязь“, якая прапагандавала саюз з Польшчай і насуперак пастанове Віленскага БНК удзельнічала ў выбарах у Віленскі сойм. Удзельнічаў у беларускай нацыянальна-палітычнай нарадзе ў Празе ў верасьні 1921 г. У 1920—я гады працаваў адвакатам у Наваградку. Быў намеснікам старшыні і старшынём Наваградзкай павятовай управы ТБШ. Абіраўся ў Наваградзкі павятовы сойм. Згодна зь беларускімі газэтамі, у 1931 г. падпаліў сваю маёмасьць у Наваградку, якую перад гэтым застрахаваў на 100 тысяч злотых, за што патрапіў у турму. Далейшы лёс невядомы.

С. 500. *...Станіслава Шыманоўскага, беларускага паэта.* — Вядомы беларускі дасьледчык Арсень Ліс сваімі публікацыямі дапаўняе і ўдакладняе зьвесткі, паданыя пра Станіслава Шыманоўскага Адамам Станкевічам. Так, паводле А. Ліса, Шыманоўскі быў ня „сынам Валентага“, а „Вінцэнтавічам“. Акрамя таго, „паводле сьведчаньня землякоў С. Шыманоўскага, ён добра маляваў з натуры, узнаўляў алоўкам на паперы аратага за плугам, пралью, узвышаны бераг Вяльлі, на якім разьмешчана яго роднае мястэчка“ (Ліс, А. Шыманоўскі Станіслаў // *Беларускія пісьменьнікі: біябібліяграфічны даведнік*. Т. 6. Мінск, 1995. С. 418).

С. 500. *...друкаваліся ў „Крунісу“, а таксама ў „Вольнай Беларусі“ і ў „Беларусі“.* — Паводле бібліяграфічнага даведніка „Беларускія пісьменьнікі“, вершы Станіслава Шыманоўскага пры ягоным жыцьці ў газэце „Вольная Беларусь“ не публікаваліся, затое 28 студзеня 1920 г. ягоны верш „Жабрак“ друкаваўся ў газэце „Беларускае жыцьцё“.

С. 501. *...Грачанік...* — Грачанік М. — беларускі дзеяч, першы афіцыйны рэдактар газэты „Круніса“. Пасля, відаць, перабраўся зь Пецярбургу на радзіму — ягонае прозьвішча згадваецца ў складзеным у 1920 г. сьпісе беларускіх работнікаў у Вільні і ваколіцах.

С. 502. *...выказаных праз Папежа Лявона XIII, у яго акружных пісьмах.* — Маецца на ўвазе шэраг энцыклік папы Льва (Лявона) XIII, у якіх той зьвяртаўся як да працаўнікоў, так і да працадаўцаў, і на аснове вучэньня Касьцёла выклаў погляды на вырашэньне сацыяльных праблемаў. Найбольш вядомай і значнай зь іх была энцыкліка „*Rerum Novarum*“, выдадзеная ў 1893 г. (гл. камэнтар да с. 293).

С. 503. *...кс. Л. Хвецька быў разам зь іншымі арыштаваны і асуджаны ў Маскве...* — Люцыян Хвецька быў арыштаваны ў 1923 г. і быў адным з абвінавачаных падчас суду над арцыбіскупам Янам Цеплякам і 14-ма іншымі каталіцкімі духоўнымі. Ён атрымаў

на працэсе 10 год турмы, але ў выніку палітычнага абмену паміж польскімі і савецкімі ўладамі у лютым 1925 г. вызвалены і дэпартаваны ў Польшчу.

С. 504. ...а такжа А. Крэпскі... — Крэпскі Антон — беларускі дзеяч. У 1918—1919 гг. уваходзіў у Радз БНР, у лістападзе 1918 г. уваходзіў у надзвычайную дэлегацыю Радз на чале з Варонкам, якая ездзіла ў Варшаву для правядзення перамоваў з польскімі палітыкамі. Пасля заняцця Менску польскімі войскамі ў 1919 г. — намеснік Часовага Беларускага нацыянальнага камітэту.

С. 505. ...святшчэньнік Біруля... — Біруля Уладзімер (1873—1954) — беларускі праваслаўны святар, удзельнік беларускага нацыянальнага руху. З 1914 г. служыў у Менскай Казанскай прывакзальнай царкве. У 1920—1927 гг. падтрымліваў ідэю стварэння Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. З 1926 г. — настояцель Мікалаеўскай царквы ў пасёлку Козырава. У 1935 г. быў арыштаваны, але праз год вызвалены. Падчас Другой сусветнай вайны аднаўляў праваслаўнае жыццё ў Ноўгарадзкай вобласці Расеі, эвакуяваны немцамі ў Літву. Пасля вайны быў протаірэем Віленскай эпархіі.

С. 506. У першай агульнапалітычнай маніфэстацыі прынялі ўчасць і беларусы з сваім асобным сыягам. — Адам Станкевіч, які сам у Менску ў той час не прысутнічаў, відавочна ўзяў гэтую інфармацыю з рэфэрата Макара Краўцова. Краўцоў (які таксама, дарэчы, у той час у Менску адсутнічаў), пісаў:

Урачысты дзень 6 сакавіка 1917 г., у які адбылася агульная, небывалая дасюль маніфэстацыя ў Менску, быў адсвяткованы і беларусамі, аб'яднанымі ў „камітэце помачы ахвярам вайны“. Беларускае штандар, тады яшчэ чыста белы, відаць было сярод чырвонага мора рэвалюцыйных штандараў нялічаных арганізацый, што паўсталі дзякуючы рэвалюцыі. На беларускім штандары з аднаго боку былі толькі два моцныя, многазначныя словы „Жыве Беларусь“ (гражданкаю) і з другога боку — „*Witajma Wolu narodu*“ (лацінкаю) (Усебеларускі Зъезд 1917 г. (Рэфэрат, чытаны ў Лодзі для афіцэраў Беларускай Вайсковых Аддзелаў і служачых Беларускай Вайскавай Камісіі 27 кастрычніка 1920 г.) // Беларускі зван. 1921. 9 верасня. № 11. С. 3).

С. 506. ...Лапошка, які быў сябрам Беларускага нацыянальнага камітэту ў Мажылёве... — Лапошка Данат (1875—1957) — беларускі каталіцкі святар заходняга абраду. Пасвячоны ў святары ў 1907 г. Душпастырскую дзейнасць распачаў на пасадзе капэляна ў мясцовасці Колпіна пад Пецяргбургам, пазней на той жа пасадзе капэляна выконваў святарскія абавязкі ў Пецяргрофе. З 1912 г. — філіяліст у парафіях Лунін, Осава, Лунінец. У душпастырскай дзейнасці пашыраў казанні на беларускай мове. Выступаў за беларусізацыю рэлігійнага жыцця ў каталіцкіх парафіях у Беларусі. З 2-й паловы 1920-х гадоў служыў у Пінскай дыяцэзіі, выконваў абавязкі пробашча ў парафіі Марочна. Пасля 1939 г. жыў у Лодзі (Польшча).

С. 507. ...у Радз ўвайшоў і А. Лявіцкі, назваўшы сябе народным сацыялістам. — Беларуская народная партыя сацыялістаў была створаная ў Менску ў траўні 1917 г., але шырокай дзейнасці не разгарнула. На адвароце праекту праграмы партыі, які сёння захоўваецца ў фондзе 582 Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіву, змешчаны спіс 28 асоб (паводле прыпущэння складальніка зборніка „Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі“ С. Шупы, магчымых сяброў гэтай партыі). Акрамя прозвішча Антона Лявіцкага, у гэтым спісе прысутнічаюць прозвішчы такіх вядомых несацыялістычных дзеячоў, як Раман Скірмунт, Павал Аляксук, Фёдар Вернікоўскі, кс. Вінцэнт Гадлеўскі, Рамуальд Зямкевіч, генэрал Кіпрыян Кандратовіч, кс. Андрэй Цікота і нават адміністратар менскай біскупскай каталіцкай катэдры Эдвард О'Рурк. Пазней большая частка пералічаных дзеячоў склала аснову т. зв. Менскага беларускага прадстаўніцтва, якое выйшла на палітычную арэну ўжо ў 1918 г.

С. 507. ...*дэлегатам высланы кс. Я. Завістоўскі*. — Завістоўскі Ян (1894—1967) — каталіцкі ксёндз. У 1920—1930-я гг. быў пробашчам у Лявонпалі, затым у Іказьні на Дзісеншчыне. Пасля Другой сусветнай вайны служыў у парафіі Параф’янава.

С. 507. *Ці былі хадэкі, або агулам беларусы-каталікі, усталіць мне не ўдалося* — Прадстаўнікоў непасрэдна ад хадэкаў у складзе Вялікай беларускай рады сапраўды не было, але ў яе ўваходзілі некаторыя дзеячы, ідэалогічна да хрысціянскіх дэмакратаў блізкія, напрыклад, Эдуард Будзька, Антон Лявіцкі, Людвіка Сівіцкая.

С. 507. ...*кс. Я. Вярсоцкі*... — Вярсоцкі Янка (1888—1937) — каталіцкі святар заходняга абраду. У 1910—1915 гг. вучыўся ў Магілёўскай духоўнай каталіцкай сямінарыі ў Пецябургу, дзе наведваў культурна-асветны гурток беларускіх студэнтаў-клерыкаў. У 1915 г. пасвячоны ў святары. Працаваў вікарыем парафіі св. Тройцы ў Менску і Смаленску. У Менску ўдзельнічаў ў працы 1-га з’езду беларускіх каталіцкіх святароў (24–25.05.1917) і прысутнічаў на Ўсебеларускім кангрэсе ў снежні 1917 г. З 1919 г. — адміністратар парафіі Забялы Дрыса-Себескага дэканату Віцебскай губэрні. У 1927 г. арыштаваны органамі савецкай бясшпекі. Асуджаны на тры гады лягераў, пасля заканчэння тэрміну зняволення зноў арыштаваны і высланы ў Казахстан. У высылцы прыгавораны да вышэйшай меры пакарання і расстраляны.

С. 507. ...*неафіцыйна, у пярэвах з’езду, працуюць для яго выдатна*. — Як адзін з найбольш яскравых прыкладаў такой дзейнасці можна назваць працытаную ў перапынку паміж паседжаннямі з’езду лекцыю кс. Вінцэнта Гадлеўскага, прысвечаную полацкаму пэрыяду гісторыі Беларусі. Гэтая патрыятычная лекцыя разам з іншымі аказала значны ўплыў на настроі многіх неглыбока абазнаных перад гэтым у нацыянальнай гісторыі дэлегатаў з’езду.

С. 508. ...*нямецкі палітычны агент Эдмунд Зуземіль* — Зуземіль (*Susemihl*) Эдмунд (1881 — пасля 1938) — нямецка-беларускі палітычны дзеяч. Перад першай сусветнай вайной жыў у Пінску, супрацоўнічаў з газэтай „Наша Ніва“. Супрацоўнічаў з германскай выведкай. Валодаў беларускай мовай, дзякуючы чаму падчас Першай сусветнай вайны быў прызначаны цэнзарам газэты „Гоман“. У 1918 г. супрацоўнічаў з Радай БНР. Пасля вайны жыў у Кёнігсбэргу, падтрымліваў сувязі з беларускімі дзеячамі, у першую чаргу з В. Ластоўскім. Пісаў артыкулы ў выдаваны апошнім часопіс „Крывіч“. Імкнуўся наладзіць супрацоўніцтва з Паддзелам польскага Генэральнага штабу. У 1920—30-я гг. падтрымліваў нямецкіх нацыянал-сацыялістаў.

С. 511. ...*ці да Курляндый*. — Курляндзя — гістарычная вобласць на захадзе сучаснай Латвіі, у 1795—1917 гг. на гэтай тэрыторыі існавала Курляндзкая губэрня. Прывілеяваныя пласты насельніцтва на гэтай тэрыторыі былі нямецкамоўныя, чым і тлумачыцца жаданьне немцаў забяспечыць далучэнне да яе Браслаўшчыны і Дзісеншчыны.

С. 512. ...*а ў Віленшчыне (Лаварышкі) — Я. Пазыняк*... — Янка Пазыняк, выхадзец з мястэчка Суботнікі (цяпер Івейскі раён Гарадзенскай вобласці) у 1918—1920 гг. служыў у Лаварышкім касцёле арганістам.

С. 513. ...*зьмешчаны тэксты з Эванэлій: Мат. VI, 31–33 і VII, 24–27*. — Дадзеныя тэксты гучаць так (у сучасным перакладзе Васіля Сёмухі):

Разьдзел 6

31. Дык вось жа, не турбуйцеся і не кажэце: „што нам есці?“, альбо: „што піць“ альбо: „у што апрануцца?“.

32. Бо ўсяго гэтага шукаюць язычнікі; ведае бо Айцец ваш Нябесны, што вы маеце патрэбу ва ўсім гэтым.

33. Шукайце ж найперш Царства Божага і праведнасці Ягонага, і гэта ўсё дадасца вам.

Разьдзел 7

24. Дык вось, кожны, хто слухае гэтыя словы Мае і выконвае іх, прыпадобніцца да мужа разумнага, які збудаваў свой дом на камені;

25. і паліўся дождж, і разьліліся рэкі, і падзьмулі вятры, і рынуліся на той дом; і ён ня ўпаў, бо пастаўлены быў на камені.

26. А кожны, хто слухае гэтыя словы Мае і не выконвае іх, прыпадобніцца да мужа неразважлівага, які паставіў свой дом на пяску;

27. і паліўся дождж, і разьліліся рэкі, і падзьмулі вятры, і налеглі на дом той; і ён упаў, і было падзеньне яго вялікае.

С. 518. ...адкрыццця ўнівэрсітэту ім. Сыцяпана Батуры. — Віленскі ўнівэрсытэт насіў імя Сыцяпана Батуры (Стэфана Баторыя) на працягу ўсяго міжваеннага пэрыяду.

С. 518. ...за часаў панаваньня ў нас так званана „Zarządu Ziem Wschodnich“. — Маецца на ўвазе Грамадзянская ўправа ўсходніх земляў (Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich) — орган улады пры галоўным камандаваньні польскай арміі на занятай ёю тэрыторыі Беларусі і Літвы ў 1919—1920 гг.

С. 519. ...як, напрыклад, „Dziennik Wileński“... — „Dziennik Wileński“ („Віленскі штодзёньнік“) — штодзённая газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1916—1938 гг.

С. 520. ...і яго рэдактар Л. Абрамовіч... — Абрамовіч (Abramowicz) Людвік Караль (1879—1939) — польскі гісторык, грамадзкі дзеяч, журналіст, выдавец. У 1911—1939 гг. рэдагаваў віленскую польскую газету „Przegląd Wileński“.

С. 520. ...латвійскі біскуп у Рызе А. Спрынговіч. — Гл. камэнтар да с. 450.

С. 521. Дано ў Аглёні. — Аглёна (Aglona) — вёска ў усходняй частцы Латвіі, за 40 кілямэтраў на паўночны ўсход ад Дзьвінска (Даўгаўпілса). Вядомая каталіцкім касьцёлам Узьнясеньня Маці Божай, пабудаваным у XVIII ст.

С. 521. ...адзін з супрацоўнікаў „Крыніцы“, Адам Саладух... — Псэўданімам Адам Саладух падпісваў свае артыкулы ксёндз Уладзіслаў Талочка.

С. 521. Гэта яму закідалася — падазравалі ў камунізьме. — Адрэзаны Дэлегацыі ўраду на горад Вільню на аснове рапарту старасты ашмянскага ад 4 сакавіка 1921 г. уключыў ксяндза Міхала Пятроўскага ў сьпіс ксяндзоў, „чыя шкодная дзейнасьць была выяўленая“. Закідалася яму тое, што

кс. Пятроўскі ў Барунах бачыць у бальшавіцкім руху грунт для незалежнасьці Беларусі, стварае баявыя дружыны, антыдзяржаўную дзейнасьць праводзіць канспіратыўна — пад выглядам удзелу ў беларускім руху. Мае давер насельніцтва. (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 22. Ap. 1. B. 69. L. 12).

С. 521. ...выбары ў віленскі Сойм у пачатку 1922 г... — Выбары ў Віленскі сойм адбыліся 8 студзеня 1922 г. Для палякаў выбары мясцовага прадстаўнічага органу і далейшае прыняцьце ім пастановаў аб далучэньні тэрыторыі т. зв. Сярэдняй Літвы да Польшчы разглядаліся як адзін з найлепшых варыянтаў вырашэньня на сваю карысьць пытаньня будучай дзяржаўнай прыналежнасьці Віленскага краю. Погляды на гэтую праблему беларускіх палітыкаў ад канца 1920 г. і на працягу 1921 г. прайшлі эвалюцыю ад першапачатковай падтрымкі ідэі выбараў да наступнага поўнага яе непрыняцьця. На гэты працэс узьдзейнічалі шматлікія фактары, як унутраныя, так і зьнешнія. У рэшце рэшт беларусы рашыліся на байкот прызначаных на 8 студзеня 1922 г. выбараў у Віленскі сойм. Гэтая пастанова прымалася з разьлікам на тое, што пры ўзгодненым байкоце выбараў прадстаўнікамі ўсіх няпольскіх нацыянальнасьцяў Віленшчыны эўрапейскія вялікія дзяржавы схіляцца да перадачы Вільні Літве. Такі варыянт выглядаў больш прывабным для віленскіх беларускіх дзеячоў па той

прычыне, што літоўскія ўрадавыя колы, у адрозьненьне ад польскіх, выказваліся за наданьне беларусам усіх нацыянальных правоў, аж да стварэньня нацыянальнай аўтаноміі ў межах літоўскай дзяржавы. Аднак жа беларускім палітыкам цалкам дасягнуць пастаўленай мэты не ўдалося. Віленскі сойм, выбраны бязь іх удзелу, усё ж сабраўся і вырашыў лёс т. зв. „Сярэдняй Літвы“. 20 лютага 1922 г. ён прыняў рашэньне аб далучэньні яе да Польшчы.

С. 522. ...*палітычная партыя „эндэцыя“*... — „Эндэцыя“ („*endecja*“) — папулярная назва Польскай нацыянальнай дэмакратыі — палітычнага руху з нацыяналістычнай ідэалёгіяй, які ўзьнік у канцы XIX ст. У розныя часы існавалі розныя арганізацыі з эндэцкай ідэалёгіяй. Пасьля здабыцця Польшчай незалежнасьці „эндэцыя“ аформілася ў Нацыянальна-народны саюз, які ў 1928 г. рэарганізаваўся ў Нацыянальную партыю (*Stronnictwo Narodowe*). На працягу ўсяго часу свайго існаваньня эндэкі заўсёды выступалі за пабудову чыста польскай нацыянальнай дзяржавы і супраць забесьпячэньня правоў нацыянальных меншасьцяў.

С. 523. *Увосені 1920 г. Вільню заняў генэрал Жалігоўскі.* — Жалігоўскі (*Żeligowski*) Люцыян (1865 — 1947) — польскі палітычны і вайсковы дзеяч, генэрал. Браў удзел у польска-савецкай вайне, у 1920 г. камандзір 1-ай Літоўска-Беларускай дывізіі, якая 9 кастрычніка 1920 г. захапіла Вільню і Віленскі край (мэнавіта гэтая акцыя маецца на ўвазе ў тэксьце). Да сьнежня 1921 г. зьяўляўся вярхоўным правіцелем т. зв. Сярэдняй Літвы.

С. 523. ...*блёк усіх (апрача літоўцаў) нацыянальных меншасьцяў у Польшчы.* — У гэты блёк, акрамя беларусаў, уваходзілі прадстаўнікі ўкраінскай, габрэйскай, нямецкай і расейскай нацыянальных супольнасьцяў.

С. 523. *Усіх сяброў у Цэнтр. К-це было 38, зь якіх сяброў БХД — 12 асоб.* — Акрамя 38 прадстаўнікоў, згаданых А. Станкевічам, у Беларускай цэнтральнай выбарчай камітэт увайшлі таксама 2 дэлегаты (Уладзімер Самойла і Сяргей Качаноўскі) ад расейскай нацыянальнай меншасьці. БХД у БЦВК прадстаўлялі ксяндзы Юльян Бароўка, Міхал Пятроўскі, Янка Семашкевіч, Адам Станкевіч, Канстанцін Стэповіч, Віктар Шутовіч, Зянон Якуць, Янка Жук, Францішак Рамейка, сьвецкія дзеячы Уладзіслаў Знамяроўскі, Станіслаў Станкевіч. Прозьвішча апошняга, 12 прадстаўніка БХД у БЦВК дакладна ня выяўлена.

С. 524. ...*за прамову на вечы ў Даўгінаве 8 траўня 1924 г. я меў абавінавачаньне пракуратурай...* — На мітынг у Даўгінаве 8 траўня 1924 г. Адам Станкевіч выступаў разам зь іншым беларускім паслом Антонам Аўсянікам. Абставіны гэтага выступленьня з пункту гледжаньня польскіх уладаў пасьля даволі падрабязна апісаў сьледчы I рэвіру Вялейскага павету ў звароце аб выданьні абодвух паслоў суду, накіраваным маршалку Сойму Мацею Ратаю 17 жніўня 1925 г.:

8 траўня 1924 г. а 11-ай гадзіне да выканаўцы абавязкаў камэнданта Пастарунку Дзяржаўнай паліцыі № 11 у мястэчку Даўгінаве Вялейскага павету старэйшага пастарункавага Ваўжыняка зьвярнуўся пасол Сойму Аўсянік і паведаміў, што ў гэты дзень на кірмашы мястэчка Даўгінава ён і пасол кс. Станкевіч збіраюцца склікаць мітынг, а для забесьпечэньня парадку просяць выслаць паліцэйскі патруль. Пра гэта старэйшы пастарункавага Ваўжыняк па тэлефоне паведаміў вялейскаму старасту пану Нітаслаўскаму, ад якога вусна атрымаў загад не дапускаць, каб паслы рабілі на кірмашы мітынг, а насельніцтва зь мітынгу акуратна выдаліць. Адначасова пан стараста праз гэтага самага пастарункавага Ваўжыняка запрасіў каго-небудзь з паслоў да тэлефону з мэтай паразуменьня ў справе мітынгу, але ніхто з паноў паслоў не пажадаў па тэлефоне паразмаўляць па гэтай справе са старастам. У 11 гадзін 45 хвілін на паліцэйскі пастарунак была прысланая тэлефанаграма ад старасты наступнага зьместу: мітынг, запланаваны пасламі Аўсянікам і кс. Станкевічам, можа адбыцца толькі ў закрытым памяшканьні або ў агароджаным месцы пад адкрытым небам, а калі паслы хочуць зрабіць мітынг на неагароджаным месцы пад адкрытым небам, г. зн. на кірмашы ці на вуліцы, то яны павінны атрымаць дазвол ад пана

Дэлегата ўраду, у адваротным жа выпадку мітынг падлягае недапушчэнню вялікай колькасці паліцэйскіх конных і пешых патрулёў. Затым гэты ж самы пастарункавы Ваўжыняк гэтую тэлефанаграму паказаў паслу Аўсяніку, але пан пасол нават не захацеў яе прачытаць і паведамленне пана старасты пра тое, што мітынг ня можа адбыцца на кірмашы, ня мела аніякага выніку. У 12 гадзін 30 хвілін, калі людзі выходзілі з касцёла, паслы Аўсянік і ксёндз Станкевіч у атачэнні натоўпу скіраваліся на кірмаш і там з ганку крамы Рыера пасол Аўсянік сказаў прамову. У той час старэйшы пастарункавы Ваўжыняк наблізіўся да паслоў, прачытаў тэлефанаграму, атрыманую ад старасты, і прасіў пра спыненне мітынгу, на што пасол Аўсянік не звярнуў аніякай увагі і прамаўляў далей. Тады старэйшы пастарункавы Ваўжыняк звярнуўся да натоўпу і прасіў імем закону разысціся, пасля чаго частка натоўпу, бачачы, што набліжаецца конны атрад паліцыі, пачала разыходзіцца, але паслы Аўсянік і ксёндз Станкевіч пачалі крычаць з ганку да людзей: „Не разыходзьцеся, стойце на месцы, нам нічога ня зробіць, хай страляюць“. Пад уплывам такіх намоваў з боку паслоў натоўп затрымаўся, а калі ў яго заехаў конны атрад на чале са старэйшым сяржантам Тамашэўскім з мэтай рассяржвання натоўпу, то паслы Аўсянік і кс. Станкевіч выйшлі па-за натоўп і сваімі цэламі пачалі захінаць народ ад паліцыі, прычым пасол Аўсянік крычаў, каб сталі каля яго, што пасол — асоба недатыкальная, і што тады нічога вам ня будзе, а пасол Станкевіч, паказваючы пальцам на старэйшага сяржанта Тамашэўскага, прамовіў: „Глядзіце, што гэты кат чыніць, стойце, біць іх, гадаў“. Пры такім пад’юджванні паслоў натоўп заняў пагрозылівае становішча ў дачыненні да паліцыі і ў ім пачалі крычаць па-беларуску: „Далоў паліцэйскіх крукоў, біць іх, далоў паліцыю“. У гэты час у старэйшага пастарункавага Ваўжыняка з натоўпу была кінута пляшка, а ў пастарункавага коннага атраду Папко — кавалак дрэва. Падчас таго, як конны атрад пачаў часткова рассяржываць натоўп, падзяляючы яго на часткі і кожную частку пачаргова адсоўваючы ад агульнага натоўпу, коней некаторых паліцыянтаў хапалі за цуглі, а паліцыянтаў за ногі, але дзякуючы дысцыпліне і раўнавазе паліцыі натоўп быў рассяржаны безь вялікіх сутычак і ўжывання зброі. У сваіх прамовах, якія яны пасьпелі сказаць да моманту разгону мітынгу, паслы Аўсянік і кс. Станкевіч казалі, „што Польшча мае шмат войска, паліцыі, установаў, а пераважна адміністрацыю, якая не працуе, а крыўдзіць бедны народ, што цяпер беларускі народ уціскаецца польскай сілай, што польская дзяржава збірае і прыгнятае беларускага селяніна вялізнымі падаткамі на ўтрыманне непатрэбных паліцэйскіх чыноўнікаў, якія пастаўлены дзеля таго, каб прыгнятаць жывець беларусаў“. Акрамя гэтага, пасол Аўсянік намаўляў насельніцтва не даваць сваіх сыноў у войска і не плаціць падаткі на такія мэты, як войска і паліцыя. Навочныя сьведкі: старэйшы пастарункавы Ваўжыняк, старэйшы сяржант Тамашэўскі, Ян Пяхота, Уладзіслаў Рымша, Станіслаў Крачуновіч, Эдвард Рамецька, Максыміліян Матрос, Юзаф Сьліва і сьведка стараста Ян Нітаслаўскі згодна пацвярджаюць вышэйпрыведзеныя акалічнасці справы.

Дзеля таго, што вышэйпрыведзеных фактаў дастаткова для вызначэння, што паслы Аўсянік і ксёндз Станкевіч, ня маючы дазволу ад Дэлегату ўраду на скліканне мітынгу на кірмашы мястэчка Даўгінава 8 траўня 1924 г., гэтакі ўсё ж склікалі на кірмашы ў Даўгінаве, а калі паліцыя прасіла іх пра спыненне мітынгу, то ня толькі ня выканалі просьбы паліцыі, але публічна заклікалі насельніцтва да непадпарадкавання і невыканання загадаў паліцыі і адміністрацыі, падбухторвалі насельніцтва да аказання супраціву паліцыі ў той час, як паліцыя патрабавала разысціся, што таксама ў гэты самы час і ў гэтым самым месцы паслы Аўсянік і ксёндз Станкевіч у сваіх прамовах заклікалі беларускае насельніцтва да ўхілення ад вайсковага абавязку і нянавісці да польскага ўраду, што вышэйапісаныя дзеянні прадугледжаныя ў арт. 139, 530, 129 пар. 3, 51, 142, 129, пар. 6 К. К. — маю гонар прасіць Высокі Сойм аб дазvole на прыгняненне панюў паслоў Аўсяніка і кс. Станкевіча да адказнасці за ўчыненне вышэйзгаданых дзеянняў.

Сьледчы судзьдзя I-га рэвіру Вялейскага павету

(*Адзел рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Ф. 4. Воп. 1. Адз. зах. 46. А. 2—4*).

С. 525. ...*ліст зь Менску з 29 красавіка 1924 г. даўнейшай дзейнай сяброўкі БХД на менскім грунце...* — Сёння дакладна вядома, што гэтай даўняй сяброўкай БХД была Гірконт (Гірконт) Апалёнія (1880—?) — беларуская грамадзкая дзяўчка і педагог. З 1900 г. працавала хатняй настаўніцай. У час савецка-польскай вайны настаўнічала ў адной з менскіх беларускіх школ, была сяброўкай Беларускай хрысціянскай дэмакратычнай злучнасці. З 1921 г. вучылася ў БДУ на факультэце грамадзкіх навук. У канцы 1920-х — пачатку 1930-х гг. працавала настаўніцай на Магілёўшчыне. У 1931 г. арыштаваная, але хутка вызваленая. Зноў арыштаваная ў 1933 г. і асуджаная да 3 гадоў высылкі ў Паўночны край. Вызваленая ў 1935 г., далейшы лёс невядомы.

С. 525. ...*да аднаго каталіцкага ксяндза-беларуса ў Польшчы.* — Хутэй за ўсё, гэтым ксяндзам быў сам Адам Станкевіч.

С. 526. ...*гэтай „новай“ дарогай мела быць адноўленая арыентацыя на Польшчу, або так званае палянафільства.* — Маецца на ўвазе сытуацыя, якая ўзнікла ў лютым 1924 г., калі старшыня Беларускага пасольскага клубу Браніслаў Тарашкевіч і сэнатар Аляксандар Уласаў, якія яшчэ захоўвалі пэўныя палянафільскія ілюзіі, сумесна з прадстаўнікамі т. зв. „краёвай дэмакратыі“ ў Вільні арганізавалі Польска-беларускае таварыства, якое дэкларавала, што ставіць перад сабой выключна культурна-асветніцкія мэты. Дзеяньні Тарашкевіча і Уласава былі з абурэннем успрынятыя іншымі сябрамі клубу. На адмысловым паседжанні 28 лютага 1924 г. было падкрэслена, што абодва дзеячы дзейнічалі на ўласную адказнасць, таму іх дзеяньні не азначаюць змены асноваў клубнай палітыкі, і клуб па-ранейшаму стаіць на пазыцыі самавызначэння народаў, незалежнасці і аб'яднання беларускіх земляў, а ў межах Польскай Рэспублікі дамагаецца для іх аўтаноміі. У выніку ўсіх гэтых падзеяў Тарашкевіч вымушаны быў адмовіцца ад старшынства ў БПК. 24 сакавіка 1924 г. старшынём клубу быў выбраны Васіль Рагуля, намеснікамі якога сталі Сымон Рак-Міхайлоўскі і Вячаслаў Багдановіч.

С. 526. ...*на месца яго быў выбраны пасол Рагуля.* — Рагуля Васіль (1879 — 1955) — беларускі палітык і грамадзкі дзеяч, педагог. Да рэвалюцыі працаваў настаўнікам, зьяўляўся перакананым праціўнікам беларускага руху. У 1922 г. быў выбраны паслом у польскі Сойм як беларускі кандыдат. Пасольскія абавязкі выконваў у 1922—1927 гг., у 1928—1930 гг. сэнатар. Сябра Беларускага пасольскага клубу. Адзін з лідэраў Беларускага сялянскага саюзу.

С. 527. ...*і праняўся нават камуністычнай тэорыяй.* — У канцы 1925 г. Браніслаў Тарашкевіч падчас працы IV Канфэрэнцыі Камуністычнай партыі Польшчы быў патаемна ў гэтую партыю прыняты. Адам Станкевіч наўрад ці мог пра гэты факт, які, натуральна, не афішаваўся, дакладна ведаць. Свае высновы пра ідэю камуністычнасці Тарашкевіча ён грунтаваў, відаць, перш за ўсё на тым, што Тарашкевіч пасля датэрміновага вызвалення разам з іншымі лідэрамі БСРГ з польскай турмы ў 1930 г. не адыйшоў ад падпольнай дзейнасці і быў хутка арыштаваны паўторна, ужо за выразна камуністычную працу.

С. 527. ...*аж да пачатку ліпня 1925 г.* — Дэкларацыя аб выхадзе 4-х беларускіх паслоў з Беларускага пасольскага клубу і аб заснаванні асобнага Пасольскага клубу Беларускай сялянска-работніцкай грамады была абвешчана ім 24 чэрвеня 1925 г.

С. 527. ...*сыстэм гаспадарскай вольнасці Адама Сьміта.* — Сьміт (Smith) Адам (1723—1790) — шатляндзкі эканаміст, філосаф-этык, адзін з пачынальнікаў сучаснай эканамічнай тэорыі. Быў прыхільнікам і прапагандыстам цалкам вольнага рынку.

С. 528. ...*біскуп Кетэлер у Нямеччыне (1811—1877), Фогэльсанг (1818—1890) у Аўстрыі, кардынал Манінг у Англіі...* — Кетэлер (Ketteler) Вільгельм Эмануіл (1811—1877) — нямецкі рэлігійны і палітычны дзеяч, з 1850 г. біскуп майнцкі. Быў прыхільнікам поўнай незалежнасці Царквы ад дзяржавы і нават падпарадкавання дзяржавы Царкве, выказваўся за ўплыў Царквы на школьную адукацыю. У сацыяльнай галіне выказваўся

за карпаратыўную арганізацыю рабочай і рамесніцкай клясаў, абарону законам дзяцей і жонак рабочых ад эксплуатацыі капіталу, за вызначэнне законам працягласці працоўнага дня і непарушнасці нядзельнага адпачынку, ахову законам здароўя і маральнасці рабочых, асабліва ў рабочых памяшканнях, заснаванне інспекцыі для назірання за выкананнем законаў, выдадзеных у інтарэсах рабочых; Фогэльсанг (*Vogelsang*) Карл Фрыдрых фон (1818—1890) — аўстрыйскі грамадскі дзеяч, заснавальнік хрысціянска-сацыялістычнага руху ў Аўстрыі, пачынальнік т. зв. „сацыяльнага каталіцызму“. Ягоныя ідэі паўплывалі на сацыяльную дактрыну папы Льва XIII; Манінг (*Manning*) Генры Эдуард (1808—1892) — ангельскі царкоўны дзеяч, з 1875 г. кардынал. У 1889 г. падтрымліваў Саюз сельскагаспадарчых рабочых, браў актыўны ўдзел у забастоўцы лёнданскіх докераў у 1889 г. Перамога рабочых стала пачаткам Лейбарысцкай партыі.

С. 528. ...энцыкліка Піюса XI „*Quadragesimo anno*“... — Згаданая энцыкліка была выдадзена Піем XI 15 траўня 1931 г. і мела таксама другую назву — „Аб фармаванні грамадства па законах Эвангелья“. У ёй выкладаецца досвед 40 гадоў, якія прайшлі ад выдання энцыклікі „*Regim Novarum*“ і звяртаецца ўвага на ўсё большую ейную актуальнасць.

С. 528. ...*Міжнароднае аб'яднанне хрысціянскіх прафесіянальных саюзаў*“ з сталіцай у Утрэхце. — Маецца на ўвазе Міжнародная канфэдэрацыя хрысціянскіх прафсаюзаў, якая была ўтворана на кангрэсе нацыянальных хрысціянскіх прафесійных цэнтраў у Гаазе ў 1920 г., а ў 1968 г. рэарганізавалася ў Сусветную канфэдэрацыю працы.

С. 529. ...*паўстаў Сялянскі саюз*... — Маецца на ўвазе Беларускі сялянскі саюз — палітычная партыя левацэнтрысцкага напрамку, якая была заснаваная ў лістападзе 1925 г. беларускімі соймавымі пасламі Васілём Рагулем і Фабіянам Ярэмічам у якасці альтэрнатывы Беларуска-рабочніцкай грамадзе. Дзейнасць партыі ніколі не набыла шырокага размаху, але некаторы час, у 1926—1927 гг., ёй ўдавалася больш-менш трымацца на паверхні палітычнага жыцця дзякуючы саюзу з Беларускай хрысціянскай дэмакратыяй. Пасля ж дзейнасць БСС паступова загасла, хоць афіцыйна партыя ніколі не ліквідоўвалася і часам яе назва выкарыстоўвалася Ф. Ярэмічам у якасці „шыльды“ нават у 1930-я гг.

С. 532. ...*Пасол Стэповіч*... — Стэповіч Альбін (1894—1934) — беларускі грамадзка-палітычны і рэлігійны сьвецкі дзеяч. Актыўны сябра Беларускай хрысціянскай дэмакратыі. Кіраваў віленскай суполкай, уваходзіў у адміністрацыйна-кіраўнічыя органы БХД. У 1928—1930 гг. пасол Сойму, сябра Беларускага пасольскага клубу. Аўтар некалькіх беларускіх песень, у тым ліку гімну Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры „Дзе чутны мовы нашай гукі...“.

С. 533. ...*арганізацыя гэта ў сваёй праграмай ідэалёгіі прайшла даволі вялікую эвалюцыю*. — Пра гэтую эвалюцыю больш падрабязна гл. артыкул: *Эвалюцыя Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі ў святле яе палітычных праграмаў (1917—1939) / Уступ, публікацыя, заўвагі Андрэя Вашкевіча // Спадчына. 2006. № 1. С. 22—35.*

С. 534. ...*падтрымліваньне галасамі Беларускага пасольскага клубу ўраду генэрала Ё. Сікорскага*... — Сікорскі (*Sikorski*) Уладзіслаў (1881—1943) — польскі палітычны і вайсковы дзеяч, генэрал. У 1923 г. прэм'ер-міністар і міністар унутраных спраў. Беларускія паслы і сэнатары галасавалі за вотум даверу ўраду на чале зь Сікорскім у студзені 1923 г.

С. 534. ...*паслы, што асталіся ў Клубе (прадстаўнікі БХД і Сялянскага Саюзу)*... — Пасля афіцыйнага расколу Беларускага пасольскага клубу 24 чэрвеня 1925 г. у ім, акрамя Адама Станкевіча, засталіся паслы Фабіян Ярэміч (стаў старшынём клубу), Васіль Рагуля і Антон Аўсянік, а таксама сэнатары Вячаслаў Багдановіч, Аляксей Назарэўскі і Аляксандар Уласаў. У сакавіку 1926 г. клуб „па асабістых прычынах“ пакінуў пасол А. Аўсянік, які перад гэтым цесна супрацоўнічаў з пасламі Грамады. Пасля гэтага ён стаў т. зв. „дзікім“ паслом, не далучыўшыся ні да якой соймавай фракцыі. Такім чынам, з сакавіка 1926 г. БПК складаўся толькі з 3 паслоў і 3 сэнатараў. БХД у ім прадстаўляў

адзін Адам Станкевіч, а Беларускі сялянскі саюз — Ярэміч і Рагуля, у той час як усе сэнатары лічыліся беспартыйнымі.

С. 535. ...*выдавала яна лацінкай „Bielaruski Zwon“*... — Насамрэч тут ідзе гаворка пра газэту „*Narodny Zwon*“, якая выдавалася БСРГ ў сьнежні 1926 — сакавіку 1927 гг. у Вільні. Усяго яе выйшла 12 нумароў, 5 зь іх канфіскавана.

С. 535. ...*падчас дзейнасьці Грамады трудна было азначыць граніцу між Грамадой і КПЗБ*. — Пры стварэньні Беларускай сялянска-работніцкай грамады ўплыў менскіх і мясцовых камуністаў быў вельмі вялікі і нават у значнай ступені вызначальны. Дзеля гэтага сябры камуністычнай партыі прысутнічалі як сярод кіраўніцтва Грамады (Браніслаў Тарашкевіч, Павал Валашын, Радаслаў Астроўскі, Пятро Мятла і інш.), так і сярод сяброў шараговых гурткоў.

С. 535. ...*на афэры Паўла Карузы, які невыразную ў БХД іграў ролю*... — Каруза Павал (1906—1988) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. У 1927 г. старшыня ЦК Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі і галоўны рэдактар газэты „*Bielaruskaja hrupisa*“. У 1928—1930 гг. пасол польскага Сойму. У 1933 г. падманам вывезены ў СССР, дзе арыштаваны і сасланы на Салаўкі. Вызвалены ў 1947 г., у 1949 г. паўторна арыштаваны і высланы ў Сібір. Вызвалены ў 1955 г., жыў у Вільні.

С. 535. *Там ён даў „паказаньні“ савецкім уладам аб сабе і аб БХД*... — Пасьля свайго вывазу ў СССР Каруза ў турме даў паказаньні, якія кампрамэтавалі Беларускаю хрысьціянскую дэмакратыю і сысьвярджалі пра яе сувязі з польскай дэфэнзай. Сьведчаньні Карузы былі потым выкарыстаныя пры падрыхтоўцы камуністычных агітацыйных матэрыялаў, выдаваных з мэтай дыскрэдытацыі палітычных супернікаў КПЗБ. Найбольш характэрнай у гэтым пляне зьяўлялася брашура Аляся Гарадоцкага „Як Беларуска Хадэцыя гандлюе крывёю рабочых і сялян“ (1934 г.). У ёй прыводзіліся шматлікія цытаты з паказаньняў, дадзеных Карузы, як, напрыклад, гэтакія:

У кастрычніку 1927 г. Станкевіч прынёс у рэдакцыю „Крыніцы“ напісаны на машынцы артыкул, у якім былі вельмі вострыя выступленьні проціў асадніцтва на крэсах. На мае словы, што за гэты артыкул могуць сканфіскаваць газэту, Станкевіч адказаў: „Няхай канфіскуюць, ужо даўно не канфіскавалі“. Мне стала ясна, што артыкул быў напісаны спэцыяльна, каб сканфіскавалі газэту па дагавору з уладамі.

Пра арышт ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага Станкевіч, па словах Карузы, нібыта выказваўся так:

Гадлеўскі сам хоча сядзець. Ён уважае, што гэта варта, бо гэта зробіць яму добрую марку і пойдзе на карысьць хадэцыі. А мы мусім навакол гэтага нарабіць як найбольш шуму (*Гарадоцкі, А. Як Беларуска Хадэцыя гандлюе крывёю рабочых і сялян. Вільня, 1934. С. 10—11*).

Прабыўшы 20 гадоў у савецкіх лягерах і вярнуўшыся ў 1956 г. ў Вільню, Павал Каруза напісаў на імя Генэральнага пракурора СССР Рамана Рудэнкі скаргу з просьбай аб рэабілітацыі. Зь яе вынікае, што ў 1933 г. Карузу камуністы падманам вывезьлі ў Менск праз Данцыг, паабяцаўшы яму, на той час беспрацоўнаму, добрыя ўмовы для працы ў СССР. Расказаў у скарге Каруза і пра мэтады, якімі сьледчыя дабіваліся ад яго кампрамэтуючых заходнебеларускіх нацыянальных дзеячоў паказаньняў:

Кожную ноч мяне выклікалі на допыты, трымалі ўсю ноч бяз сну, днём у камэры таксама не давалі спаць. Празь некалькі дзён я быў у паўсьвядомым стане. Нарэшце, Оберфэльд (сьледчы, габрэў родам з Лодзі — *заўвага камэнтатараў*) заявіў, што ён пераканаўся ў тым, што я нічога ня маю агульнага з Польскай контрвыведкай. Але сваёй дзейнасьцю ў Заходняй Беларусі я ўсё ж прынёс некаторую шкоду Савецкаму Саюзу і таму, каб выкупіць сваю віну, я павінен ім

дапамагчы: уласнаручна напісаць сьведчанні аб тым, што выбары, у якіх я ўдзельнічаў у Польскім Сойме, праходзілі ўзгоднена з польскім урадам і нават ім фінансаваліся. Ён растлумачыў, што мае сьведчанні будуць выдадзены асобнай брашурай і змогуць дыскрэдытаваць сярод насельніцтва Заходняй Беларусі Ярэміча, Станкевіча і іншых.

Некалькі дзён я гэтаму супраціўляўся, лічачы несумленным даваць прыдуманы матэрыял. Нарэшце, мне, даведзенаму бяссонніцай да ненармальнага стану, стала ўсё абьякава, і я нешта стаў пісаць пад дыктоўку Оберфэльда. Памятаю, што там нешта згадвалася пра асабістае знаёмства Ярэміча з начальнікам дзяржбяспекі ў Вільні. Ён таксама ўгаворваў мяне зьмясьціць біяграфічныя звесткі пра маё нібыта знаходжаньне за мяжой. Наогул дзеля даўніны і ўлічваючы той стан, я вельмі цямяна ўсё гэта прыгадваю. Ці быў выкарыстаны гэты матэрыял для якой-небудзь брашуры — мне невядома. Пасьля гэтага каля двух тыдняў мяне не чапалі, далі адаспацца і прыйсьці да сьведомасьці. Але пасьля гэтага засталася моцнае нэрвовае ўзрушэньне, стала ўсё абсалютна абьякава“ (Новік, В. Лёс музыканта // Полацк. 1991. № 4. С. 22—23).

С. 535. ...кніжка Кузьняцовай „*Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине*“... — Насамрэч згаданая кніжка зьяўлялася калектыўным выданьнем пад рэдакцыяй вядомага дзеяча камуністычнага руху ў Польшчы Стэфана Скульскага. Нейкай Д. Кузьняцовай у ёй належаў толькі артыкул пад назвай „*Белорусская христианская демократия*“ (с. 267—279).

С. 535. У гэтай кніжыцы, выданай — падчоркваем, — Акадэміяй навук (!), БХД адмалывана цалком фальшыва, тэндэнцыйна, злосна і зьняважліва. — Артыкул Кузьняцовай складаецца з радзьдзелаў „*Из истории БХД*“, „*Программа БХД*“, „*Антисоветская клевета и фашизация БХД*“ і „*Влияние БХД и ее массовые организации*“. Наколькі аб’ектыўна разглядаецца ў гэтай працы дзейнасьць БХД, можна меркаваць з аднаго толькі сьпісу выкарыстанай пры яе напісаньні літаратуры: з 5 пазыцыяў 3 — рэзальцыйны зьездаў і пленумаў КПП і КПЗБ, а таксама брашура А. Гарадоцкага „*Як Беларуская Хадэцыя гандлюе крывёю рабочых і сялян*“. Уся дзейнасьць арганізацыі ацэньваецца выключна праз прызму артадаксальнай камуністычнай ідэалёгіі.

С. 536. ...*Праваслаўнае дэмакратычнае аб’яднаньне сэнатара Багдановіча*. — Багдановіч Вячаслаў Васілевіч (1876—пасьля 1939) — беларускі грамадзка-палітычны і рэлігійны дзеяч. У 1922—1930 гг. сэнатар Польскай Рэспублікі, сябра Беларускага пасольскага клюбу. Выступаў супраць аўтакефаліі Праваслаўнай царквы ў Польшчы і за далейшае арганізацыйнае падпарадкаваньне яе Маскоўскай патрыярхіі. Палітычная партыя пад назвай Беларускае праваслаўнае дэмакратычнае аб’яднаньне была заснаваная ім у 1927 г., перад чарговымі выбарамі ў польскі парлямэнт, і мела на мэце абараняць рэлігійныя і сацыяльна-палітычныя правы беларусаў-праваслаўных у Польшчы. Шырокай дзейнасьці партыя разгарнуць ня здолела.

С. 536. ...*часыць узноў скіравалася на польскае ўгодніцтва*... — Тут А. Станкевіч перадусім, як відаць, мае на ўвазе віцэ-старшыню БСРГ Радаслава Астроўскага і фактычнага рэдактара ўсіх грамадоўскіх газэтаў Антона Луцкевіча, якія, апраўданыя польскім судом па справе Грамады, пасьля гэтага падкарэктавалі свае ранейшыя палітычныя пазыцыі на больш ляяльныя ў дачыненні да Польшчы.

С. 537. ...*літоўцы і на гэты раз ад выбараў устрымаліся*. — Напачатку літоўскія нацыянальныя арганізацыі ў Польшчы мелі намер удзельнічаць у парлямэнцкіх выбарах 1928 г. і нават выступілі сузаснавальнікамі Блёку нацыянальных меншасьцяў. Аднак жа пасьля папярэдняе рашэньне імі было зьменена на карысьць байкоту выбараў. Асноўнай прычынай гэтага былі супярэчнасьці зь беларусамі па пытаньні падзелу мандатаў у Сьвянцянскай акрузе — літоўцы жадалі сабе 3 першыя месцы на акруговым соймавым сьпісе, і прыняцьце такіх умоваў фактычна пазбаўляла б шанцаў на атрыманьне мандатаў з гэтай акругі беларусаў.

С. 537. ...*прайшло двух беларускіх паслоў-хадэкаў зь Сьвянцянскага вокругу.* — Ад хадэкаў у Сойм у 1928 г. у Сьвянцянскай акрузе прайшлі Альбін Стэповіч і Павал Каруза. Акрамя таго, у гэтай самай акрузе ў Сойм па сьпісе Блёку нацыянальных меншасьцяў прайшоў сябра БСС Канстанцін Юхневіч.

С. 537. ...*прайшлі беларускія паслы ў Сойм і Сэнат і зь іншых сьпіскаў...* — Усяго па выніках парлямэнцкіх выбараў 1928 г. з розных сьпісаў у Сойм прайшлі 10 беларускіх паслоў. Акрамя згаданых П. Карузы, А. Стэповіча, К. Юхневіча і Фабіяна Ярэміча, які прайшоў у Сойм зь дзяржаўнага сьпісу Блёку нацыянальных меншасьцяў, Аляксандар Стагановіч, Ігнат Дварчанін і Язэп Гаўрылік былі выбраныя са сьпісу Цэнтральнага выбарчага камітэту „Змаганьне за інтарэсы сялян і работнікаў“ у Наваградзкай выбарчай акрузе, Янка Станкевіч і Флягонт Вальнец — са сьпісу „Выбарчага камітэту беларускіх сялян і работнікаў“ у Лідзкай акрузе. Яшчэ адзін беларус, Іван Грэцкі, прайшоў у Сойм са сьпісу ўкраінскай левай партыі „Сельроб-лявіца“ ў Берасьцейскай акрузе. Акрамя таго, па сьпісах БНМ прайшлі ў Сойм 2 сэнатары: Вячаслаў Багдановіч (ад Віленскага ваяводства) і Васіль Рагуля (ад Наваградзкага ваяводства). Такім чынам, усяго беларусы пасыла выбараў мелі 10 соймавых паслоў і 2 сэнатараў у параўнаньні з 11 пасламі і 3 сэнатарамі ў 1922 г.

С. 537. ...*але гэта ўжо былі людзі розных палітычных кірункаў, а часта і сусім „без кірункаў“...* — У новым парлямэнце адразу ж стварыліся дзьве фракцыі, якія аб’ядноўвалі паслоў і сэнатараў беларускай нацыянальнасьці. Паслы Ф. Ярэміч, А. Стэповіч, П. Каруза, К. Юхневіч, а таксама сэнатары В. Рагуля і В. Багдановіч стварылі Беларускі пасольскі клюб на чале з Ф. Ярэмічам. Паслы А. Стагановіч, І. Дварчанін і Я. Гаўрылік стварылі Беларускі пасольскі клюб „Змаганьне за інтарэсы сялян і работнікаў“ (з траўня 1929 г. называўся Беларускі сялянска-работніцкі пасольскі клюб) (БСРПК) на чале зь Я. Гаўрылікам, да якога хутка далучыліся таксама І. Грэцкі і Ф. Вальнец. Апошні беларускі пасол, Янка Станкевіч, застаўся па-за межамі фракцыяў.

С. 537. *У гэтых выбарах беларускія хадэкі ўжо атрымалі толькі адзін мандат.* — Гэты адзіны мандат атрымаў Павал Каруза, які, аднак, усё адно да датэрміновага роспуску Сойму ў канцы жніўня 1930 г. не пасьпеў прыняць пасольскую прысягу і такім чынам паслом фармальна ўжо не зьяўляўся.

С. 537. ...*Блёк не атрымаў ні аднаго мандату.* — Падчас паўторных выбараў у Сойм у Лідзкай акрузе ў траўні 1930 г. агітацыя партыяў, якія ўваходзілі ў склад Блёку нацыянальных меншасьцяў, была вельмі абмежаванай, у значнай ступені з-за недахопу неабходных матэрыяльных сродкаў. Да таго ж БХД і БСС непасрэдна перад выбарамі ўступілі ў канфлікт са сваімі саюзнікамі па блёку — габрэямі. Апошнія, узважыўшы шанцы БНМ на мандаты ў Лідзкай і Сьвянцянскай акругах (дзе вынікі папярэдніх выбараў таксама былі ануляваныя), выказалі незадавальненьне, што іх кандыдаты стаяць на занадта далёкіх месцах, і запатрабавалі ад другога ў сьпісе блёку кандыдата-беларуса адмовы ад свайго месца на карысьць кандыдата-габрэя. У адваротным выпадку яны абяцалі наагул выйсьці з блёку. У рэшце рэшт габрэяў удалося пераканаць устрымацца ад такіх радыкальных дзеяньняў, аднак удзел апошніх у перадвыбарчай кампаніі быў мінімальны. Гэта адбілася і на фінансаваньні кампаніі. У выніку БХД і БСС праводзілі агітацыю практычна самастойна, завастраючы ўвагу выбаршчыкаў перш за ўсё на нэгатыўных працэсах, якія адбываліся ў той час у СССР, і крытыкуючы БСРПК за іх падтрымку і прапаганду. Сярод папераў кс. Адама Станкевіча ў ягоным асабістым фондзе ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі знаходзіцца і адмысловая ўлётка для распаўсюджваньня на тых выбарах, да складаньня тэксту якой, цалкам верагодна, меў дачыненне і ён сам. Ва ўлётцы сьцьвярджалася:

Ужо 12 зь лішнім гадоў бальшавікі маюць уладу ў Расеі. Абяцалі рай на зямлі, абяцалі шчасьце, свабоду і багацьце ўсім працоўным, абяцалі ўладу народу, а што з гэтага выйшла?

Замест зямлі мужыку — новы прыгон калгас з камісарам замест даўнейшага пана, а бізун яго ня менш балючы як і даўны — панскі.

Нельга там мець ні кароўкі сваей, ні коніка, ні хаткі, а часта нат адзежынкі... усё гэта казённае, як у салдата і сам ты казённы, як салдат — толькі слухай, што камісар прыкажа.

Замест свабоды — астрогі і ссылкі ў Сібір ды на Салаўкі ўсіх тых, каторых і цар гнаў па астрогах, бо хацелі добра беларускаму працоўнаму народу... Дзе ж розьніца між даўным царам і цяперашнім камісарам, хіба толькі тая, што не закрывалі цэрквы і касцёлы, а пазвалялі хоць маліцца? Цяпер жа і гэтага нельга.

Замест улады народу — улада камісараў, што як і даўней царскія чыноўнікі жывуць ды нажываюць багацьце.

Вось быўшы камісар замежных спраў Красін, памёршы, пакінуў 40 мільёнаў рублёў у золаце. Троцкі, калі яго выгналі з Масквы, аказалася, што мае вялікія капіталы ў амэрыканскім банку. Камісар Зіноўеў прадаў за граніцу брыльянты за мільён колішніх даляраў. Камісар Садуль купіў у Парыжы палац за 1 мільён 200 тысяч франкаў.

Калі ў 1927 г. бальшавіцкая дэлегацыя прыехала ў Жэнэву, то залатыя і брыльянтавыя пярсцёнкі і шпількі ды перлявыя пацеркі жонак гэтых дэлегатаў ацэньвалі на мільёны даляраў.

Скуль жа ўсё гэта? — З крывавага поту мужыка.

Бальшавікі паабдзіралі цэрквы і касцёлы... Гэта тая ж сьлёзная мужыцкая капейка, аддадзеная на ахвяру Богу, гэтыя пацеркі былі на абразях Маці Божай, а цяпер яны на шыях камісарскіх жонак ды яшчэ ці вяччаных?

Мо ўсё гэта ня праўда? Дык пачытайце, што пішуць нат іхнія ж газеты, што кажуць бедныя людцы, што паўцякалі ад іхняга шчасся хоць у гэту самую Польшчу, дзе ніхто ня скажа, што соладка жывецца нашаму гаротнаму селяніну.

Сяньня прыходзіць да вас на выбары гэтак званы Беларускі сялянска-работніцкі пасольскі клюб. Называе ён сябе даўнай Грамадой, а запраўды гэта тыя, што калісь правакавалі Грамаду ды падвялі яе пад польскі абух.

Ды што ў іх агулам беларускае? Ці тое, што яны пайшлі пад каманду польскіх камуністаў, злучаючыся зь імі ў Сойме? Ці тое, што яны на Стафанскім рынку ў Вільні зьбіралі камсамольцаў (маладых камунісьцікаў) ды гаварылі ім аб тым, як Кітай напаў на Саветы і гэтым быццам пакрыўдзіў працоўных усяго сьвету? Ці можа тое, што яны галасавалі ў Сойме проці грашовай дапамогі пры пераходзе сялян на хутары? Ці тое, што яны галасавалі проці 500 тысячаў, што Сойм празначыў на беларускія школы? Ці тое, што яны паслалі камсамольцаў, каб нападзі на беларускіх студэнтаў, як тыя сабраліся, каб адсвяткаваць найбольшае беларускае народнае свята — угодкі абвешчання незалежнасьці?

Ці тое, што сакратар іхнага клюбнага сакратарыяту адкрыта гоніць людзей запісвацца ў польскую партыю, г. зв. ППС-лявіца?

Абяцаюць яны ўладу сялянам і работнікам, ці ня тое самае абяцалі і бальшавікі, а далі камісараў і калгасы?

Пачытайце іхнюю газету „На Варце“, як яны хваляць там усё, што робяць маскоўскія камуністы, дык зразумеете, чаго яны хочуць беларускаму народу.

Сяньня ў нас бальшавіцкай улады хацеў бы толькі той, хто хіба нічога не разумее або хоча быць камісарам і езьдзіць на сялянскіх сьпінах.

Прыходзяць да вас і польскія партыі, што наслалі нам кучу асаднікаў, каторыя пазабіралі ў нашых людзей зямлю з пад носу, што ня хочуць даць нам нашых правоў, ні нашай школы, нічога...

Ідзе і Янка Станкевіч, што браў грошы ад паноў на выбары, а пасьля ў Сойме скакаў за гэта пад іхнюю дудку, што ўжо закупіў сабе 600 дзесяцін зямлі ды яшчэ хваліцца, што аддалі яму паны зямлю дужа танна — мусіць жа добра дзеля іх стараўся...

Урэшце ідзе на выбары і № 18. Тыя палітычныя партыі, што ідуць пад гэтым нумарам, цьвёрда стаялі і стаяць за поўную незалежнасьць Беларусі. Гэтыя партыі ўважаюць, што толькі незалежная Бела-

русь дасяць народу ўладу, а народная ўлада будзе тады сялянскай, бо ўвесь народ беларускі гэта амаль не адна сялянская маса. Толькі тады зможа селянін здабыць усё тое, што яму трэба.

Калі сяння прыходзіць дзень галасавання, то добра мусіш падумаць, куды свой голас даць. Бо ня тое важна, што той ці другі пасол будзе ў Сойме, а важна тое, што выбары гэта адзіны спосаб, калі беларускі народ можа паказаць, чаго ён хоча. Можна ў сваёй вёсцы ці засьценку крычаць дзень з ночай, каб аж жываты трашчалі, і ніхто цябе не пачуе, а выбарамі ў Сойм цікавіцца цэлы сьвет і пасля так цябе ацэняць, якім сябе пакажаш.

Дык калі ты хочаш паказаць, што табе падабаецца і чужая школа, што калечыць нашых дзетак, і вялікія падаткі і асаднікі замест зямлі, і ўсё тое, што цяпер у Польшчы робіцца — галасуй за польскія нумары, а найлепш за дзясятку (сьпіс „*Stronnictwa Chłopskiego*“ („Сялянскай партыі“) — **заўвага камэнтатараў**), бо гэтыя найбольш стараліся, каб нам новую кучу асаднікаў наслалі.

Калі ж хочаш такой улады, як у Расеі, і камісараў, і калгасаў, і расстрэлаў ды крыві, калі хочаш уцякаць, толькі хіба на месяц, бо ўжо ня будзе куды — галасуй за нумар паслоў Крынчыка, Гаўрыліка, Вальнца і іхных сяброў.

Калі хочаш паказаць, што не дарос ні палітычна, ні грамадзка, што цябе кожны прахадзімец, спэкулянт ды здраднік патрапіць вадзіць за нос — галасуй за Янку Станкевіча.

А калі хочаш паказаць, што ты ўжо дарос, каб узяць сваю долю ў свае рукі, што ты запраўды палітычна і грамадзка сьведамы беларус, хто ты хочаш быць гаспадаром у сваёй хаце, а ня кутнікам, хочаш зямлі, але на ўласнасьць, хочаш сваёй школы, сваёй улады, свайго права, сваёй незалежнасьці, хочаш дабра свайму народу — галасуй за № 18.

Беларускі Лідзкі Выбарчы камітэт сьпіску № 18. (*Адзел рукапісаў ЦНБ імя Я. Коласа НАНБ. Ф. 4. Воп. 1. Адз. зах. 61. А. 1*).

Аднак жа насельніцтва Заходняй Беларусі ў той час было больш схільнае да падтрымкі камуністаў, і ў выніку выбары ў Лідскай акрузе прынеслі адносны поспех Беларускаму сялянска-работніцкаму пасольскаму клубу, якому ўдалося набраць 24670 галасоў і здабыць 2 пасольскія мандаты, у той час як сьпіс БНМ набраў толькі 5557 галасоў і ніводнага мандату не атрымаў. Характэрна, што гэтыя выбары адзначаліся надзвычай нізкай актыўнасьцю выбаршчыкаў (галасавалі ўсяго 30% маючых права голасу), што сьведчыла пра іх вялікае расчараваньне ў магчымасьцях парлямэнцкай барацьбы.

С. 537. ...разам зь беларусамі ідуць ужо толькі ўкраінцы. — Перад парлямэнцкімі выбарамі ў 1930 г. было заключана пагадненьне аб стварэньні агульнага Беларуска-Украінскага блёку, сьпіс якога атрымаў парадкавы № 11. Зь беларускага боку ў яго ўвайшлі Беларуска-хрысьціянская дэмакратыя, Беларускі сялянскі саюз і Беларускае праваслаўнае дэмакратычнае аб'яднаньне (дзьве апошнія арганізацыі да таго часу фактычна былі нядзейсныя), а з украінскага — у першую чаргу найбуйнейшая ўкраінская партыя Ўсходняй Галіччыны — Украінскае народна-дэмакратычнае аб'яднаньне (УНДА).

С. 537. Адзін толькі беларускі пасол праходзіць украінскімі галасамі. — Гэтым беларускім паслом быў Фабіян Ярэміч, які прайшоў у Сойм выключна толькі таму, што ягоная кандыдатура была зьмешчана на дзяржаўна-сыйска-беларуска-ўкраінскага блёку. У асобных акругах беларусам паслоў правесці не ўдалося.

С. 537. Мясцовыя людзёўцы... — Людзёўцы (ад пол. *ludowcy*) — сябры польскіх сялянскіх партыяў, у літаральным перакладзе — народнікі.

С. 537. ...кс. С. Мацяевіч зь Вільні. — Мацяевіч (*Maciejewicz*) Станіслаў (1869—1940) — польскі рэлігійны і палітычны дзеяч, каталіцкі ксёндз. Быў дэпутатам III і IV расейскіх Думаў, паслом Віленскага сойму і т. зв. Уставадаўчага сойму. У 1922—1927 гг. быў сэнатарам, прайшоў у парлямэнт са сьпісу Хрысьціянскага саюзу нацыянальнай еднасьці (эндэкаў).

С. 538. ...дзе на адным зь першых мясцоў кандыдаваў і прадстаўнік БХД... — На другім месцы сьпісу № 18 у Лідзкай акрузе, адразу пасля сябра Беларускага сялянскага саюзу Адама Більдзюкевіча, стаў сябра БХД Янка Пазьняк.

С. 538. ...жыды і немцы... вялі ўжо ўгадовую палітыку. — Справа з „угадывасцю“ габрэйскіх і нямецкіх нацыянальных супольнасцяў у Польшчы не была настолькі адназначнай, як гэта сьцьвярджае Станкевіч. Сам уваход прадстаўнікоў гэтых меншасцяў у Блэк нацыянальных меншасцяў сьведчыў пра тое, што сярод іх існавалі моцныя апазыцыйныя настроі ў дачыненні да польскіх уладаў, тым больш што стварэнне нацыянальнымі меншасцямі супольных перадвыбарчых блёкаў адназначна ўспрымалася польскімі ўладамі і грамадствам як антыдзяржаўная акцыя. Іншая справа, што, напрыклад, габрэйская грамада ў Польшчы была неаднародная і стаўленне да Блёку нацыянальных меншасцяў (як таксама і да польскіх уладаў) у розных групаў было рознае. Так, адназначна супраць салідарнасці з іншымі меншасцямі як падчас выбараў 1922 г., так і падчас выбараў 1928 г. выказваліся сіяністы з тэрыторыі Галіччыны, а таксама ўсе сацыялістычныя габрэйскія арганізацыі. Лідэры артадаксальных габрэйскіх арганізацый у 1928 г. (у адрозненне ад 1922 г.) таксама прынялі рашэнне ўстрымацца ад уваходу ў Блэк нацыянальных меншасцяў і замест гэтага падтрымаць на выбарах праўладны Беспартыйны блэк супрацоўніцтва з урадам. У той жа час сіяністы з тэрыторыяў, якія перад Першай сусветнай вайной уваходзілі ў склад Расейскай імперыі, адназначна выказваліся за заключэнне Блёку нацыянальных меншасцяў, а адзін з іх лідэраў, Іцхак Грынбаўм (*Grünbaum*), нават лічыўся яго галоўным „архітэктарам“. Прыхільнікі Грынбаўма выступалі супраць заключэння 7 ліпеня 1925 г. пасламі і сэнатарамі з т. зв. „Габрэйскага кола“ адмысловага пагаднення з польскім урадам У. Грабскага, якое прадугледжвала падтрымку габрэйскімі дэпутатамі палітыкі ўраду ў абмен на адмену некаторых дыскрымінацыйных законаў яшчэ часоў Расейскай імперыі, аднак аказаліся ў меншасці. Беларускія дэпутаты занялі выразна нэгатыўную пазіцыю ў дачыненні да заключэння габрэямі гэтага акту, і пасля гэтага беларуска-габрэйскае супрацоўніцтва ў парламенце практычна зводзілася да кантактаў БПК з прыхільнікамі лініі І. Грынбаўма. Менавіта апошнія, дарэчы, і прадстаўлялі габрэйскую меншасць у Блёку нацыянальных меншасцяў Польскай Рэспублікі ўзору 1928 г.

С. 538. ...праўрадавы, так званы Беспартыйны блэк... — Беспартыйны блэк супрацоўніцтва з урадам (ББСУ) — праўрадавая партыя, створаная ў канцы 1927 г. перад выбарамі ў парламент. Складалася з рознародных элементаў, якія ў цэлым ня мелі нейкай акрэсленай палітычнай праграмы, але заўсёды падтрымлівалі ўсе дзеянні Ю. Пілсудскага. У Сойме II склікання ББСУ меў самую вялікую фракцыю, але безумоўнай большасцю не валодаў.

С. 538. ...з прычын, ад іх незалежных, учасьця не прымалі. — Асноўнай, сапраўды незалежнай ад беларускіх нацыянальных дзеячоў прычынай іх няўдзелу ў парламенцкіх выбарах у 1935 г. стала прыняцце Соймам 8 ліпеня 1935 г. новага выбарчага закону, па ўмовах якога працэсы фармавання выбарчых спісаў і размяшчэння кандыдатаў на іх былі фактычна пастаўлены пад поўны кантроль ураду. У выніку любая апазыцыйная партыя ці арганізацыя балятавацца ў парламент проста не магла, не дасягнуўшы папярэдняй згоды з уладамі. Тыя ж гатовыя былі рабіць пэўныя крокі насустрач толькі вельмі моцным і ўплывовым партыям, як, напрыклад, Украінскаму народна-дэмакратычнаму аб’яднанню (УНДА) ва Ўсходняй Галіччыне. У беларусаў жа ніводнай партыі ці арганізацыі, думкі якой польскія ўлады не маглі сабе дазволіць ігнараваць, не было.

С. 539. Яшчэ ў 1919—1921 гг. беларуская палітыка, што апіралася на Польшчу, мела нямала ідэяўскага... — Пасля пачатку польска-савецкай вайны і ўваходу польскіх войскаў у Вільню тагачасны польскі лідэр Юзаф Пілсудзкі выдаў адозву „Да жыхароў былога Вялікага Княства Літоўскага“, у якой паабяцаў забеспячэння правоў усіх народаў, якія насялялі гэтую тэрыторыю, у тым ліку і беларусаў. Гэтая адозва выклікала ў часткі беларускіх дзеячоў надзеі на дасягненне сваіх нацыянальных мэтаў з дапамогай Польшчы. Надзеі гэтыя яшчэ больш узраслі, калі пасля заняцця польскімі войскамі

Менску Пilsудзкі падчас свайго візыту ў гэты горад выступіў перад мясцовай грамадзкасцю па-беларуску. Дзеля гэтага на працягу 1919—1921 гг. беларускія дзеячы рэгулярна рабілі спробы стварэння беларускіх нацыянальных структураў з апорай на Польшчу. Найбольш вядомымі праявамі гэтага была дзейнасць Найвышэйшай Рады ў 1919—1920 гг. і Беларускай вайсковай камісіі ў 1919—1921 гг. Аднак даволі хутка беларусы расчараваліся ў магчымасці дасягнуць сваіх мэтаў з дапамогай палякаў, і ў выніку да канца 1921 г. беларускі палянафільскі лягер быў прадстаўлены толькі маргінальнымі малалікімі палітычнымі групамі.

С. 539. ...*знайшлася і беларуская ўгодніцкая група, якая выдавала тады нават беларускую газету „Jednaść“*. — Беларуская газета палянафільскай арыентацыі „Jednaść“ выдавалася ў Вільні з 6 траўня 1921 г. да пачатку 1922 г. пад рэдакцыяй Васіля Шышкова і была друкаваным органам арганізацыі „Краёвая сувязь“. Гэтая арганізацыя была створана Паўлам Алексюком у красавіку 1921 г. і была адзінай зь беларускіх арганізацыяў, якая ўдзельнічала ў выбарах у Віленскі сойм у 1922 г. Фармальна „Краёвая сувязь“ мела разгалінаваную структуру, і ў яе склад нібыта ўваходзілі палітычная партыя „Сялібнікі“ і шэраг беларускіх кааператываў, але ўсе гэтыя арганізацыі, як адзначалі ў сваіх рапартах польскія дзяржаўныя службоўцы, былі збольшага „папяровыя“. Абгрунтаванасць гэтых іхніх ацэнак пацвярджаецца фактам імгненнага і бясследнага знікнення „Краёвай сувязі“ з палітычнай сцэны неўзабаве пасля выбараў у Віленскі сойм. Тым ня менш, ліквідацыйнага сходу ў той час праведзена не было, і фармальна арганізацыя існавала да сярэдзіны 1920-х гг.

С. 539. *Урэшце ў 1924 г. паўстала „Грамада“*... — Насамрэч Грамада ў форме пасольскага клубу афіцыйна вылучылася толькі 24 чэрвеня 1925 г., а як масавая арганізацыя фактычна разгарнула шырокую дзейнасць толькі ў другой палове 1926 г.

С. 539. *Група гэта працавала ў 1926 і 1927 г., выдаючы газету „Беларускае слова“*. — Насамрэч згаданая Адамам Станкевічам група арганізацыйна аформілася яшчэ 21 верасня 1924 г. пад назвай Часовая беларуская рада (ЧБР). Яе лідэрам быў Арсень Паўлюкевіч. Першапачаткова ЧБР выдавала газету пад назвай „Грамадзкі голас“, і толькі ў лютым 1926 г. у выніку трагічнага зьбегу абставінаў (нечаканай смерці галоўнага рэдактара выдання Язэпа Салаўя) назва газеты была замененая на „Беларускае слова“. Пад такой назвай газета больш-менш рэгулярна выходзіла да лютага 1928 г., калі фактычна спыніла сваё існаванне і сама ЧБР, якая пасыпела яшчэ на „зъездзе Заходняй Беларусі“ ў Вільні ў канцы чэрвеня 1926 г. змяніць назву на Беларускую нацыянальную раду. Шырокая дзейнасць Рада разгарнуць ня здолела, а ейныя ўплывы ў грамадстве былі мінімальныя. Фактычна арганізацыя толькі здыскрэдытавала ўсю ідэю стварэння беларускага палянафільскага руху ў Заходняй Беларусі, бо яе кіраўнікі не адзначаліся добрай рэпутацыяй.

С. 539. ...*гэтакія беларусы сапраўды выходзяць на арэну і выдаюць „Беларускі дзень“*. — Газету „Беларускі дзень“ у 1927—1928 гг. выдаваў вядомы з „нашаніўскіх“ часоў беларускі дзеяч Францішак Умястоўскі (1882—1940), які адначасова рабіў спробы стварэння палянафільскай Беларускай радыкальнай народнай партыі. Праўда, гэтая партыя, як і ўсе астатнія беларускія палянафільскія групы ў II Рэчы Паспалітай, колькі-небудзь значнага ўплыву ў грамадстве не набыла, і ў 1928 г. Умястоўскі ўвогуле назаўсёды пакінуў актыўную палітыку.

С. 539. ...*паўстала такжа ўгадовая Сялянская партыя. Выдавала яна газету „Народ“*... — Беларуская сялянская партыя была афіцыйна створана Янкам Станкевічам 18 верасня 1927 г., пасля ягонага скандальнага выхаду летам гэтага году зь Беларускага сялянскага саюзу. Задумвалася стваральнікам як альтэрнатыва БСС, але ў выніку партыя так і ня здолела разгарнуць больш-менш актыўнай дзейнасці. Найбольшым яе дасягненнем стала здабыццё двух соймавых мандатаў у Лідзкай акрузе на парламенцкіх вы-

барах у сакавіку 1928 г., і тое дзякуючы ануляванню ў гэтай акрузе ўсіх іншых беларускіх сьпісаў. Газэта „Народ“ выдавалася Станкевічам ад 18 жніўня 1927 г. да канца 1929 г.

С. 539. *Гэта найнавейшае ў беларусаў угодніцтва існавала пад назвай беларускай польскай санацыі.* — Маецца на ўвазе Цэнтральны саюз беларускіх культурна-асьветных арганізацыяў і інстытуцыяў („Цэнтрасаюз“), сярод сяброў якога было шмат вядомых у беларускім нацыянальным руху дзеячоў, перш за ўсё Антон Луцкевіч, Радаслаў Астроўскі, Фабіян Акінчыц і інш. „Беларускай санацыяй“ гэтую групоўку называлі палітычныя праціўнікі. Яе палітычным крэда стала „мабілізацыя ўсіх беларускіх груп радыкальнага характару на грунт пазытыўнай культурна-асьветнай працы“. Пры гэтым арганізацыя адмаўлялася ад абвінавачаных лезунгаў, накіраваных супраць польскай дзяржавы, а змаганьне за правы беларускага насельніцтва прадугледжвалася толькі мэтадамі і спосабамі, згоднымі зь дзейснымі законамі Польшчы.

С. 539. *Група гэта ў 1930 г. выдавала часопіс „Наперад“ і „Народны звон“, у 1931—1932 г. — „Беларускі звон“, а пасля выдавала „Родны край“...* — Газэта „Наперад!“ выпускалася Цэнтрасаюзам з 12 сьнежня 1929 г. да 3 кастрычніка 1930 г., „Народны звон“ — адзін нумар 10 кастрычніка 1930 г., „Беларускі звон“ — з 6 студзеня 1931 г. да 19 лістапада 1932 г., „Родны край“ — са студзеня 1933 да 1936 г.

С. 539. *...зь беларускім арганізацыйным жыццём беларускай студэнцкай моладзі („Скарынія“)...* — „Скарынія“ — беларуская студэнцкая карпарацыя студэнтаў Віленскага ўнівэрсытэту імя Стэфана Баторыя, якая існавала ў 1930–я гг. у Вільні. Яе сябры стаялі на ляяльных у дачыненні да польскай дзяржавы пазыцыях.

С. 540. *Суперарбітар — Браніслаў Кржыжаноўскі і арбітры: Станіслаў Багінскі, Аўгень Казлоўскі... і Сэвярын Выслоух...* — Кржыжаноўскі (*Krzyżanowski*) Браніслаў (1876—1943) — польскі палітычны дзеяч і адвакат. Трымаўся краёвых поглядаў, выступаў абаронцам на шматлікіх палітычных працэсах, у тым ліку і на працэсе над лідэрамі БСРГ у 1928 г. У 1922 г. пасол Віленскага сойму і затым Уставадаўчага сойму, у 1922 — 1927 гг. — сэнатар; Багінскі (*Bagiński*) Станіслаў (1881 — 1939 (?)) — польскі палітычны дзеяч, адвакат, адзін зь лідэраў віленскіх сацыялістаў. У 1922 г. быў паслом Віленскага сойму; Казлоўскі (*Kozłowski*) Яўген — віленскі адвакат, які нярэдка прыцягваўся да абароны беларускіх дзеячоў падчас судовых працэсаў. Адзін час быў сябрам Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры; Выслоух (*Wysłouch*) Сэвярын (1900—1968) — польскі навуковец, гісторык. У 1927—1939 гг. навуковы супрацоўнік Унівэрсытэту Стэфана Баторыя ў Вільні, адзін час выкладаў польскую мову ў Віленскай беларускай гімназіі. Пасля вайны жыў у Польшчы, працаваў у Лодзі і ў роцлаўскім унівэрсытэтах.

С. 541. *Наступнага дня, 11 сьнежня таго ж 1928 г., ЦК БХД у гэтай справе выслаў тэлеграму да Апостальскай Сталіцы...* — Гэтая тэлеграма, падпісаная сябрам прэзыдыюму ЦК БХД доктарам Ігнатам Гагалінскім і пасламі польскага Сойму Альбінам Стэповічам і Паўлам Карузам, мела наступны змест:

Дня 10.XII.1928 г. Віленскі арцыбіскуп Ялбжыкоўскі выдаў адозву, забараняючую верным каталікам належаць да партыі Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, закідаючы ёй рэлігійны індывэрэнтызм і бальшавізм. Сябры Цэнтральнага камітэту Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі каталіцкага веравызнаньня, не пачуваючыся да віны ў выпшэй паданых закідах, а будучы вернымі вызнаўцамі Католіцкага Касьцёла — знаходзяць у гэнай адмове адно матывы палітычныя — просяць Яго Сьвятасьць разгледзець гэтую справу па атрыманымі адпаведнага мэмарыялу, які хутка будзе зложаны Нунцыятуры ў Варшаве, і скасаваць загад Арцыбіскупа (паводле: *Telehrama da Światoha Ajca ad Centralnaha Kamitetu B. Ch. D. // Bielaruskaja Krynica. 1928. 15 śnieжня. № 57. S. 1*).

С. 543. *...фактычна выключна ўсю працу ў ім вяла БХД.* — Часопіс „*Natio*“ выходзіў на працягу ўсяго 1927 г. і за гэты час выйшла фармальна 12, а рэальна 7 ягоных нума-

роў (№ 1—2, 3—4, 7—8, 9—10, 11—12 выйшлі здвоенымі). Акрамя хронікі зь беларускага жыцця ў Польшчы, якая змяшчалася ў кожным нумары часопіса, на яго старонках былі надрукаваныя 4 матэрыялы беларускіх аўтараў: у № 1—2 выйшаў артыкул Ф. Ярэміча „Беларусы, іхняе цяперашняе палітычнае становішча і іх памкненні“ (с. 16—25), у № 3—4 — артыкул Васіля Рагулі „Знявольненне і выданьне паслоў „Беларускай сялянска-работніцкай грамады““ (с. 114—123), у № 7—8 — артыкул Пятра Качана „Рэлігійнае становішча беларусаў-каталікоў у Польшчы“ (с. 54—71), у № 9—10 — артыкул Вячаслава Багдановіча „Нарыс прававога становішча Праваслаўнай царквы ў Польшчы“ (с. 16—37). Можна зь вялікай доляй верагоднасьці прывесці, што Пятро Качан — гэта псеўданім ксяндза Адама Станкевіча, бо вядомага беларускага дзеяча з такім прозьвішчам ніколі не было. Але і ў гэтым выпадку з чатырох артыкулаў толькі адзін належыць сябру БХД. Праўда, нельга выключыць, што менавіта А. Станкевіч праводзіў рэальную працу зь беларускага боку ў рэдкалегіі (выдавецкім камітэце) выданьня, у той час як Фабіян Ярэміч, прозьвішча якога фігуравала ў выдавецкіх звестках, абмяжоўваўся чыста прадстаўнічымі функцыямі.

С. 543. ...дык зь віленскіх выданьняў гэта, пад той ці іншай фірмай, пераважна выданьні БХД, а пасля яе спадкабярніца — БНА. — Паводле дасьледаваньня Юр'я Туронка, з 26 выданьняў, выдадзеных па-беларуску ў Польшчы ў 1937 г., сапраўды толькі 6 выйшлі ў выдавецтвах, якія ня мелі ніякага дачынення да беларускай хадэцыі. Прыблізна такая ж сытуацыя ў беларускім кнігавыдавецтве ў Польшчы назіралася таксама ў папярэднія і наступныя гады.

С. 544. ...віцэ-старшыні БХД, праваслаўныя Я. Красоўскі і М. Дварэцкі. — Красоўскі Якім — беларускі дзеяч, адзін зь лідэраў БХД (праваслаўнай фракцыі), з 1926 г. уваходзіў у ЦК БХД. Браў удзел у працы Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры, у 1927 г. скончыў пры ім двухмесячныя каапэратыўна-бухгалтарскія курсы. У 1932—1933 гг. рэдагаваў у Варшаве беларускі рэлігійна-грамадзкі праваслаўны часопіс „Царква і народ“; Дварэцкі Мікалай (1903—1988) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч і паэт (пісаў пад псеўданімам Мікалай Базылюк). Паходзіў зь Іказьні Браслаўскага павету. Браў удзел у працы Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, зьяўляўся яе віцэ-старшынём ад праваслаўнай фракцыі. Узначальваў гурток Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры ў Іказьні. У 1939—1941 гг. спачатку працаваў у школе, пасля займаўся гаспадаркай. Падчас нямецкай акупацыі быў войтам у Мёрах. Пасля вайны жыў у Польшчы, на Памор'і.

С. 544. ...як „Сьветач Беларусі“, „Царква і народ“, „Праваслаўнае аб'яднаньне“, „Праваслаўная Беларусь“... — „Сьветач Беларусі“ — орган Цэнтральнага беларускага праваслаўнага камітэту, які выходзіў у Вільні ў 1930—1933 і 1936 гг.; „Царква і народ“ — грамадзка-рэлігійны часопіс, які выдаваўся ў Вільні ў 1932—1933 гг. праваслаўным сябрам БХД Якімам Красоўскім; „Праваслаўнае аб'яднаньне“ — звестак пра выхад у Заходняй Беларусі такога часопісу ня выяўлена. Магчыма, Адам Станкевіч пераблытаў назву часопісу з назвай арганізацыі „Беларускае праваслаўна-дэмакратычнае аб'яднаньне“ (якое часцей за ўсё называлі проста „Беларускім праваслаўным аб'яднаньнем (аб'яднаньнем)“; „Праваслаўная Беларусь“ — грамадзка-палітычнае і рэлігійнае выданьне, якое выходзіла ў Вільні ў 1927—1928 гг., орган Беларускага праваслаўна-дэмакратычнага аб'яднаньня.

С. 545. ...„Праваслаўны беларус“ у Варшаве, рэдактарам якога быў Янка Пачопка... — „Праваслаўны беларус“ — царкоўна-народны, навукова-папулярны і літаратурны часопіс, які выдаваўся зь 1 лютага да 25 сьнежня 1925 г. у Варшаве пад рэдакцыяй сьвецкага праваслаўнага і беларускага культурнага дзеяча Янкі Пачопкі (1890—1977).

С. 545. ...праца С. Паўловіча ў Вільні, дзякуючы яму якога выйшаў цэлы рад беларускіх праваслаўных кніжак. — Паўловіч Сяргей (1875—1940) — праваслаўны сьвецкі і культурна-асьветны дзеяч міжваеннага дваццацігодзьдзя ў Заходняй Беларусі, быў на-

стаўнікам і дырэктарам Віленскай беларускай гімназіі (1925—1928). Прымаў актыўны ўдзел у заходнебеларускім культурна-асветным і рэлігійным жыцці, уваходзіў у склад рэдакцыйнага камітэту заходнебеларускага часопісу „Голас праваслаўнага беларуса“, выдаваў дзіцячы часопіс „Снапок“, пісаў пэдагагічныя і рэлігійныя кнігі. А. Станкевіч мае на ўвазе ў першую чаргу ягоныя кнігі „Першая навука Закону Божага зь беларуска-славянскім букваром“ і „Свяшчэнная гісторыя Новага Завету“ (абодва выданьні выйшлі ў Сынадальнай друкарні ў Варшаве ў 1936 г.).

С. 547. *Рэдактар „Крупісу“ Б. Туронак...* — Туронак Браніслаў (1896—1938) — беларускі грамадзкі дзеяч, лекар. Адзін з заснавальнікаў Беларускага студэнцкага саюзу. У 1923—1925 гг. рэдактар газеты „Крупіса“. У 1926—1927 гг. адзін з кіраўнікоў БІГіКу.

С. 547. *Пасьля быў рэдактарам А. Дасюкевіч...* — Дасюкевіч Адам (1911—1943) — беларускі нацыянальны дзеяч, выпускнік Віленскай беларускай гімназіі. Вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце, быў адным зь лідэраў Беларускага студэнцкага саюзу, у 1937—1939 гг. яго старшыня. Сябра БХД. Падчас нямецкай акупацыі займаў пасаду старшыні Пастаўскага павету. Забіты немцамі.

С. 548. *Ці суджана ёй калі яшчэ ўваскрэснуць — няведама...* — Газэта „Крупіса“ аднавіла свой выхад 17 лістапада 1939 г., ужо пасьля пераходу Вільні ў склад Літвы. Выходзіла раз на два тыдні да 12 ліпеня 1940 г. Пасьля акупацыі Літвы савецкімі войскамі выданьне гэтай газеты было ўжо назаўсёды перапынена.

С. 549. *...дзеянсьць у чэхаславацкім Велеградзе на ўніяністичных зьездах.* — Уніяністичныя зьезды ў горадзе Велеградзе (старажытнай сталіцы Маравіі, у якой у свой час жылі і працавалі сьвятыя Кірыл і Мяфодзі) праводзіцца з 1907 г., ініцыятарамі іх правядзеньня зьяўляюцца мітрапаліт Андрэй Шаптыцкі і арцыбіскуп Антанін Кірыл Стоян. На гэтых зьездах традыцыйна зьбіраліся праваслаўныя і каталіцкія гісторыкі і тэолягі. Цяпер перарваная традыцыя такіх зьездаў аднаўляецца, і ў 2007 г. адбыўся чарговы такі форум, агулам дзясяты па ліку.

С. 549. *...і д-р Ф. Грышкевіч.* — Грышкевіч Францішак (1904 ці 1906—1946) — беларускі паэт, публіцыст, перакладчык, пэдагог. У 1926 скончыў Віленскую беларускую гімназію. Вучыўся на літаратурным факультэце Карлава ўнівэрсытэту ў Празе, скончыў яго ў 1931 г. са ступенню доктара філязофіі. Вярнуўся ў Вільню. Служыў у польскім войску. Пасьля ўступленьня савецкіх войскаў у Вільню супрацоўнічаў з новай уладай; у 1940 г. загадваў беларускімі школамі Віленскай школьнай акругі. Падчас нямецкай акупацыі працаваў дырэктарам Віленскай беларускай гімназіі. У 1944 г. арыштаваны савецкімі ўладамі ў Вільні, перавезены ў Менск, дзе, паводле ўскосных сьведчаньняў, скончыў жыцьцё самагубствам.

С. 549. *...да каноніка Сэйнанскай капітулы д-ра Юрага Нар’яўскаса.* — Нар’яўскас (Narjauskas) Юргіс (1874—1943) — літоўскі каталіцкі ксёндз, дыплямат, пісьменьнік.

С. 549. *...зьварнуўся да арцыбіскупа праскага і сэнатара д-ра Ант. Стояна...* — Стоян (Stojan) Антанін Кірыл (1851—1923) — чэскі сьвятар і палітык, у 1921—1923 гг. арцыбіскуп аламоўцкі і мітрапаліт мараўскі, у 1920—1923 гг. сэнатар чэхаславацкага парлямэнту. Адзін зь ініцыятараў правядзеньня з 1907 г. рэгулярных уніяністичных кангрэсаў у Велеградзе.

С. 549. *...зь ведамым вучоным, яго сябрам Аўрэлім Пальміеры...* — Пальміеры (Palmieri) Аўрэліа (1870—1926) — каталіцкі тэоляг і арыенталіст, сярод іншага дасьледчык і найбуйнейшы адмысловец свайго часу ў праваслаўнай дагматыцы, эклезіялёгіі, сакрамэнталёгіі і расейскай сьвецкай культуры. Належаў да руху т. зв. „каталіцкага мадэрнізму“, быў прыхільнікам злучэньня Цэркваў.

С. 550. *...надалі нунцыю апостальскаму ў Варшаве Лаўраму мэмарыял...* — Лаўры (Lauri) Ларэнца (1864—1941) — ватыканскі дыплямат, у 1921—1926 гг. апостальскі нунцый у Польшчы, з 1926 г. — кардынал.

С. 550. *У мэмарыяле было дамаганьне зьмяніць некаторыя пункты...* — Беларускія ксяндзы выказвалі сваю заклапочанасьць тым, што ў праекце Канкардату прысутнічалі наступныя артыкулы:

Артыкул XI. Выбар арцыбіскупаў і біскупаў належыць да Апостальскай Сталіцы. Ягоная Святасьць пагаджаецца зьвяртацца да Прэзыдэнта Рэчы Паспалітай перад прызначэньнем дыяцэзійных арцыбіскупаў і біскупаў, каад'ютараў з правам заступніцтва, а таксама палявога біскупа, каб пераканацца, ці ня мае Прэзыдэнт супраць такога выбару пярэчаньняў палітычнага характару.

Артыкул XXIII. Ніякая зьмена мовы, ужыванай у дыяцэзіях лацінскага абраду пры казанях, дадатковых набажэнствах і лекцыях іншых, чым лекцыі сьвятых навук у сэмінарыях, ня будзе рабіцца інакш, як паводле адмысловага ўпаўнаважаныя канфэрэнцыі біскупаў лацінскага абраду.

Артыкул XVI. Усе польскія праўныя касьцельныя і манастырскія асобы маюць, згодна з патрабаваньнямі дзейнага заканадаўства, права на набывцьцё, перадачу, валоданьне і распараджэньне паводле кананічнага права сваёй рухомай і нерухомай маёмасьцю, а таксама права на зварот да ўсіх інстанцыяў і дзяржаўных уладаў для абароны сваіх грамадзянскіх правоў. Праўныя касьцельныя і манастырскія асобы прызнаюцца польскімі, калі іхныя мэты, дзеля якіх яны ўзьніклі, датычаць касьцельных ці манастырскіх справаў Польшчы і калі асобы, упаўнаважаныя да іх прадстаўніцтва і кіраваньня маёмасьцю, пастаянна знаходзяцца на тэрыторыі Польскай Рэспублікі. Праўныя касьцельныя і манастырскія асобы, якія не адпавядаюць вышэйзгаданым умовам, будуць карыстацца грамадзянскімі правамі, якія Рэспубліка дае іншаземцам.

Артыкул XIX. Рэспубліка забяспечвае адпаведным уладам права наданьня, згодна з патрабаваньнямі кананічнага права, функцыяў, пасадаў і касьцельных бэнэфіцыяў. Пры наданьні пробапшчэўскіх бэнэфіцыяў будуць застасоўвацца наступныя прынцыпы:

На землях Польскай Рэспублікі ня могуць атрымаць, хіба што толькі з дазволу польскага ўраду, пробапшчэўскіх бэнэфіцыяў:

1) ненатуралізаваныя іншаземцы, а таксама асобы, якія не прайшлі тэалёгічнага навучаньня ў тэалёгічных інстытутах у Польшчы або ў папскіх інстытутах;

2) асобы, дзейнасьць якіх супярэчыць бясьпецы дзяржавы.

Перад ажыццяўленьнем прызначэньня на гэтыя бэнэфіцыі духоўная ўлада мусіць атрымаць зьвесткі ад адпаведнага міністра Польскай Рэспублікі, каб пераканацца, што ніводная з прычынаў, прадугледжаных вышэй у пунктах 1 і 2, гэтак не перашкаджае.

У тым выпадку, калі міністар на працягу 30 дзён не падаў такіх закідаў супраць асобаў, прызначэньне якіх задумана, касьцельная ўлада можа зрабіць гэта прызначэньне.

Артыкул XX. У выпадку, калі б улады Рэспублікі зьбіраліся б выставіць дадзенаму сьвятару закіды адносна ягонай дзейнасьці, як спрэчнай зь інтарэсамі дзяржавы, адпаведны міністар падае згаданыя закіды Ардынарыю, які ўзгоднена з гэтым самым міністрам зробіць на працягу трох месяцаў адпаведныя захады. У выпадку супярэчнасьцяў паміж Ардынарыем і міністрам Апостальскай Сталіцы мае даручыць вырашэньне справы двум сьвятарам, выбраных ёю, якія ўзгоднена з двума дэлегатамі Прэзыдэнта Рэспублікі прымуць канчатковае рашэньне.

Артыкул XXV. Усе праўныя акты, распараджэньні або дэкрэты, спрэчныя з пастановамі папярэдніх артыкулаў, трацяць законную сілу з моманту ўвядзеньня ў жыцьцё гэтага Канкардату.

Мэмарыял ксяндзоў-беларусаў завяршаўся наступнымі просьбамі да Сьвятога Айца:

1. Разгледзець і эвэнтуальна змяніць успомненныя пункты Канкардату, каторыя так сумна адбіцца могуць на жыцці нашым.
2. Выдаць спецыяльны загад аб ужывальнасці мовы беларускай у рэлігійным навучанні і дадатковых набажэнствах касцельных у Беларусі пад Польшчай.
3. Назначыць біскупаў–беларусаў у Пінск, Вільню і Ломжу.
4. У духоўную сямінарыю (Вільня, Пінск) увесці курсы беларусазнаўства дзеля адпаведнай падгатоўкі душпастыраў для беларусаў–каталікоў.
5. Для беларусаў–каталікоў у Савецкай Беларусі назначыць біскупа–беларуса, стварыўшы там беларускую каталіцкую дыяцэзію (*Memorjał ksiądzów—białorusai uručany Papieskamu Nuncyju Lauratu i sprawie Konkordatu* // *Krynica*. 1926. 5 lipnia. № 29. S. 5).

С. 550. ...на аўдыенцыі ў сакратара кардынала Гаспары... — Гаспары (*Gasparri*) П'етра (1852—1934) — італьянскі кардынал і юрыст, аўтар папулярнага катэхізісу. У 1914—1930 гг. быў сакратаром Папы.

С. 550. 1 кастрычніка 1925 г. паслы–каталікі, такжа зь ініцыятывы БХД, зладзілі нунцыю апостальскаму ў Варшаве мэмарыял... — Тэкст гэтага мэмарыялу быў наступны:

Яго Эксцэленцыі Апостальскаму Нунцыю ў Варшаве.

Беларусы–каталікі ўжо ня раз праз Вашу Эксцэленцыю прадстаўлялі Сталіцы Апостальскай справу дужа ненармальных адносінаў у сваім жыцці рэлігійным, свае крыўды, адсюль выплываючы, а такжа спосабы, якімі можна было б прынясці палёжку ў гэтым цяжкім палажэнні. Цяпер ізноў зьявляемся да Вашай Эксцэленцыі, выказваючы крыўду сваю, якая нас спаткала ў Віленскай дыяцэзіяльнай духоўнай сямінарыі.

Віленская дыяцэзія, як мы ўжо інфармавалі Вашу Эксцэленцыю, у большасці сваёй заселена празь беларусаў.

Працэнтныя адносіны беларусаў–каталікоў у Віленскай дыяцэзіі прадстаўляюцца гэтак: у паветах Дзісьненскім, Вялейскім, Дунілавіцкім і Валожынскім беларусаў–каталікоў налічаецца да 95 прац.; у паветах Віленскім, Лідзкім, Сьвянцянскім і Ашмянскім — да 60—70 прац. (Аб частках тэрыторыі дыяцэзіі Віленскай, маючых адбысці да дыяцэзіі суседніх, цяпер не ўспамінаем).

Вось жа Дыяцэзіяльная духоўная сямінарыя ў Вільні з гэтым фактычным палажэннем зусім ня лічыцца, астаючыся і надалей інстытуцыяй, палянізуючай каталікоў–беларусаў.

У сямінарыі гэтай ня толькі дасюль не ўвялі неабходных для прышлых пастыраў нашага народу прадметаў, як беларускай мовы, літаратуры, гісторыі Беларусі, але не дапускаюць да яе прафэсараў—ксяндзоў беларускай народнасці.

Нядаўна адзіны беларус–прафэсар Сямінарыі кс. доктар Я. Рэшаць, добры і сьветлы пэдагог, чалавек пабожны, на прапазыцыю рэктара Сямінарыі Я. Ушылы празь біскупа–суфрагана кс. Міхалькевіча з пасады звольнены.

Гэта поўная дзеля нас несправядлівасць, найвыразней падькраваная палітыкай, бо прычыны, якія падае рэктар сямінарыі, як патрэба зьменшання ліку прафэсараў, станоўчай ролі іграць не маглі. Зважаючы на лічбовую перавагу каталікоў–беларусаў у дыяцэзіі, звычайная справядлівасць мусіла б запэўніць кс. д-ру Я. Рэшацю месца прафэсара ў Духоўнай сямінарыі ў Вільні.

Падаём гэта да ведама Вашай Эксцэленцыі і адначасна просім пераслаць гэта Яго Сьвятасці сьв. Айцу (*U sprawie ks. dr. J. Rešecia* // *Bielaruskaja Krynica*. 1925. 4 kastyčnika. № 2. S. 3—4)

С. 551. ...адбыўся там вялікі міжнародны Эўхарыстычны кангрэс. — Эўхарыстычны кангрэс — масавы зьезд каталікоў, які мае за мэту ўзмацненьне і дынамізацыю асабістых повязяў з Хрыстом дзякуючы паглыбленьню таямніцы Эўхарыстыі (прычашчэньня), галоўным чынам у яе экзыстэнцыяльным аспэкце. У рамках кангрэсаў адбываюцца лекцыі, сямінарыі і дыскусіі, а таксама прыняцьце Найсьвяцейшага Сакраманту. Эўха-

рыстычныя кангрэсы могуць арганізоўвацца ў сусьветным, дзяржаўным ці рэгіянальным маштабе. Згаданы А. Станкевічам Эўхарыстычны кангрэс у Чыкага адбываўся не 1 дзень, а 5 — з 20 па 24 чэрвеня 1926 г.

С. 551. ...і *I. Лабач*. — Лабач Ігнат — адзін з найбольш актыўных дзеячоў беларускай эміграцыі ў ЗША ў перадваенны перыяд. Жыў у Чыкага. У 1935 г. быў адным з заснавальнікаў Беларуска-Амэрыканскага грамадзкага задзіночання, у 1941 г. — Беларуска-Амэрыканскай нацыянальнай рады.

С. 551. ...*часопіс гэты, здаецца, спыніўся на першым нумары*. — Станкевіч мае рацыю, што часопіс „Праўда“ скончыў сваё існаваньне ўжо на першым нумары, аднак памыліўся з датаваньнем гэтага адзінага нумару: ён выйшаў 22 сьнежня 1926 г.

С. 551. ...*апрацаваны паслом-хадэкам*... — Відаць, маецца на ўвазе сябра БХД пасол Сойму Альбін Стэповіч.

С. 551. ...*мэмарыял у Лігу Нацыяў аб палажэньні беларускага народу ў Польшчы*. — Гэты дастаткова аб'ёмны мэмарыял складаўся зь пяці асноўных частак: I. Гістарычна-палітычны нарыс; II. Адміністрацыя і самаўрад; III. Эканамічнае палажэньне; IV. Асьвета; V. Рэлігійныя справы; VI. Канклюзія (выснова). Агульная выснова рабілася такая:

Як вынікае з вышэйпададзеных прыкладаў з паасобных галінаў беларускага грамадзкага жыцьця, польскі ўрад супраць усякіх міжнародных забавязаньняў і законаў Польскай Рэспублікі праз вынарадаваньні і ўціск пазбаўляе беларусаў элемэнтарных варункаў культурнага, нацыянальнага і эканамічнага разьвіцьця. На гэтай падставе Беларускі Парлямэнцкі Клюб, як установа, якая найбольш адбівае настроі й пагляды беларускага народу, зьвяртаецца да Высокай Лігі Нацыяў з просьбай аб скіраваньні адпаведных, знаходзячыхся ў яе кампэтэнцыі крокаў, у мэце праўнай абароны беларускага насяленьня, жывучага ў межах польскай дзяржавы.

С. 551. *Мэмарыял гэты 6 траўня 1930 г. польскімі ўладамі быў сканфіскаваны*. — Польскія ўлады канфіскавалі брашуру з тэкстам мэмарыялу: *Мэмарыял Беларускага Пасольскага Клубу ў Лігу Народаў у справе палажэньня Беларускага Народу ў межах Польскай Рэспублікі, пададзены 15 жніўня 1929 году. Вільня, б. д. 8 с.*

Такая нэрвовая рэакцыя з боку польскіх уладаў тлумачылася ў тым ліку і тым, што высланьне гэтага мэмарыялу мела пэўныя вынікі: міжнародная арганізацыя адрэагавала на яго і запатрабавала ад польскага ўраду тлумачэньняў. Аднак жа рэальных рычагоў уплыву на нацыянальныя ўрады Ліга Нацыяў ня мела. Таму палякі пасыла паўтарагадовай перапіскі абмежаваліся ў рэшце рэшт стандартнай „адпіскай“, тым больш што канчаткова гэтая справа разглядалася ўжо ў зусім іншай палітычнай сітуацыі, пасыла роспуску Ю. Пілсудзкім парлямэнту з адначасовым арыштам лідэраў апазіцыі.

С. 551. ...*дзеля арганізаваньня ў Віленскай дыяцэзіі Акцыі каталіцкай*. — Каталіцкая акцыя — рух сьвецкіх каталікоў, які ставіць сваёй задачай большае напаўненьне грамадзкага жыцьця хрысьціянскімі каштоўнасьцямі. Вядзе паходжаньне з каталіцкіх грамадзкіх рухаў XIX ст. Тут маецца на ўвазе стварэньне такога руху на беларускай і літоўскай нацыянальных асновах.

С. 552. ...*злажылі нунцыю Мармагі*... — Мармагі (*Marmaggi*) Франчэска (1870—1949) — італьянскі кардынал і ватыканскі дыплямат, апостальскі нунцый у Польшчы ў 1928—1936 гг.

С. 552. ...*сяньня (лістапад 1938 г.) друкуюцца па-беларуску Эванэліі і Апостальскія дзеі*. — Маюцца на ўвазе Эванэліі і Апостальскія дзеі, падрыхтаваныя да друку ксяндзам Вінцэнтам Гадлеўскім: *Čatyry Ewanelii i Apostalskija Dziei / Pierałažyju i padau wyjaśnieńni ks. Wincent Hadleuski, Mahistar Teolohii. Wilnia, 1939. 417 s.*

С. 552. ...*пры помачы міжнародных Кангрэсаў нацыянальных меншасьцяў*... — Кангрэсы нацыянальных меншасьцяў — штогадовыя зьезды палітычных прадстаўнікоў на-

цыянальных меншасцяў з розных краін Эўропы, акрамя СССР, якія ладзіліся ў 1925—1938 гг. у Жэнэве, Бэрне ці Вене установаю над назвай „Кангрэсы арганізаваных нацыянальных групаў у дзяржавах Эўропы“ з мэтай змагацца за лепшую міжнародную ахову нацыянальных меншасцяў і абараняць іхнія інтарэсы супраць злоўжыванняў паноўных нацыяў. Прадстаўнікі беларусаў з Польшчы (Фабіян Ярэмич, Васіль Рагуля, Адольф Клімовіч і інш.) рэгулярна бралі ў гэтых міжнародных форумах удзел.

С. 552. ...праца доктара В. Вінклера... — Вінклер (*Winkler*) Вільгельм (1884—1984) — аўстрыйскі статыстык і дэмограф, заснавальнік Аўстрыйскага статыстычнага таварыства. Увёў тэрмін „дэмаметрыя“; абгрунтаваў неабходнасць спалучэння статыстычных звестак, графікаў і матэматычных модуляў для вымярэння дынамікі насельніцтва.

С. 553. *Міністар-нацыяналіст Скульскі...* — Скульскі (*Skulski*) Леапольд (1878—1939) — польскі палітычны дзеяч, у 1919—1920 гг. прэм’ер-міністар, у 1920—1921 гг. — міністар замежных спраў Польшчы. Трымаўся шавіністычных поглядаў на нацыянальнае пытанне.

С. 553. ...сацыяліст М. Недзялкоўскі... — Недзялкоўскі (*Niedzialkowski*) Мечыслаў (1893—1940) — польскі палітык, адзін з лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі. У 1919—1935 гг. быў соймавым паслом, у 1927—1939 гг. — рэдактарам друкаванага органу ППС — газеты „*Robotnik*“.

С. 555. ...асабліва з „*Ukrainische Rundschau*“, выдаванай у Вене... — „*Ukrainische Rundschau*“ („Украінскі агляд“) — украінскі штомесячны часопіс, які выходзіў у 1903—1915 гг. (да 1905 г. называўся „*Ruthenische Revue*“) на нямецкай мове ў Вене. Прызначаўся для іншаземных дыпламатычных і культурніцкіх колаў. Выдаўцом часопіса лічыўся В. Яворскі, а галоўным рэдактарам — В. Кушнір.

С. 555. ...а такжа і ўкраінскай: „Діло“, „Рада“... — „Діло“ — украінская штодзённая газета, якая выдавалася ў Львове ў 1880—1939 гг., найбольш аўтарытэтнае ўкраінскае выданне ў Галічыне. У міжваенны час трымалася ідэалёгіі Ўкраінскага нацыянальна-дэмакратычнага аб’яднання (УНДА), хоць афіцыйным органам гэтай партыі не лічылася; „Рада“ — адзіная штодзённая ўкраінская газета на тэрыторыі Расейскай імперыі, якая выходзіла ў 1906—1914 гг. у Кіеве.

С. 555. ...літоўская дзяржаўная Рада (Тарыба) мела ў сабе прадстаўнікоў беларусаў, а такжа стварыла беларускае міністэрства. — Гл. камэнтар да с. 191.

С. 556. ...вядомы ўкраінскі гісторык праф. М. Грушэўскі... — Грушэўскі Міхайла (1866—1934) — украінскі гісторык і грамадзка-палітычны дзеяч, публіцыст. Аўтар шматтомнай фундаментальнай працы „Гісторыя Украіны-Русі“.

С. 559. Нямецкае „*Centrum*“, або італьянскую „*Partito popolare*“... — Маюцца на ўвазе:

Нямецкая Партыя Цэнтрум (*Deutsche Zentrumspartei*) — нямецкая палітычная партыя, якая існавала ў 1871—1933 гг. Лічылася прадстаўнічай інтарэсаў нямецкіх каталікоў. У часы Вэймарскай Рэспублікі на працягу 1919—1932 гг. брала ўдзел у фармаванні ўсіх кабінэтаў. У 1933 г. разам з іншымі партыямі галасавала за наданне асаблівых паўнамоцтваў Гітлеру, пасля чаго апошняя з дэмакратычных партыяў была вымушана распаўсюціцца; Італьянская народная партыя („*Partito popolare Italiano*“) — палітычная партыя ў Італіі, якая існавала ў 1919—1926 гг. Выступала пад лозунгам „свабоды Царквы“, дабівалася ўрэгулявання адносінаў Італіі з Ватыканам. Абапіралася ў асноўным на сялянства, дробную буржуазію і сьвятарства. У 1922 г. заняла нейтральную пазыцыю пры захопе ўлады фашыстамі, пасля перайшла ў апазыцыю. Спыніла існаванне пасля афіцыйнай забароны ў 1926 г. дзейнасці ў Італіі любых іншых партыяў, апроч фашысцкай.

С. 559. ...барацьба Бісмарка з Каталіцкім Касцёлам. — Маецца на ўвазе правядзенне германскім канцлерам Ота фон Бісмаркам (1815—1898) у 1870-х гг. палітыкі т. зв. „культуркампф“ („культурнай барацьбы“), скіраванай супраць прэтэнзіяў Каталіцкага касцёла. Яе элементамі было выганьне зь Нямеччыны ў 1872 г. ордэну езуітаў і

выданьне ў траўні 1873 г. т. зв. „травеньскіх законаў“, якімі устанаўліваўся строгі кантроль дзяржавы над школамі, прызначэннямі на царкоўныя пасады, адносінамі паміж духавенствам і паствай. Быў створаны адмысловы дзяржаўны суд для разгляду касцельных спраў, Касцёл быў пазбаўлены права на атрыманьне дзяржаўнай дапамогі. Разьвіццё палітычнай сытуацыі хутка, аднак, змусіла Бісмарка да фактычнага згортваньня „культуркампфу“.

С. 559. *Перад заняццём Рыму фашыстамі...* — Фашысты на чале з Беніта Мусаліні занялі Рым у кастрычніку 1922 г., пасля шматтысячнага т. зв. „паходу на Рым“. У выніку гэтага італьянскі кароль Віктар Эмануіл III быў змушаны прызначыць Мусаліні прэм’ер-міністрам.

С. 561. ...часць яе навадыроў зарыентавалася на так званую польскую „санацыю“... — Маюцца на ўвазе перш за ўсё былы віцэ-старшыня Грамады Радаслаў Астроўскі і фактычны рэдактар усіх грамадоўскіх выданьняў (хоць фармальна не сябра БСРГ) Антон Луцкевіч, якія пасля апраўданьня сябе судом падчас працэсу „Грамады“ перашлі на больш памяркоўныя палітычныя пазыцыі і сталі заснавальнікамі Цэнтральнага саюзу беларускіх культурна-асьветных арганізацый і інстытуцый, які за сваю ляльнасьць адносна польскай дзяржаўнасьці называўся палітычнымі праціўнікамі „беларускай санацыі“.

С. 563. ...ды і яшчэ ў адной клетцы з сэктанскім самадурствам... — Сэктантамі беларускія ксяндзы звычайна называлі прыхільнікаў пратэстантанцкіх цэркваў (у першую чаргу баптыстаў і пяцідзясятнікаў), рух якіх у той час пачаў даволі шырока пашырацца на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

С. 565. ...загадвае камуністам за межамі СССР супрацоўнічаць з нацыянальнымі арганізацыямі нефашыстаўскага характару. — Беларускія хадэкі мелі тут на ўвазе тактыку стварэньня народных франтоў, у якія, акрамя камуністаў, павінны былі ўваходзіць іншыя сацыялістычныя і дэмакратычныя партыі. Да гэтай тактыкі камуністы звярнуліся ў сярэдзіне 1930-х гг. пасля таго, як у Нямеччыне да ўлады прыйшоў Адольф Гітлер і ўзьнікла небясьпека падобнага разьвіцця падзеяў і ў іншых краінах. Абгрунтаваньне тактыкі Народнага фронту было агучана на VII кангрэсе Камінтэрну ў 1935 г. у дакладзе Георгія Дзімітрова „Наступ фашызму і задачы Камуністычнага Інтэрнацыяналу ў барацьбе за адзінства рабочай клясы супраць фашызму“.

Божае Слова. Лекцыі, Эванэліі і прамовы на нядзелі і сьвяты

Друкуецца паводле: *Božaje slova. Lekcyi, Evanelii i Pramovy na Niadzieli i Światy. Lvoiv-Vilnia: Bielaruskaje Katalickaje Vydavietva, 1938. 372 s.*

На кнізе стаіць апрабата дапаможнага грэка-каталіцкага львоўскага біскупа Івана Бучкі. Менавіта неабходнасьцю мець на кнізе рэлігійнага зьместу апрабату высокага каталіцкага гіерарха тлумачыцца тое, што ў якасьці месца яе выданьня разам зь Вільняй пазначаны і Львоў (кніга друкавалася ў друкарні імя Ф. Скарыны ў Вільні). Паводле інфармацыі беларускага гісторыка Сяргея Горбіка, плянавалася выданьне гэтай кнігі таксама і кірылічным шрыфтам для патрэбаў беларускіх грэка-каталікоў, аднак яно не было ажыццёўлена з-за адмовы мітрапаліта Шаптыцкага паставіць на ёй сваю апрабату, а таксама хуткага пачатку Другой сусьветнай вайны. Адмова Шаптыцкага была звязаная з тым, што той у апошнія перадваенныя гады не падтрымліваў ідэі актыўнай беларусізацыі (як, дарэчы, і ўкраінізацыі) грэка-каталіцтва і стаяў за адраджэньне найбольш старадаўняга славянскага богаслужэньня. У сваю чаргу, Іван Бучка канфліктаваў у гэтым пытаньні зь мітрапалітам, займаючы больш расучае становішча ў падтрымцы беларусаў і ўкраінцаў і дапускаючы адкрытую крытыку польскай адміністрацыі на т. зв. „крэсах“. Так, гаворачы казаньне ў пачатку 1933 г. і памінаючы некалькіх павешаных сябраў баявога аддзелу Арганіза-

цыі ўкраінскіх нацыяналістаў, гэты гіерарх сказаў: „За што мае дзякаваць Богу маці, якая страціла сына на ляскай шыбеніцы, за што мае дзякаваць тая сястра, якая таксама страціла брата на ляскай шыбеніцы, за што маюць дзякаваць тыя людзі, якія церпяць у турме за нашу ўкраінскую ідэю?“. Таму, відаць, схіліць І. Бучку да выстаўлення апрабаты на кнігу кс. А. Станкевічу было прасьцей, чым А. Шаптыцкага.

Юры Туронак падае, што ў 1939 г. з друку ўсё-ж такі дадаткова выйшла асобным выданнем частка гэтай кнігі пад назвай „Лекцыі і Эвангеліі на нядзелі і сьвяты“ ў кірылічным і лацінкавым варыянтах.

Перад публікацыяй асобным выданнем праца, пачынаючы з 1933 і да пачатку 1938 г., друкавалася на старонках часопісу „*Chryścijanskaja Dumka*“.

С. 595. ...*пышнасьць розуму чалавека*. — Пышнасьць (ад пол. *pyszność*) — ганарыстасьць, пыха.

С. 600. ...*сілай Бэльзабуба*... — Бэльзабуб (Баал-Зэбуб) — адзін з галоўных дэманаў юдаізму, сынонім д’ябла, сатаны. Ва ўсходнеславянскіх мовах больш замацавалася іншая форма гэтага імя — Вэльзэвул.

С. 601. ...*пападаў у балванахвальства*. — Балванахвальства (ад пол. *batwan* — ідал і *chwala* — хвала) — ідалапаклоньніцтва.

С. 622. ...*які ў жыдоў служыў найвышэйшы суд, Сангэдрын*. — А. Станкевіч ужывае арыгінальную іўрыцкую форму назвы габрэйскага найвышэйшага суда, якая характэрная таксама і для польскай мовы. У ўсходнеславянскіх жа мовах, у тым ліку і ў сучаснай беларускай, больш замацавалася грэцкая форма назвы гэтага суда — Сынэдрыён.

С. 632. ...*і цэльнік прыйшлі ў сьвятыню маліцца*. — Цэльнік (ад пол. *celnik*) — мытнік.

С. 642. ...*балючы і трагічны прыклад гэтага маем у СССР, у Мэксыцы, у Гішпаніі*. — Маецца на ўвазе барбарская антырэлігійная кампанія ў СССР у 1920—1930-я гг., трохгадовае крывавае паўстаньне т. зв. „крыстэрас“ у Мэксыцы, выкліканае антыклерыкальнымі мерапрыемствамі мэксыканскага ўраду, праведзенымі ў 1926 г., а таксама антырэлігійны тэрор гішпанскіх рэспубліканцаў падчас грамадзянскай вайны ў гэтай краіне ў 1936—1939 гг., падчас якога было спалена шмат храмаў і манастыроў і забіта многа сьвятароў і манахаў.

С. 643. ...*на чале з Вэспасіянам, а пасля Тытусам*... — Вэспасіян (9—79) — рымскі імператар у 69—79 гг.; Тытус (Ціт) (41—81) — рымскі імператар у 79—81 гг.

С. 651. ...*як Гіпаліт, Эфрэм... Амброжы... Ян Дамасцэнскі і іншыя*. — Гіпаліт (Іпаліт) Рымскі (каля 170—каля 236) — багаслоў-эрасеёлаг, адзін зь першых экзэгетаў, якія пісалі на Захадзе. Жыў у Рыме, але пісаў па-грэцку. Быў біскупам, разам з папам у пачатку 230-х гг. быў высланы рымскім імператарам на востраў Сардынія для працы ў рудніках; Эфрэм Сірын (306—373) — хрысьціянскі багаслоў, адзін з галоўных Айцоў Царквы, паводле паходжаньня сірыец. Галоўнае месца ў ягонай творчасьці займалі вытлумачэньні Сьвятога Пісаньня; Амброжы (Амброзій) Мэдьялянскі (каля 340—397) — кананізаваны мілянскі біскуп, прапаведнік, гімнограф, адзін з чатырох вялікіх лацінскіх Настаўнікаў Царквы; Ян Дамасцэнскі (Ян з Дамаску) (каля 675 — 753 (777 (?)) — хрысьціянскі багаслоў і гімнограф, адзін з Айцоў Царквы.

С. 651. ...*калі Папэжы, як Сыкстус IV, Аляксандар VII*... — Сыкстус (Сыкет) IV (1414—1484) быў папам рымскім у 1471—1484 гг., Аляксандар VII (1599—1667) — у 1655 — 1667 гг.

С. 654. *Вось Юды бэрла*... — Бэрла (ад пол. *bertło*) — скупэтар.

С. 654. ...*ужо засеў паганец ідумэец*. — Маецца на ўвазе цар Юдэі Ірад I Вялікі, які паводле паходжаньня належаў да народу ідумэйцаў. Гэты народ быў у свой час сілком прыведзены габрэямі да юдэйства, і жорсткае кіраваньне Ірада было ўспрынятае імі пасля як Божае пакараньне за гэты гвалт.

С. 662. ...*ахвяраваць для сьвятыні двое туркоў*... — Турок — дыялектная назва птушкі сям’і галубіных, якая ў літаратурнай беларускай мове называецца туркаўкай.

С. 664. *Сьвяты Казімер блізкі нам, родны нам*. — Сьвяты Казімер Ягелёнчык (1458—1484) лічыцца галоўным апекуном Літвы.

С. 671. *Як для карабля на моры катвіга*... — Катвіга (ад пол. *kotwica*) — якар.

С. 674. *Меў вялікую ласку ў цэзара Дыяклецыяна*... — Дыяклетыян — рымскі імператар у 284—305 гг.

С. 677. ...*сьвятая Алена знайшла яго*. — Алена (Флавія Юлія Алена Аўгуста) (247—327) — маці імператара Канстанціна I, распаўсюдніца хрысьціянства, кананізаваная як Каталіцай, так і Праваслаўнай цэрквамі.

С. 677. ...*свайму сыну Канстантаму Вялікаму*... — Канстанцін I Вялікі (274—337) — рымскі імператар у 306—337 гг. Менавіта пры ім у 325 г. хрысьціянства стала дзяржаўнай рэлігіяй Рымскай імперыі.

С. 682. *Гіёб, прарок пакутны*... — Ва ўсходнеславянскай традыцыі больш распаўсюджанай зьяўляецца такая форма імя гэтага прарока, як Іоў.

С. 682. ...*сьвяты Францішак Ксавэры, Вялікі Апостал Індыі, Японіі і Хінаў!* — Францішак Ксавэры (1506—1552) — хрысьціянскі місіянер, сузаснавальнік ордэну езуітаў. Лічыцца адным з найбольш паспяхоўных місіянераў у гісторыі хрысьціянства, у асноўным праводзіў эвангелізацыю ў краінах Азіі.

С. 683. *Філістынцы судзьдзю ізраэльскага Самсона*... — Філістынцы (філістымляне) — старажытны народ Усходняга Міжземнамор’я, які ў Бібліі выступае як асноўны вораг габрэяў. Самсон — знакаміты біблейскі судзьдзя-герой, які праславіўся сваімі подзьвігамі ў барацьбе з паганцамі-філістымлянамі.

С. 687. ...*як сьвятыя Ігнат, Юстын, Ірэнэй*... — Ігнат Баганосец (Антыяхійскі) (? — 107) — вучань Яна Багаслова, трэці па ліку біскуп антыяхійскі прыблізна з 68 г. Першы буйны хрысьціянскі пісьменьнік — негабрэй (мяркуецца, што быў сьцірым); Юстын Пакутнік (каля 100 — каля 165) — філэзаф і хрысьціянскі апалыгет. Быў закатаваны ў Рыме за адмову прынесці ахвяру паганскім багам; Ірэнэй Ліёнскі (каля 140 — каля 202) — сьвяты Каталіцкага касьцёла, хрысьціянскі пісьменьнік, паводле паходжаньня малаазійскі грэк, з 177 г. быў біскупам ліёнскім. Найбуйнейшы тэоляг II ст.

С. 688. ...*пісалі ўжо айцы Касьцёла, як ... Хрызастом*... — Ян Хрызастом (Златавуст) (каля 347—407) — хрысьціянскі дзяяч і багаслоў, адзін з трох усяленскіх сьвятароў і настаўнікаў. З 397 г. быў арцыбіскупам Канстантынопаля.

С. 688. ...*законьніца з кляштару візытак*... — Візыткі (візытанткі) — сяброўкі ордэну наведаньня прасьвятой Панны Марыі. Гэты ордэн быў заснаваны ў 1607 г., і ягоныя сёстры вядуць цалкам замкнёны лад жыцця.

С. 688. ...*бласлаўленая Маўгарэта Алякок*... — Алякок Маргарыта Марыя (1647—1690) — каталіцкая манахіня з ордэну візытак.

С. 693. ...*увідзеў Матку Боскую з шкаплерамі ў руцэ*... — Шкаплер — паводле хрысьціянскага вучэньня асаблівы талісман, які засьведчвае асаблівую апеку Панны Марыі. Зьяўляецца верхняй часткай габіту ў выглядзе шырокага кавалка матэрыялу, такога ж самага, зь якога пашыты і габіт, з адтулінай для галавы. Шкаплер накрывае плечы і спускаецца адтуль на сьпіну і на грудзі.

С. 693. ...*замест законнага кармаліцкага габіту*... — Габіт — манаскае адзенне, якое складаецца з плацця, плашча, шкаплера, паса ці шнура. Розьніца паміж мужчынскім і жаночым габітам мінімальная і амаль выключна датычыць толькі галаўнога ўбору.

С. 695. ...*сьвяты Эпіфані*... — Эпіфані Кіпрскі (каля 315—403) — усходні Айцец Царквы, тэоляг-эрасеялаг, пісьменьнік. З 367 г. быў біскупам у Саляміне (востраў Кіпр).

С. 697. *Шырылася герэзія Альбігенцаў*. — Альбігенцы (альбігойцы) — паслядоўнікі хрысьціянскага герэтычнага руху ў Францыі, Італіі і Нямеччыне, які здабыў вялікія ўплы-

вы ў XII—XIII ст.ст. Альбігойцы адмаўлялі дагмат аб трыадзінстве Бога, царкоўныя таемніцы, шанаваньне крыжа і іконаў, не прызнавалі ўлады папаў. Пана Інакенцій III ў 1209 г. зьдзейсьніў супраць альбігойцаў крыжовы паход, які скончыўся разгромам апошніх.

С. 697. ...*нястача духу Бэнэдыкта*... — Маецца на ўвазе Бэнэдыкт Нурсійскі (480 (?) — 547) — пачынальнік заходняга манаскага руху, аўтар „Статуту сьв. Бэнэдыкта“ — найважнейшага з манаскіх статутаў лацінскай традыцыі.

С. 697. *Між тронам і тыярай*... — Тыяра — высокі яйкападобны галаўны ўбор папы рымскага, увенчаны невялікім крыжом і трыма вянцамі, мае ззаду дзьве стужкі.

С. 697. ...*накладаючы на іх кару экскамунікі*. — Экскамуніка — лацінская назва адлучэньня ад Царквы.

С. 697. ...*сьвятога Франціша Сэрафіцкага з Асыжу*. — Францішак Асізкі (1182—1226) — хрысьціянскі сьвяты, заснавальнік названага ягоным імем жабрачага манаскага ордэну францішканцаў. Прыхільнік і прапагандыст скрайняга аскетызму.

С. 698. *Сучасная трагедыя Гішпаніі*... — Маецца на ўвазе крывавае грамадзянства вайна, якая ішла ў Гішпаніі на працягу 1936—1939 гг.

С. 700. ...*як... Нікіфар, Сымон Мэтафраст*... — Нікіфар Грыгара (паміж 1290 і 1295 — 1359 ці 1360) — візантыйскі гісторык і тэоляг, аўтар працы „Рымская гісторыя“; Сымон Мэтафраст (? — памёр у 944) — візантыйскі філёзаф, рытар, дзяржаўны дзеяч. Перапрацаваў і выдаў старажытныя тэксты пра жыццці пакутнікаў і сьвятых.

С. 700. ...*суро́ва перасьледаваў іх Гэрад Агры́па*. — Гэрад (Ірад) Агрыпа (10—44) — цар Юдэі ў 40—44 гг., унук Ірада I Вялікага.

С. 702. ...*панавала пошасьць*... — Маецца на ўвазе эпідэмія чумы.

С. 702. ...*у меся́це Пляцэ́нцыі*... — Маецца на ўвазе італьянскі горад П'ячэнца.

С. 716. ...*дзе яно знаходзіцца і цяпер*. — Пасьля Другой сусьветнай вайны, калі ў Вену ўвайшлі савецкія войскі, дзеля чарговай небясьпекі страты мошчаў сьв. Язафата яны ў 1949 г. былі перавезеныя ў Ватыкан. У 1965 г. мошчы былі зьмешчаныя ў галоўнай каталіцкай сьвятыні сьвету — саборы сьвятога Пятра.

С. 717. ...*сярод сьцятаў*... — Маюцца на ўвазе скіфы (ад пол. *Scytowie*).

С. 717. ...*на крыжы ў Патрас*. — Маецца на ўвазе горад Патра (Патрас), які знаходзіцца ў Грэцыі, на беразе Карынфскай затокі.

С. 717. ...*за часаў Нэрана або за часаў Даміцыяна ці Вэспасіяна*. — Нэран быў рымскім імператарам у 54—68 гг., Даміцыян — у 81—96 гг., Вэспасіян — у 69—79 гг.

С. 718. ...*біскуп Лікоўскі*... — Лікоўскі (*Likowski*) Эдвард (1836—1915) — польскі каталіцкі сьвятар, дасьледчык гісторыі Каталіцкага касьцёла. Напісаў і выдаў некалькі прац па гісторыі царкоўнай уніі. У 1914—1915 гг. быў познанска-гнезьненскім біскупам і прымасам Польшчы.

На сьвята маткі

Друкуецца паводле выданьня: *Na sviata matki (Uvahi ab dastojnaści i značeńni matki)*. Vilnia: Vydainie „Krynicy“, 1940. 13 s.

С. 720. ...*сучасны культ маткі пачаўся ў Аўстраліі, тагды ў Англіі (1912), Амэрыцы (1913), Францыі (1918), Нарвэгіі, Швэцыі, Літве*... — Гісторычныя карані сьвяткаваньня Дня маці сягаюць яшчэ ў антычную Грэцыю. У сучасным жа сьвеце ўпершыню афіцыйнае сьвяткаваньне Дня маці было ўстаноўлена губэрнатарам амэрыканскага штату Заходня Вірджынія ў 1910 г. 12 сьнежня 1912 г. была заснаваная Міжнародная асацыяцыя Дня маці з мэтай распаўсюджаньня ў сьвеце сьвядомага сьвяткаваньня гэтага дня.

Сёння гэта сьвята ў большасці хрысціянскіх краінаў сьвету адзначаюць у другую нядзелю траўня.

С. 721. ...літоўскі пісьменьнік Ю. Эрэтас. — Эрэтас (*Eretas*) Юозас (1896—1984) — літоўскі філэзаф, гісторык, пэдагог і журналіст. Прафэсар, доктар філязофскіх навук. У 1920 г. стаў заснавальнікам і першым кіраўніком Літоўскага тэлеграфнага агенцтва. Падчас Другой сусьветнай вайны эміграваў у Швайцарыю, дзе жыў да канца жывьця.

С. 721. ...нават высакамерны Гётэ... — Гётэ (*Goethe*) Ёган Вольфганг (1749—1832) — нямецкі пісьменьнік, пачынальнік нямецкай літаратуры новага часу.

С. 721. ...„*die Frohnnatur und Lust zu fabulieren*“... — „Вясёлы нораў і цяга да творчасці“ (ням.).

С. 721. ...слаўныя літоўцы: Кудзірка... Тумас–Вайжгантас... — Кудзірка (*Kudirka*) Вінцас (1858—1899) — літоўскі пісьменьнік і кампазытар, аўтар літоўскага нацыянальнага гімну; Тумас–Вайжгантас (*Tumas-Vaižgantas*) Юозас (1869—1933) — літоўскі пісьменьнік, драматург, публіцыст, царкоўны і грамадзкі дзеяч.

С. 721. Кант кажа... — Кант (*Kant*) Імануіл (1724—1804) — нямецкі філэзаф, родапачынальнік нямецкага клясычнага ідэалізму.

С. 721. Бацька новай сучаснай школы Пэсталёцы... — Пэсталёцы (*Pestalozzi*) Ёган Генрых (1746—1827) — швайцарскі пэдагог, які лічыцца стваральнікам сучаснай народнай школы.

С. 721. ...аўстрыйскі пісьменьнік Росэгер... — Росэгер (*Rosegger*) Пэтэр (1843—1918) — аўстрыйскі пісьменьнік-асьветнік, ягонны вершы і проза прызначаліся перш за ўсё для аўстрыйскай правінцыі.

С. 721. Біскуп Сайлер... — Сайлер (*Sailer*) Ёган Міхаэль (1751—1832) — нямецкі каталіцкі рэлігійны дзеяч, тэоляг і пэдагог, у 1822—1832 гг. біскуп рэгенсбургскі.

С. 721. Фрыдрых Вялікі... — Фрыдрых Вялікі (1712—1786) — кароль Прусіі ў 1740—1786 гг., таленавіты ваеначальнік.

С. 721. А. Стыфтэр... — Стыфтэр (*Stifter*) Адальбэрт (1805—1868) — аўстрыйскі паэт і мастак, клясык аўстрыйскай літаратуры.

С. 721. Я. Готгэльф... — Готгэльф (*Gothelf*) Ярэмія (сапр. Біцыюс Альфрэд) (1797—1854) — швайцарскі народны пісьменьнік, грамадзкі дзеяч. Усе ягоныя апавяданьні апісваюць жыццё простага народу Бэрнскага кантону Швайцарыі.

С. 721. Л. Бэтховэн... — Бэтховэн (*Beethoven*) Людвіг ван (1770—1827) — нямецкі кампазытар, піяніст і дырыжор.

С. 722. ...літоўская пісьменьніца Марыя Печкаўскайтэ... — Печкаўскайтэ (*Pečkauskaitė*) Марыя (пс. Шатрыяс Рагана) (1877—1930) — літоўская пісьменьніца.

С. 723. ...узятых са зборніка Шэйна... — Маецца на ўвазе зборнік Паўла Шэйна пад назвай „Белорусские народные песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением словаря и грамматических примечаний“.

Патрабнейшыя выняткі з рытуалу

Друкуецца паводле: *Patrabnejšija vyniatki z rytuału. Na białaruskuju movu perakłai i wydał ks. AD. ST. Vilnius, 1943. 31 s.*

Вучыся і маліся

Друкуецца паводле: *Vučysia i Malisia. Malitaŭničak vučnia-katalika Vilenskaj Biełaruskaj Himnazii i Vilenskaj Vučycielskaj Seminaryi. Vilnius: „Patria“, 1943. 96 s.*

Соймавыя прамовы

Прамова на 13-м пленарным паседжанні Сойму падчас абмеркавання бюджэтнага правізорыюм, 7 лютага 1923 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1923. 27 lutaha. № 2. S. 3—5.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Савецкая Беларусь (Менск). 1923. 11 сакавіка.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 13 posiedzenia z dnia 7 lutego 1923 r. Ł. 46—51.*

С. 777. ...падчас абмеркавання бюджэтнага правізорыюму... — Правізорыюмам (правізорыем) у Польшчы называецца часовы бюджэт.

С. 777. *Пасол Глэмбінскі...* — Глэмбінскі (*Głabiński*) Станіслаў (1862—1941) — польскі палітык, адзін зь лідэраў польскіх нацыянал-дэмакратаў. Быў паслом Сойму ў 1919—1927 гг., у 1928—1935 гг. — сэнатарам. У 1922—1927 гг. быў старшынём пасольскага клубу Народна-нацыянальнага саюзу.

С. 777. *Пасол Солтык...* — Солтык (*Soltyk*) Стэфан (1880—1945) — польскі палітык, пасол Сойму ў 1922—1927 гг. ад Народна-нацыянальнага саюзу (эндэкаў), у 1930—1935 гг. — сэнатар ад Нацыянальнай партыі (*Stronnictwa Narodowego*).

С. 778. ...але, засьцерагаюся, раблю гэта ў меру. — У афіцыйнай соймавай справаздачы гэтай часткі сказу не было.

С. 778. *Голас з крэслаў ПСЛ...* — Польская народная партыя (ПСЛ) „Пяст“ (*Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Piast“*) — правацэнтрысцкая сялянская партыя ў Польшчы, якая існавала ў 1913—1931 гг.

С. 778. ...у Апочынскім, Радомскім, Козеніцкім... — Апочынскі (з цэнтрам у горадзе Апочна) і Козеніцкі (з цэнтрам у горадзе Козеніцы) паветы ў міжваенны пэрыяд уваходзілі ў склад Келецкага ваяводства, Радомскі павет (з цэнтрам у горадзе Радомска) — у склад Лодзкага ваяводства.

С. 779. ...выслала іх у Кракаў на навукі... — Беларускія настаўніцкія курсы ў Кракаве праходзілі са студзеня да снежня 1922 г. Іх скончылі 250 настаўнікаў. Большасць зь іх перад гэтым скончыла беларускія настаўніцкія курсы ў Вільні. За мэту курсаў абвешчалася падвышэнне кваліфікацыі настаўнікаў няпольскага паходжання ў польскай мове, а таксама ў польскай гісторыі і геаграфіі.

Прамова на 27-м пленарным паседжанні Сойму пры абгрунтаванні сынешнасьці ўласнай прапановы ў справе вязьняў-беларусаў, зьняволеных у беластоцкай і гарадзенскай турмах, 20 сакавіка 1923 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1923. 31 sakawika. № 3. S. 4—5.*

На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 27 posiedzenia z dnia 20 marca 1923 r. Ł. 58—60.*

С. 780. ...калі ўсходнія граніцы Польшчы прызнала Эўропа... — Эўропа афіцыйна прызнала ўсходнія межы Польшчы 15 сакавіка 1923 г. адпаведнай пастановай Рады паслоў Лігі нацыяў.

Прамова на 46-м пленарным паседжаньні Сойму ў справе арышту беларускага пасла Сяргея Барана, 14 чэрвеня 1923 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1923. 20 czerwieńia. № 6. S. 3—4.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Нашае жыццё. 1923. 25 чэрвеня. № 6. С. 6.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 46 posiedzenia z dnia 14 czerwca 1923 r. Ł. 56—58.*

С. 781. ...*беларускага пасла Сяргея Барана...* — Баран (Баранаў) Сяргей (1892 — 1937 (?)) — беларускі палітык і грамадзкі дзеяч, сябра партыі беларускіх эсэраў. У 1922 г. выбраны паслом у польскі Сойм. У 1923 г. арыштаваны польскімі ўладамі, асуджаны на 6 гадоў турэмнага зняволення. Датэрмінова вызвалены ў снежні 1926 г. У 1928 г. эміграваў у БССР, дзе быў у 1933 г. арыштаваны і высланы ў сібірскае лягера.

С. 781. *Быўшы міністар справядлівасці пан Макоўскі...* — Макоўскі (*Małowski*) Вацлаў (1880—1942) — польскі палітык і дзяржаўны дзеяч, з чэрвеня 1922 па травень 1923 г., а таксама ў траўні—верасні 1926 г. быў міністрам юстыцыі (справядлівасці) Польшчы.

С. 781. ...*прамаўляе на карысць нетыкальнасці пасла Барана.* — Арт. 21 Канстытуцыі Польшчы ад 17 сакавіка 1921 г. пасля цытаванага А. Станкевічам фрагменту гучаў наступным чынам:

Тэрмін даўніны супраць пасла ў крымінальнай справе перапыняецца на час дзеяння пасольскага мандату.

Увесь час дзеяння мандату паслы ня могуць быць прыцягнуты да крымінальнай, адміністрацыйнай і дысцыплінарнай адказнасці, а таксама пазбаўлены волі без дазволу Сойму. У выпадку хapaння пасла на месцы злачынства, калі ягонае затрыманьне неабходнае для забеспячэння правасудзьдзя або для абясшкоджання вынікаў злачынства, судовая ўлада мае абавязак неадкладнага паведамлення пра гэта маршалку Сойму дзеля атрымання дазволу Сойму на арышт і далейшае разьвіццё справы. На патрабаваньне маршалка затрыманы павінен быць неадкладна вызвалены.

У дадзеным выпадку А. Станкевіч цалкам меў рацыю — затрыманьне С. Барана з фармальнага пункту гледжання было здзейснена незаконна.

С. 782. *Прашу, каб галасаваньне адбылося пайменна.* — Маршалак Сойму не задаволіў гэтую просьбу А. Станкевіча, але Сойм простым галасаваньнем усё ж такі выказаўся за сьпешнасьць ягонай прапановы. Праўда, паслу С. Барану гэта ня вельмі дапамагло, бо большасць Сойму ў рэшце рэшт падтрымала выданьне яго суду.

Прамова на 69-м пленарным паседжаньні Сойму падчас абмеркаваньня праграмага выступленьня старшыні Рады міністраў, 12 кастрычніка 1923 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1923. 22 kastryčnika. № 13. S. 1—5.*

Па-беларуску прамова друкавалася таксама ў віленскіх беларускіх выданьнях: *Сьцяг волі (аднаднёўка). 1923. 17 кастрычніка. С. 2—3; Воля народу. 1923. 21 кастрычніка. № 1. С. 2—3; Беларускі калэндар на 1924 год. Вільня, 1923. С. 47—55.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 69 posiedzenia z dnia 12 października 1923 r. Ł. 31—37.*

С. 782. *Exposé пана старшыні Рады Міністраў...* — Францускім словам *exposé* у Польшчы называецца праграмае выступленьне старшыні Рады Міністраў падчас зацьвярджэньня ягонай кандыдатуры парлямэнтам.

С. 782. ...пан старшыня міністраў сказаў... — Вінцэнт Вітас сказаў цытаваныя Адамам Станкевічам словы, выступаючы ў парламэнце 9 кастрычніка 1923 г. са справаздачай аб 4 месяцах працы свайго ўраду.

С. 782. *Віцэ-маршалак Панятоўскі*... — Панятоўскі (*Poniatowski*) Юліюш (1886—1975) — польскі палітык, адзін зь лідэраў ПСЛ „Вызваленьне“. Пасол Сойму ў 1922—1927 гг. ад гэтай партыі, займаў пасаду віцэ-маршалка Сойму.

С. 783. ...заслужваюць на ўвагу ст. 22, 23 гэтага ўстава. — Артыкул 22 праекту Закону аб парцэляцыі і асадніцтве гучаў наступным чынам:

1) Набыўцамі зямельных парцэляў (гаспадарак) могуць быць правадзейныя грамадзяне Польскай Дзяржавы, якія дэманструюць дастатковую прафэсійную падрыхтоўку для выдзяленьня асабістай сялянскай гаспадаркі.

2) Ад набываньня зямлі пры парцэляцыі будуць выключаныя пакараныя за злачынства супраць Польскай Дзяржавы, а таксама за дэзэртэрства з польскага войска і, нарэшце, тыя, хто з парушэньнем закону самавольна бралі ў валоданьне чужую зямлю.

Артыкул 23 вызначаў:

Пры ўліку патрабаваньняў, акрэсьленых у арт. 23, першынство пры набыцці зямельных парцэляў (гаспадарак) будзе належаць:

- а) інвалідам польскай арміі і войскаў б. Сярэдняй Літвы, здатным да працы на зямлі, а таксама былым жаўнерам польскай арміі і войскаў б. Сярэдняй Літвы, перадусім тым, якія атрымалі баявыя адзнакі ці доўгі час служылі ў франтавых фармаваньнях, асабліва калі вайсковую службу яны неслі добраахвотна і калі зьяўляюцца пастаяннымі жыхарамі павету, у якім знаходзіцца парцэляваны маёнтак;
- б) сельскагаспадарчым работнікам і афіцэрамі, пазбаўленым парцэляцыяй працы;
- в) рээмігрантам, вымушаным па палітычных прычынах пакінуць свае сядзібы ў іншых дзяржавах;
- г) іншым малазямельным і беззямельным сялянам, а сярод іх перш за ўсё ўдовам і дзецям па палеглых жаўнерах Войска Польскага і войска б. Сярэдняй Літвы, а таксама выхаванцам земляробчых школаў.

С. 783. ...будынак яе... належыць да праваслаўнага духавенства... — Віленская гімназія ад свайго заснаваньня ў 1919 г. да 1937 г. месцілася ў т. зв. „Базыльянскіх мурах“ — адным з памяшканьняў былога Траецкага манастыра базыльянаў. У 1845 г. Базыльянскія муры былі перададзеныя Рускай праваслаўнай царкве, і сюды пераехала з Жыровічаў праваслаўная сэмінарыя. Праваслаўная сэмінарыя знаходзілася ў Базыльянскіх мурах і ў міжваенны пэрыяд.

С. 784. ...Часовым Літоўскім нацыянальным камітэтам у Вільні... — Літоўскі нацыянальны камітэт у Вільні — галоўны прадстаўнічы орган літоўскіх інстытуцый у Польшчы, які існаваў у 1919—1937 гг.

С. 785. ...кс. Лютаслаўскі ў сваіх выступленьнях... — Лютаслаўскі (*Lutosławski*) Казімер (1880—1924) — польскі рэлігійны і палітычны дзеяч, ксёндз. Быў адным зь лідэраў і ідэолягаў польскіх нацыянал-дэмакратаў. У 1919—1924 гг. быў паслом польскага Сойму. Адзін з аўтараў польскай Канстытуцыі 1921 г.

С. 785. ...пан прэзэс Тугут... — Тугут (*Thugutt*) Станіслаў Аўгуст (1873—1941) — польскі палітык, у 1922—1924 гг. старшыня Польскай народнай партыі „Вызваленьне“. У 1924—1925 гг. быў міністрам без партфэлю ва ўрадзе Ў. Грабскага, курыраваў нацыянальныя праблемы.

С. 785. ...18 нумароў газэт „Наш сыцяг“ і „Вольны сыцяг“... — „Наш сыцяг“ — грамадзка-палітычная і літаратурная газэта Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Выдавалася ў Вільні з 5 чэрвеня па 12 жніўня 1923 г. пад рэдакцыяй Язэпа Лагіновіча; „Вольны сыцяг“ —

беларуская радыкальная газета, орган Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Выдавалася ў Вільні з 26 жніўня па 25 кастрычніка 1923 г. пад рэдакцыяй Язэпа Лагіновіча.

С. 785. ...А „*numerus clausus?*“ — „*Numerus clausus*“ (у перакладзе з лац. „замкнутая колькасць“) — прынцып абмежавання колькасці студэнтаў універсітэтаў, звычайна матываваны палітычнымі прычынамі. У міжваенны час гэты прынцып застасоўваўся ў першую чаргу ў дачыненні да габрэяў.

С. 786. ...газета „*Ziemia Ojczysta*“... — „*Ziemia Ojczysta*“ — палітычна-грамадзка-асветная газета „для гарадоў і вёсак“, якая выходзіла ў Вільні ў 1923 г.

С. 786. *Пасол Грыцкевіч*... — Грыцкевіч (*Hryckiewicz*) Нікодэм (1891—1977) — польскі палітык, інжынер-будаўнік. Адзін з лідэраў польскіх эндэкаў на Беласточчыне. У 1919—1927 гг. быў паслом польскага Сойму ад Народна-нацыянальнага саюзу.

Прамова ў соймавай Асвятнай камісіі падчас абмеркавання праграмнага выступлення міністра асветы, 12 лютага 1924 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1924. 1 sakawika. № 5. S. 2—7.*

Прамова друкавалася таксама: *Крывіч (Коўна). 1924. № 1 (7). С. 101—103.*

С. 787. ...*стаялі за сьпісак № 16*. — Пад № 16 на выбарах у Сойм у 1922 г. выступаў Блэк нацыянальных меншасцяў Польскай Рэспублікі.

С. 787. ...*беларускаму вучыцелю Міхалу Станкевічу*... — Станкевіч Міхал (1899—1981) — беларускі дзеяч. Паходзіў з Гародзькаў на Валожыншчыне. Скончыўшы месцаковае чатырохкласнае вучылішча, у 1915—1916 гг. настаўнічаў на Маладэчаншчыне. У пачатку 1916 г. паступіў на вучобу ў Маладэчанскую настаўніцкую сямінарыю, якую скончыў у 1919 г., калі тая знаходзілася ў эвакуацыі ў Смаленску. У 1920 г., пасля вяртання на радзіму, адчыніў беларускую школу ў Гародзьках. У 1921 г. вучыўся на беларускіх настаўніцкіх курсах у Вільні, пасля іх сканчэння працягваў працу ў Гародзькаўскай школе да яе закрыцця 20 чэрвеня 1923 г. У лютым 1926 г. адчыніў у Маладэчне кнігарню, якая дзейнічала да 1939 г. Быў адным з папличнікаў Янкі Станкевіча, уваходзіў у Беларускі гаспадарскі звяз, Таварыства беларускай асветы. Быў даверанай асобай Янкі Станкевіча на выбарах у Сойм у пачатку 1928 г. У 1939 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, у 1941 г. накіраваны на пасяленне ў Казахстан. У 1943 г. служыў у прасавецкіх польскіх вайсковых фармаваннях. Пасля вайны вярнуўся ў Казахстан, з 1961 г. жыў у Аджарыі. З канца 1960-х гг. жыў на радзіме.

С. 789. ...*таварыства „Рытас“*... — „*Rytas*“ („*Rytas*“, „Раніца“) — найбуйнейшае літоўскае асветнае таварыства, заснаванае ў 1912 г.

С. 789. ...*супроць трактату Вэрсальскага аб меншасцях (арт. IX)*... — Маецца на ўвазе т. зв. Малая Вэрсальская дамова, якую па патрабаванні вялікіх дзяржаваў падпісалі 28 чэрвеня 1919 г. некаторыя менш значныя эўрапейскія дзяржавы, такія як Польшча, Румынія, Грэцыя, Чэхаславакія, Югаславія. Дамова гарантавала забеспячэнне і абарону правоў нацыянальных меншасцяў у тых краінах, якія яе падпісалі, а меншасці, якія адчувалі сябе ў такіх краінах дыскрымінаванымі, мелі права звяртацца з адпаведнай скаргай адразу ў Лігу нацыяў, прамінаючы судовыя інстытуцыі сваёй краіны. IX артыкул дамовы у дачыненні да Польшчы вызначаў:

У гарадах і акругах, населеных значнай часткай грамадзянаў, якія гавораць на мове іншай, чым польская, польскі ўрад дасць у справе публічнай асветы адпаведныя палёгкі, каб забяспечыць у пачатковых школах магчымасць атрымання дзецьмі такіх польскіх грамадзянаў адукацыі на іх уласнай мове. Гэтая пастанова не перашкаджае польскаму ўраду зрабіць у такіх школах вывучэнне польскай мовы абавязковым.

У гарадах і акругах, населеных значнай часткай польскіх грамадзянаў, якія належаць да этнічных, рэлігійных ці моўных меншасцяў, гэтым меншасцям будзе забяспечаны слухны ўдзел у карыстаньні ці прызначэньні сумаў, якія дзяржаўны бюджэт, гарадзкія бюджэты ці іншыя выдзяляюць з грамадзкіх фондаў на выхаваўчыя, рэлігійныя ці дабрачынныя мэты.

С. 789. ...*трактату Рыскага (арт. VII)*... — Параграф 1 артыкулу VII Рыскай мірнай дамовы прадугледжваў:

Расея і Ёўкраіна забяспечваюць асобам польскай нацыянальнасці, якія знаходзяцца ў Расеі, Украіне і Беларусі, на падставе раўнапраўя нацыянальнасцяў, усе правы, якія забяспечваюць свабоднае разьвіццё культуры і мовы, а таксама выкананьне рэлігійных абрадаў. Узаемна Польшча забяспечвае асобам расейскай, украінскай і беларускай нацыянальнасцяў, якія знаходзяцца ў Польшчы, усе гэтыя правы.

Асобы польскай нацыянальнасці, якія знаходзяцца ў Расеі, маюць права, у межах унутранага заканадаўства, захоўваць сваю родную мову, арганізоўваць і падтрымліваць уласнае школьніцтва, разьвіваць сваю культуру і ствараць з гэтай мэтай таварыствы і саюзы. Гэтымі самымі правамі, у межах унутранага заканадаўства, павінны карыстацца асобы расейскай, украінскай і беларускай нацыянальнасцяў, якія знаходзяцца ў Польшчы.

С. 789. ...*калі б захацеў быць гэнай белай каўкай*... — Каўка (ад пол. *kawka*) — галка.

Прамова на 140-м пленарным паседжаньні Сойму падчас дыскусіі па праекце бюджэту Міністэрства рэлігійных вызнаньняў і народнай асьветы, 1 ліпеня 1924 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1924. 8 lipnia. № 17. S. 2—5.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Сын беларуса (Вільня). 1924. 11 ліпеня. № 13. С. 1—2; Савецкая Беларусь (Менск). 1924. 23 ліпеня.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 140 posiedzenia z dnia 1 lipca 1924 r. L. 8—11.*

С. 790. *Пан Гансяроўскі.* — Гансяроўскі (*Gąsiorowski*) Зыгмунт — школьны куратар у Віленскай навучальнай акрузе да 1925 г. Пасьля гэтага ён выехаў на аналягічную працу ў Люблін.

С. 790. *Як цьвердзіць К. Сракоўскі...* — Сракоўскі (*Srokowski*) Канстанцін (1878—1935) — польскі публіцыст і палітычны дзеяч. Паходзіў са Львова, да Першай сусьветнай вайны быў адным зь лідэраў Польскай дэмакратычнай партыі. Быў рэдактарам некалькіх пэрыядычных выданьняў, у тым ліку ў 1906—1928 гг. кракаўскай газэты „*Nowa Reforma*“ („Новая рэформа“). У 1923 г. пры падтрымцы польскага ўраду здзейсніў адмысловую паездку па т. зв. „усходніх крэсах“, вынікам чаго стала выданьне ў 1924 г. у Кракаве невялікай аб’ёмам, але вельмі інфарматыўнай працы „Нацыянальныя справы на Ўсходніх крэсах“.

С. 790. ...*пасля 10 лютага 1922 г., калі сталася нібы дабравольнае прылучэньне Віленшчыны да Польшчы.* — 20 лютага 1922 г. т. зв. Віленскі сойм на сваім 10 паседжаньні 96 галасамі супраць 6 паслоў, якія ўстрымаліся, прыняў „Пастанову ў справе дзяржаўнай прыналежнасці Віленскай зямлі“. У пункце 4 гэтай пастановы казалася: „Віленская зямля складае безумоўна і безагаворачна неадлучную частку Польскай Рэспублікі“.

С. 790. *Гэта ж пастанавіў Сойм Віленскі!* — Сойм Віленскі (Віленскі Сойм) — парлямэнт т. зв. Сярэдняй Літвы, абраны падчас выбараў 8 студзеня 1922 г. ва ўмовах іх

байкоту з боку літоўскай, беларускай і габрэйскай грамадаў Віленшчыны. Праводзіў паседжаньні з 1 лютага да 24 сакавіка 1922 г., прыняў сярод іншага пастанову аб далучэньні Віленшчыны да Польшчы.

С. 791. ...*ёсьць тут міністар Міклашэўскі...* — Міклашэўскі (*Miklaszewski*) Баляслаў (1871—1941) — польскі палітычны і дзяржаўны дзеяч, у 1923—1924 гг. міністар веравызнаньняў і народнай асьветы. Пасьля адстаўкі ў 1925—1928 і ў 1932—1937 гг. узначальваў Вышэйшую гандлёвую школу ў Варшаве.

С. 791. *Спосабы Сталыпіна і яму падобных...* — Стальпін Пётар Аркадзевіч (1862—1911) — расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1906—1911 гг. прэм'ер-міністар, адначасова быў міністрам унутраных спраў. Жорстка душыў рэвалюцыйныя хваляваньні ў краіне, увёў надзвычайныя „ваенна-палявыя“ суды, які выносілі шмат сьмяротных пакараньняў.

С. 791. *Пан Пякарскі ў Міністэрстве прасьветы і рэлігіі...* — Пякарскі (*Piekarski*) Станіслаў (1868—1943) — польскі юрыст і дзяржаўны дзеяч. У 1920—1926 гг. дырэктар Дэпартаменту рэлігійных вызнаньняў Міністэрства рэлігійных вызнаньняў і нацыянальнай асьветы. У 1927 г. выдаў кнігу „*Wyznania religijne w Polsce*“.

С. 791. ...*пабеданосцавых, саблераў...* — Пабеданосцаў Канстанцін Пятровіч (1827—1907) — расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1880—1905 гг. абэр-пракурор Сьвяшчэннага Сьноду. Быў адной з сымбалічных фігураў у лягеры расейскіх кансэрватараў-дзяржаўнікаў; Саблер Уладзімер Карлавіч (1847—1929) — расейскі юрыст і дзяржаўны дзеяч. Быў кіраўніком канцэлярыі Сьвяшчэннага Сьноду пры К. П. Пабеданосцаве, у 1911—1915 гг. абэр-пракурор Сьвяшчэннага Сьноду.

Прамова на 168-м пленарным паседжаньні Сойму падчас дыскусіі аб дадатковым бюджэце на 1924 год, 10 сьнежня 1924 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1924. 24 śnieżnia. № 38. S. 3—6.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Сялянская праўда. 1924. 14 сьнежня. № 33. С. 1—2.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 168 posiedzenia z dnia 10 grudnia 1924 r. Ł. 25—28.*

С. 792. ...*ўрад пана Грабскага...* — Грабскі (*Grabski*) Уладзіслаў (1878—1938) — польскі палітык і эканаміст. У 1920 і 1923—1925 гг. быў прэм'ерам Польшчы, шмат разоў займаў пасаду міністра фінансаў. Падчас свайго прэм'ерства правёў банкаўска-фінансавую рэформу і стабілізаваў эканоміку краіны. Акрамя гэтага, пры ім былі распрацаваныя т. зв. „моўныя законы“ і некаторыя іншыя законапраекты ў нацыянальнай сфэры, якія, аднак, збольшага засталіся на паперы. Пасьля траўня 1926 г. перастаў займацца палітыкай і прысьвяціў сябе навуковай працы.

С. 792. „*Wilno*“ *Крашэўскага...* — Крашэўскі (*Kraszewski*) Юзаф Ігнацы (1812—1887) — польскі пісьменьнік, гісторык, публіцыст.

С. 792. „*Dzieje Narodu Litewskiego*“ *Нарбута...* — Нарбут (*Narbutt*) Тэадор (1784—1864) — польска-літоўскі гісторык, аўтар працы „Старажытная гісторыя літоўскага народу“ (1835—1841, т. 1—9).

С. 793. ...*талераваньне так званага Беларускага грамадзянскага сабраньня...* — Беларускае грамадзянскае сабраньне (БГС) — беларуская інстытуцыя, якая існавала ў Вільні ў першай палове 1920-х гг. Яе старшынёй быў Станіслаў Валэйша. Напачатку зьяўлялася агульнай установай для ўсіх беларускіх нацыянальных дзеячоў (у ягоным памяшканьні адбылося, напрыклад, урачыстае прывітаньне выбраных беларускіх паслоў і сэнатараў пасьля парлямэнцкіх выбараў 1922 г.), а пасьля зрушылася на выразна палянафільскія пазыцыі, стаўшы ў верасні 1924 г. адным з сузаснавальнікаў Часовай беларус-

кай рады (ЧБР). Спыніла сваё існаванне ў сярэдзіне 1920-х гг. пасля таго, як паліцыя выявіла, што кіраўніцтва БГС пад выглядам культурна-асветнай працы і пад шыльдай Беларускага клубу ў Вільні фактычна ўтрымоўвала прыгон для азартных гульняў. Цікава, што рэвізія працы Беларускага клубу была праведзена паліцыяй 21 лютага 1925 г., фактычна адразу пасля таго, як 10 лютага таго ж году трое прадстаўнікоў Беларускага грамадзянскага сабрання ў Часовай беларускай радзе заявілі пра сваю нязгоду з палітыкай старшыні ЧБР Арсена Паўлюкевіча. У той жа час з унутранага ліставання паміж паліцэйскімі чыноўнікамі вынікае, што кірунак дзейнасці С. Валэйшы і ягоных паплечнікаў ня быў для іх таямніцай і перад гэтым.

С. 793. ...так званай Тымчасовай беларускай рады ў Вільні... — Маецца на ўвазе Часовая беларуская рада — гл. камэнтар да с. 539.

Прамова на 198-м пленарным паседжанні Сойму падчас дыскусіі аб бюджэце Міністэрства асветы і рэлігійных вызнанняў, 28 красавіка 1925 г.

Друкуецца паводле: *Krynica. 1925. 10 traŭnia. № 19. S. 2—8.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Беларуская доля. 1925. 6 траўня. № 31. С. 1—2.* У перакладзе з польскай мовы А. Пашкевіча друкавалася: *Куфэ-рак Віленшчыны. 2005. № 1 (10). С. 99—104.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 198 posiedzenia z dnia 28 kwietnia 1925 r. Ł. 12—18.*

С. 795. ...надышла тая слаўная інструкцыя 7 студзеня 1925 г. — Маецца на ўвазе распараджэнне міністра рэлігійных вызнанняў і народнай асветы, выдадзенае ў паразуменні з міністрам унутраных спраў і міністрам сельскай гаспадаркі і дзяржаўнай маёмасці 7 студзеня 1925 г. Згодна з ім, змена мовы выкладання магла адбывацца толькі з новага школьнага году. Заявы на адкрыццё няпольскай школы павінны былі падавацца да 31 снежня папярэдняга школьнага году і натарыяльна засведчывацца. У той жа самы час подпісы бацькоў за адкрыццё польскай школы маглі збірацца да 30 красавіка і засведчвання не вымагалі. Дзвюхмоўная школа магла адчыняцца толькі тады, калі за няпольскую мову выкладання збіралася больш за 40 подпісаў бацькоў, а чыста беларускія, украінскія ці літоўскія школы фактычна не дапускаліся наагул.

С. 796. ...урад знайшоў „казённых“ беларусаў... — Маюцца на ўвазе беларускія дзеячы палянафільскай арыентацыі, якія ў 1925 г. гуртаваліся ў асноўным вакол двух арганізацый — Часовай беларускай рады на чале з Арсеном Паўлюкевічам і Цэнтральнага камітэту беларускіх спраў на чале з Фэліцыянам Цяўлоўскім і Уладзімерам Фёдаравым.

С. 796. ...пасля старанняў пана Тугута... — Станіслаў Тугут з восені 1924 г. уваходзіў ва ўрад Уладзіслава Грабскага ў якасці віцэ-прэм'ера, а ў сакавіку 1925 г. узначаліў новаствораную сэкцыю Палітычнага камітэту Рады міністраў па нацыянальных справах. На гэтай пасадзе Тугут, які быў вядомы дэмакратычнымі поглядамі, зрабіў пэўныя захады на паляпшэнне становішча нацыянальных меншасцяў у польскай дзяржаве, але з-за супраціву іншых сяброў кабінэту фактычна нічога са сваіх плянаў правесці ў жыццё ня здолеў, і ў выніку ўжо 29 траўня 1925 г. падаў просьбу аб адстаўцы.

С. 796. *Пасол Рымар...* — Рымар (*Rymar*) Станіслаў (1886—1965) — польскі палітык, пасол Сойму з фракцыі нацыянал-дэмакратаў, старшыня соймавай бюджэтнай камісіі.

С. 797. ...калі б такія ўтраквістычныя школы і былі... — Утраквістычныя школы — школы, выкладанне ў якіх, часцей за ўсё фармальна, вялося на дзвюх мовах — польскай і беларускай.

С. 798. ...ў тых канцэпцыях, на каторыя паказваў мой калега пан Тарашкевіч... — Маецца на ўвазе прамова Б. Тарашкевіча на 196 паседжанні Сойму 25 красавіка 1925 г.,

калі апошні заявіў, што „так ці іначай, ці шляхам вайны, ці ў выніку яе, у рэшце рэшт будзе сацыяльная рэвалюцыя, і толькі гэтая сацыяльная рэвалюцыя можа даць нам палітычныя правы, прынесці нам нацыянальнае адраджэнне і вызваленне“.

Прамова на 244-м пленарным паседжанні Сойму падчас дыскусіі над праграмай прамовай прэм’ер-міністра Польшчы, 22 кастрычніка 1925 г.

Друкуецца паводле: *Bielaruskaja krynica. 1925. 1 listapada. № 6. S. 3—7.*

Акрамя таго, у значна скарачаным выглядзе прамова друкавалася: *Жыццё беларуса. 1925. 7 лістапада. № 18. С. 1—2.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 244 posiedzenia z dnia 22 października 1925 r. Ł. 61—69.*

С. 799. *Пан міністар загранічных спраў Скішыньскі...* — Скішыньскі (*Skrzyński*) Аляксандар Юзаф (1882—1931) — польскі юрыст і палітычны дзеяч. У 1923 і ў 1924—1925 гг. быў міністрам замежных спраў, у 1925—1926 гг. — прэм’ер-міністрам Польшчы.

С. 799. ...*дужа здаволены і шчаслівы з дакананае ў Лякарна справы...* — Маюцца на ўвазе вынікі міжнароднай канфэрэнцыі прадстаўнікоў Бельгіі, Вялікабрытаніі, Нямеччыны, Італіі, Польшчы, Францыі і Чэхаславакіі, якая адбылася 5—16 кастрычніка 1925 г. у Лякарна (Швайцарыя). Падчас яе сярод іншага былі заключаныя франка-польская і франка-чэхаславацкая дзвюхбаковыя гарантыйныя дамовы, згодна зь якімі Францыя абавязалася аказваць гэтым краінам дапамогу ў выпадку парушэння іхных межаў, калі Ліга Нацыяў ня прыме рашэння аб нейкіх калектывных захадах.

С. 799. ...*цяперашнія ўзаемныя адносіны Англіі і Нямеччыны.* — Станкевіч, відаць, меў на ўвазе тое, што Англія насуперак Францыі падтрымала Нямеччыну ў справе ўступлення апошняй у Лігу Нацыяў і атрымання ў Савеце Лігі пастаяннага месца як „вялікай дзяржавы“. Фактычна гэта азначала тое, што Нямеччына вяртаецца ў эўрапейскую палітыку ў якасці раўнапраўнага партнёра.

С. 799. *Пасол Хруцкі...* — Хруцкі Сяргей (1887—пасля 1939) — украінскі грамадзка-палітычны дзеяч, пасол Сойму ў 1922—1935 гг. У 1922 г. быў выбраны ў парламэнт у Берасцейскай выбарчай акрузе са сьпісу Блёку нацыянальных меншасцяў. З 1925 г. сябра Ўкраінскага нацыянальна-дэмакратычнага аб’яднання (УНДА).

С. 799. ...*нядаўняя візыта ў Варшаве народнага камісара Чычэрына.* — Народны камісар замежных спраў СССР Георгій Чычэрын наведваў Варшаву ў верасьні 1925 г. па шляху ў Бэрлін. Падчас гэтага двухдзённага візыту ён правёў перамовы са сваім польскім калегам Аляксандрам Скішыньскім.

С. 800. ...*што ж Пан рабіў у Адэсе?* — Сучаснымі біёграфамі Нікодэма Грыцкевіча факт ягонага жыхарства ў Адэсе і нібыта супрацоўніцтва там з балышавікамі не пацвярджаецца.

С. 801. *А Рачкевіч кажа...* — Рачкевіч (*Rackiewicz*) Уладзіслаў (1885—1947) — польскі дзяржаўны дзеяч. У 1917 г. старшыня Галоўнага польскага вайсковага камітэту. У 1921, 1925—1926 і 1935—1936 гг. міністар унутраных спраў Польшчы. У 1921—1925 гг. — наваградзкі ваявода, у 1926—1930 гг. — віленскі. У 1930—1935 гг. маршалак польскага Сойму. У 1939—1945 гг. прэзыдэнт Польшчы ў лёнданскай эміграцыі.

С. 801. ...*паставіць на сцэне п’есу „Птушка шчасця“...* — „Птушка шчасця“ — спектакль па аднайменнай п’есе Францішка Аляхновіча.

С. 801. ...*ўнясьці прапазыцыю ў Сойме аб зацьверджанні ў Вільні прэвэнцыйнай цензуры.* — Тут А. Станкевіч мае на ўвазе ўвядзеньне практыкі азнаямленьня цензараў са зместам выдання перад яго друкам, а не пасля, як гэта было ў той час заведзена.

Тлумачыцца гэта тым, што канфіскацыяй ужо надрукаванага накладу польскія ўлады адначасова наносілі беларусам як маральную, так і матэрыяльную шкоду, бо грошы, выдаткаваныя на друк канфіскаванага выдання, ніхто не вяртаў. Прэвэнцыйная цэнзура давала б, такім чынам, магчымасць пазьбегчы хоць бы матэрыяльных стратаў.

С. 801. ...канфіскавана на моцы 263 арт. КК... — 263 артыкул Крымінальнага кодэксу Расейскай імперыі, які ў 1920-х гг. яшчэ працягваў часова дзейнічаць у Польшчы на тэрыторыі былога т. зв. „расейскага забору“, гучаў наступным чынам:

Вінаваты: 1. У агалошванні весткі, якая можа выклікаць неспакой у грамадстве і зьяўляецца сьведомым фальшывай, пра распараджэньне дзяржаўных уладаў, пра ўсеагульнае бедства ці іншае здарэньне; 2. У выкліканьні неспакою ў грамадстве без аніякіх для гэтага падставаў шляхам удару ў трывожны звон ці іншым чынам — атрымае пакараньне: арышт на час да 3-х месяцаў ці штраф да 600 польскіх марак. Калі ў выніку падобнага агалошваньня неп्राўдзівых вестак або выкліканьня неспакою ўзьніклі народныя хваляваньні ці супрацьдзеяньне ўладам, ці парушэньне парадку ў вайсковых частках — вінаваты атрымае ў якасьці пакараньня турэмнае зьняволеньне.

С. 801. ...тройкі Грабскі Станіслаў — Тугут — Кернік... — Маецца на ўвазе калектыў распрацоўшчыкаў „моўных законаў“ ад 31 ліпеня 1924 г.:

Грабскі (*Grabski*) Станіслаў (1871—1949) — польскі палітык і эканаміст, выказаў прыхільнасьць да нацыянал-дэмакратаў. У 1925—1926 гг. быў міністрам рэлігійных вызнаньняў і публічнай асьветы Польшчы, выдаў цыркуляр аб абавязковым выкладаньні ў нацыянальных школах гісторыі і геаграфіі на польскай мове. Пасьля травеньскага перавароту 1926 г. адыйшоў ад палітыкі і прысьвяціў сябе навуковай працы; Тугут Станіслаў — гл. камэнтар да с. 785; Кернік (*Kiernik*) Уладзіслаў (1879—1971) — польскі палітык, адзін зь лідэраў Польскай сялянскай партыі „Пяст“. У 1919—1930 гг. быў паслом Сойму, а таксама неаднаразова міністрам.

С. 801. ...духі касовых... — Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе Касо Леў Арыстыдавіч (1865—1914) — расейскі юрыст і палітычны дзеяч. У 1910—1914 гг. быў міністрам народнай асьветы Расейскай імперыі. Пры ім была ліквідаваная ўнівэрсытэцкая аўтаномія, а шэраг вядомых навукоўцаў былі вымушаныя ў знак пратэсту пакінуць ВНУ. Знаходзіўся ў пастаяннай канфрантацыі зь лібэральнымі і дэмакратычнымі фракцыямі Думы, якія востра крытыкавалі ягоныя рэакцыйныя дзеяньні.

С. 801. ...маркавых II... — Маркаў Мікалай Яўгенавіч (Маркаў 2-гі) (1866—1945) — расейскі правы палітык, курскі памешчык. Меў экстрэмісцкія нацыяналістычныя палітычныя погляды і зьяўляўся своеасаблівым сымбалам рэакцыі для ўсёй Расеі. Быў дэпутатам III і IV расейскай Думы. Быў сябрам „Саюзу рускага народу“, у 1911 г. стаў лідэрам адной зь ягоных частак. Падчас Грамадзянскай вайны ў Расеі ўдзельнік белага руху, пасьля 1920 г. — у эміграцыі.

С. 802. ...загад навучаньня па-польску гісторыі агульнай і геаграфіі... — Распараджэньне, згодна зь якім навучаньне гісторыі і геаграфіі ў дзьвюхмоўных пачатковых школах павінна было адбывацца выключна па-польску, было выдадзена міністрам асьветы Станіславам Грабскім 1 жніўня 1925 г. Прадстаўнікамі нацыянальных меншасьцяў гэтае распараджэньне было ўспрынята як спроба ўраду як мага больш ператварыць у фармальнасьць і без таго недасканалыя моўныя законы, прынятыя 31 ліпеня 1924 г.

С. 803. ...ксьёндз вядзе палітыку „od rzemyczka do koniczka“... — Цалкам гэтая польская прыказка гучыць так: „od rzemyczka do koniczka, za koniczkiem szubieniczka“ („ад раменьчыка да коніка, пасьля коніка — шыбеніца“). Мела яна і другі, пашыраны варыянт — „Od rzemyczka do koziczka, od koziczka do koniczka, od koniczka wprost do stryczka“ („Ад раменьчыка да сыцізорыка, ад сыцізорыка да коніка, ад коніка наўпрост да пятлі“). Асноўны сэнс прыказкі — у тым, што ўсе злачынцы пачынаюць з дробных грахоў (крад-

зежу раменьчыкаў ці сьцізорыкаў), пасля пераходзяць да больш буйных (крадзежу конай) і ўрэшце атрымліваюць заслужанае пакараньне.

Прамова на 264-м пленарным паседжаньні Сойму ў справе платы падаткаў натурай, 29 сьнежня 1925 г.

Друкуецца паводле: *Bielaruskaja krynica. 1926. 5 studnia. № 1. S. 2—3.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Сялянская ніва. 1926. 3 студня. № 1. С. 2—3.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 264 posiedzenia z dnia 29 grudnia 1925 r. Ł. 25—27.*

С. 805. ...часы ваеннага камунізму ў Расеі... — Ваенны камунізм — назва ўнутранай палітыкі Савецкай дзяржавы, якая праводзілася ў 1918—1921 гг. падчас Грамадзянскай вайны з мэтай забесьпячэньня гарадоў і Чырвонай арміі харчаваньнем, зброяй і іншымі неабходнымі рэсурсамі. Аднак Станкевіч памыліўся, калі назваў „харчпадатак“ характэрнай рысай ваеннага камунізму. Падчас апошняга практыкавалася т. зв. „харчразьвэрстка“ — забіраньне ў сялянаў усіх „лішкаў“ харчаваньня звыш абсалютнага мінімуму для цэнтралізаванага разьмеркаваньня сярод астатняга насельніцтва. Замена „харчразьвэрсткі“ на „харчпадатак“ была вялікай палёгкай для сялянства і сымбалізавала пераход большавікоў ад ваеннага камунізму да ажыццяўленьня новай эканамічнай палітыкі (нэпу).

Прамова на 290-м пленарным паседжаньні Сойму ў справе зьмены Канстытуцыі, 5 ліпеня 1926 г.

Друкуецца паводле: *Bielaruskaja krynica. 1926. 18 lipnia. № 23. S. 2—4.*

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Сялянская ніва. 1926. 25 ліпеня. № 22. С. 3.* На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 290 posiedzenia z dnia 5 lipca 1926 r. Ł. 54—57.*

С. 806. Пасьля слаўнай прамовы пасла Дашынскага ў справе зьмены Канстытуцыі... — Дашынскі (*Daszyński*) Ігнацы (1866—1936) — польскі палітык, адзін зь лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі (ППС). Прэм’ер Часовага народнага (т. зв. „Люблінскага“) ўраду ў 1918 г., у 1920—1921 гг. віцэ-прэм’ер. Быў паслом Сойму ў 1919—1935 гг., віцэ-маршалкам у 1922—1927 і маршалкам у 1928—1930 гг.

С. 806. *Згаджаюся з паслом Дубановічам...* — Дубановіч (*Dubanowicz*) Эдвард (1881—1943) — польскі палітычны дзеяч, юрыст. У 1919—1927 гг. быў паслом Сойму, заснавальнікам і лідэрам правай Нацыянальна-хрысьціянскай народнай партыі.

С. 806. ...з тых маёвых, так сумна закончаных, падзеяў... — Маецца на ўвазе травеньскі пераварот 1926 г., здзейсьнены Юзафам Пілсудзкім.

С. 807. *Пасол Васыньчук...* — Васыньчук (Васыльчук) Антон (1885—1935) — украінскі палітык, пасол польскага Сойму ў 1922—1927 гг. У 1922—1924 гг. зьяўляўся старшынём Украінскага парлямэнцкага прадстаўніцтва, быў прыхільнікам паразуменьня з польскімі ўладамі. Хутчэй за ўсё, аднак, тут маецца на ўвазе ягоны брат Паўло Васыньчук (Васыльчук) (1896—1944) — украінскі пасол Сойму ў 1922—1930 гг., які меў больш левыя ўпараўнаньні з братам погляды і быў адным зь лідэраў партыі „Селянскі союз“.

С. 807. *Віцэ-маршалак Дэмбскі...* — Дэмбскі (*Dębski*) Ян (1889—1976) — польскі сялянскі палітык, у 1920-я гг. адзін зь лідэраў ПСЛ „Пяст“. У 1919—1930 гг. быў паслом Сойму, у 1925—1930 гг. яго віцэ-маршалкам.

Прамова на 302-м пленарным паседжаньні Сойму падчас разгляду дапаўнення да бюджэту на III квартал 1926 г. і бюджэтнага праекту на IV квартал 1926 г., 24 верасьня 1926 г.

Друкуецца паводле: *Bielaruskaja krynica*. 1926. 1 *kastryčnika*. № 34. S. 2—5; 8 *kastryčnika*. № 35. S. 2—5.

Акрамя таго, па-беларуску кірыліцай прамова друкавалася: *Сялянская ніва*. 1926. 7 *кастрычніка*. № 32. С. 1—2; 14 *кастрычніка*. № 33. С. 2; 21 *кастрычніка*. № 34. С. 2, а таксама выдадзена асобным выданьнем лацінкай: *Pratowa pasta ks. Ad. Stankiewicza ў Sojmie 24.IX.26. Wilnia*, 1926. 16 s. У перакладзе з польскай мовы А. Папшэвіча друкавалася: *Купфэрак Віленшчыны*. 2005. № 1 (10). С. 104—110. На польскай мове прамова друкавалася: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 302 posiedzenia z dnia 5 lipca 1926 r.* Ł. 54—57.

С. 808. ...*аб тым гістарычным бізуне, якім пан маршалак Пілсудзкі калісь яму нагаражаў*. — Пра тое, што ў выпадку неабходнасьці ён гатовы застасаваць супраць Сойму нават і „бізун“ („bat“), Ю. Пілсудзкі заявіў у сваёй прамове на сустрэчы з прадстаўнікамі парлямэнцкіх клюбаў 29 траўня 1926 г.

С. 808. *Мы ж не галасавалі, а Пан галасаваў*. — Маецца на ўвазе галасаваньне за кандыдатуру Юзафа Пілсудскага на выбарах прэзідэнта Польшчы ў траўні 1926 г. Абедзьве беларускія фракцыі тады ўстрымаліся ад галасаваньня.

С. 809. *На адзін ківок пальцам пана Бартля...* — Бартэль (*Bartel*) Казімер Уладзіслаў (1882—1941) — польскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, вучоны-матэматык. У траўні—верасьні 1926, чэрвені 1928 — красавіку 1929, сьнежні 1929 — сакавіку 1930 гг. — прэм’ер—міністар Польшчы. Пасол Сойму ў 1922—1929 гг. Пасьля 1930 г. пакінуў палітыку.

С. 809. ...*ў справе пацыфікацыі адносінаў зь Літвой*. — Польшча і Літва на працягу ўсяго міжваеннага пэрыяду мелі напружаныя адносіны, бо літоўцы не хацелі прызнаць факту перадачы Польшчы гораду Вільні. Да сьнежня 1927 г. гэтыя дзьве дзяржавы фармальна ўвогуле знаходзіліся ў стане вайны.

С. 810. ...*і Суйкоўскага...* — Суйкоўскі (*Sujkowski*) Антон (1867—1941) — польскі палітык, у ліпені—верасьні 1926 г. міністар рэлігійных вызнаньняў і народнай асьветы.

С. 810. ...*на ангельскім страйку*. — маецца на ўвазе забастоўка ангельскіх шахцёраў, якая доўжылася з красавіка па сьнежань 1926 г. У выніку яе на эўрапейскім рынку значна павялічыўся попыт на польскі вугаль.

С. 811. ...*спытайцеся тых калегаў, каторыя езьдзілі*. — Маюцца на ўвазе сябры дэлегацыі польскага парлямэнту, якія езьдзілі зь візытам у СССР у студзені 1926 г.

С. 811. *Там замест беларусаў гадуецца толькі Скрыпы*. — Скрыпа Восіп (1894—1929) — украінскі соймавы пасол, які ў 1924 г. далучыўся да Камуністычнай пасольскай фракцыі.

Праекты рэформы Каталіцкага Касьцёла ў БССР, пададзеныя савецкім уладам у 1944—1947 гг.

Друкуюцца паводле: *Ксёндз Адам Станкевіч: праблемы каталіцтва ў Беларусі / Падрыхтоўка да друку і прадмова Я. Кісялёвай // Скарыніч. № 5. Мінск: Мастацкая літаратура, 2002. С. 161—190.*

Рукапісы праектаў захоўваюцца ў фондзе № 4 аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН. Гэта чарнавікі (або копіі) праектаў—мэмарандумаў, якія перадаваў кс. А. Станкевіч супрацоўнікам МДБ Літоўскай ССР у надзеі на тое, што яго прапановы будуць выкарыстаныя для нармалізацыі становішча Каталіцкага касьцёла ў БССР. Адзін з тэкстаў быў таксама надрукаваны ў перакладзе на беларускую мову пад назвай „Каталіцкае

пытанне і праект яго вырашэння“ ў газэце „Літаратура і мастацтва“ за 20 снежня 1991 года (публікацыя Ларысы Этэнкі).

С. 813. ...*падчас вэрсальскай Польшчы*. — Маецца на ўвазе міжваенная польская дзяржава, існаванне якой на мапе Эўропы было канчаткова замацавана Вэрсальскім трактатам 1919 г.

С. 813. ...*Гарошка... Смўлка...* — Гарошка Леў (1911—1977) — беларускі каталіцкі сьвятар усходняга абраду, дасьледчык гісторыі рэлігійнага жыцця ў Беларусі, пісьменьнік і публіцыст. Паходзіў зь сям’і праваслаўных беларусаў з уніяцкімі традыцыямі. У 1923—1931 гг. вучыўся ў Наваградзкай беларускай гімназіі. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1937 г. у Львове. Душпастырскую працу пачаў у Пінскай дыяцэзіі (1937—1939). У гады Другой сусьветнай вайны жыў у Баранавічах, быў сябрам Экзархальнай рады. З 1944 г. — у эміграцыі, браў актыўны ўдзел у беларускім жыцці; Смўлка Казімер (1894—1965) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, манах-марыянін. Першы манах у Друйскім кляштары айцоў марыянаў. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1926 г. У якасьці вікарыя Друйскага кляштара распачаў душпастырскую дзейнасьць, адначасова выконваў абавязкі аканома. У 1938 г. выселены з кляштара польскімі ўладамі. Пасяля да канца жыцця жыў у Польшчы.

С. 813. ...*Букраба ў Пінску*. — Букраба (*Bukraba*) Казімеж (1885—1946) — каталіцкі ксёндз. У 1919—1928 гг. быў пробашчам і дэканам у Наваградку, у 1928—1932 гг. — у Берасьці. З 1932 г. быў пінскім біскупам. Пакінуў Пінск з-за хваробы адразу пасля пачатку Другой сусьветнай вайны ў 1939 г. і больш у яго не вярнуўся.

С. 813. ...*назначыў у Менск А. Барысовіча, ксяндза-паляка як свайго даверанага*. — Барысовіч (*Borysowicz*) Антоні (1893—1966) — польскі каталіцкі ксёндз, у 1944 г. працаваў у Менску ў Чырвоным касьцёле. Уступіў у канфлікт зь менскім беларускім ксяндзам Віктарам Шутовічам па пытаньні мовы ў касьцёле. Пра ўзаемаадносіны двух ксяндзоў у Менску ёсьць інфармацыя ў апублікаваных успамінах некаторых іх парафіянаў (гл.: *Хрысьціянская думка*. 1993. № 1. С. 101—102). У рэшце рэшт як А. Барысовіч, так і В. Шутовіч амаль адначасова былі арыштаваныя савецкімі ўладамі. А. Барысовіч быў зьняволены ў лягерах у Цюмені і ў Экібастузе (Казахстан). Пасля вызваленьня ў 1953—1966 гг. працаваў ва Украіне.

С. 814. ...*наслаў у Магілёў ярага польскага палітыка кс. Спэрскага*. — Спэрскі (*Sperski*) Баляслаў (1871—1949) — каталіцкі сьвятар, ганаровы канонік Віленскай капітулы. Перад II сусьветнай вайной працаваў у Вільні, а ў часе нямецкай акупацыі выконваў душпастырскія абавязкі ў Менску. Быў перакананым праціўнікам беларусізацыі Каталіцкага касьцёла. У 1944 г. арыштаваны і асуджаны на зьнявольнне. Памёр у турме для палітвязьняў у Ўладзімеры.

С. 814. ...*падпісаны беларускім і польскім (народным) урадамі закон аб опцыі...* — Відаць, маецца на ўвазе двухбаковае „Пагадненьне аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзянаў з тэрыторыі БССР“, падпісанае 9 верасьня 1944 г.

С. 815. ...*получил целый ряд меморандумов*. — Падрабязней пра гэтыя мэмарандумы распавядаецца ў працы „Беларускі хрысьціянскі рух“ (с. 553—556 гэтага выданьня).

С. 815. ...*Иван Осипович Шутович*. — Маецца на ўвазе Янка Шутовіч.

С. 816. ...*давний польский историк Ян Остророг*. — Астрарог (*Ostroróg*) Ян (каля 1436—1501) — польскі гісторык-гуманіст.

С. 817. *Среди белорусских епископов-помощников были из известных боярских белорусских фамилий, как Тризна, Скуминович, Гораин...* — Маюцца на ўвазе: Трызна Марцыян (? — 1643) — біскуп-суфраган беларускі ў 1639—1643 гг.; Скуміновіч Тодар (каля 1610—1668) — біскуп-суфраган беларускі з 1652 г.; Гараін Аляксандар Мікалай (1651—1735) — біскуп смаленскі ў 1711—1716 гг., біскуп жамоіцкі ў 1716—1735 гг.

С. 818. ...*епископ-помощник С. Богуш-Сестренцевич*... — Богуш-Сестранцэвіч Станіслаў (1731—1826) — беларускі вучоны, царкоўны дзеяч, літаратар, дзядзька Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. З 1773 г. — біскуп Беларускага ваяводства, з 1782 г. — магілёўскі арцыбіскуп. З 1798 г. мітрапаліт усіх рымска-каталіцкіх касцёлаў у Расейскай імперыі.

С. 819. ...*и его помощник Немиро*... — Няміра (*Niemira*) Караль (1883—1965) — польскі каталіцкі сьвятар, з 1933 г. біскуп-памочнік Пінскай дыяцэзіі. Пасля пачатку Другой сусьветнай вайны быў выселены савецкімі ўладамі зь Пінску і больш у яго так і не вярнуўся.

С. 820. ...*польской католической провинции с центром в Гнезне*. — Горад Гнезна быў старажытнай польскай сталіцай і знаходзіўся на захадзе Польшчы.

С. 821. ...*пострадали ксендзы-белорусы... Бакиновский... Малец, Рыбалтовский*... — Бакіноўскі Альбэрт (1897—1978) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, удзельнік беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1921 г. Працаваў на Палесьсі — у Століне, Камянцы-Літоўскім і ў мястэчку Шарашова Пружанскага павету. Матэрыяльна падтрымліваў выданьне беларускіх каталіцкіх часопісаў і газэт. Браў удзел у беларусізацыі нацыянальна-рэлігійнага жыцьця Заходняй Беларусі. Выступаў з казанямі на беларускай мове. Пасля Другой сусьветнай вайны жыў у Польшчы; Малец Дзяніс (1909—1941 (?)) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1937 г. Быў вікарыем пры парафіі Нараджэньня Дзевы Марыі ў г. Бельск-Падляскі на Беласточчыне. З восені 1938 г. — прэфэкт мясцовых школ у Пінску. Пазьней служыў вікарыем пры Пінскім катэдральным саборы. У гады Другой сусьветнай вайны прымаў удзел у беларускім нацыянальна-рэлігійным жыцьці. У канцы 1941 г. быў разам з кс. С. Глякоўскім арыштаваны нямецкай тайнай паліцыяй, далейшы лёс невядомы; Рыбалтоўскі Казімер (1909—1943) — каталіцкі сьвятар. З 1931 г. вучыўся ў духоўнай каталіцкай сэмінарыі ў Пінску, пасля яе заканчэньня там жа пасьвячоны ў сьвятары. Душпастырскую дзейнасьць распачаў на пасадзе вікарыя мясцовага касцёла ў вёсцы Камень Івянецкага дэканату. У гады Другой сусьветнай вайны браў чынны ўдзел у беларускім нацыянальна-рэлігійным жыцьці. Арыштаваны нямецкімі акупацыйнымі ўладамі, расстраляны 24 ліпеня 1943 г.

С. 823. ...*православный могилевский архиепископ Варлаам (Шишацкий)*... — Варлаам (у міру Шышацкі Рыгор) (1750—1820 (ці 1823)) — праваслаўны дзеяч, ураджэнец Чарнігаўшчыны. У 1805—1808 гг. япіскап магілёўскі, у 1808—1813 гг. архіяпіскап віцебскі і магілёўскі. У 1812 г. прысягнуў на вернасьць Напалеону, за што быў пазбаўлены сану і сьвяшчэнства і высланы ў манастыр.

С. 824. ...*а одна обращена в... кино!* — Маецца на ўвазе менскі касцёл сьв. Сымона і сьв. Алены (Чырвоны касцёл), у якім адразу пасля вайны разьмясьцілася кінастудыя „Савецкая Беларусь“ (Беларусьфільм“), а з 1975 г. — Дом кіно. Вернікам сьвятыня была вернута толькі ў 1990 г.

С. 824. ...*найти возможность даровать свободу ксендзу Виктору Шutowичу*... — Ні гэты, ні іншыя звароты А. Станкевіча да савецкіх уладаў у справе а. Віктара Шutowіча ня мелі пазытыўнага выніку — ксёндз Шutowіч знаходзіўся ў лягеры ў Комі АССР да 1956 г., цалкам адбыўшы ўвесь адмераны яму савецкім судом 10-гадовы тэрмін.

С. 826. *Декан Борисяк*... — Маецца на ўвазе Барысюк (*Borysiuk*) Ян (1888—1953) — каталіцкі ксёндз, каплан Камянецкай дыяцэзіі, у 1945—1947 гг. генэральны вікарыі Пінскай дыяцэзіі і пробашч у Баранавічах. Арыштаваны, памёр у лягеры ў Сібіры.

С. 826. ...*Зенкевич в Глубоком*... — Пра ксяндза Антона Зянкевіча гл. камэнтар да с. 427.

С. 826. ...*Баневич в Лиде*... — Баневіч (*Baniewicz*) Казімер (1905—1992) — каталіцкі ксёндз, адміністратар парафіі Ліда-Слабодка, генэральны вікарыі у Лідзе. Арыштаваны савецкімі ўладамі ў 1951 г., быў зьняволены ў лягерах, у 1957 г. выехаў у Польшчу.

С. 826. ...*Курыллович в Гродно.* — Курыллович (*Kuryłłowicz*) Антон (1874—1954) — каталіцкі ксёндз, пробашч пабэрнардынскага касцёла ў Горадні, гарадзенскі генэральны вікарыі і дэкан.

С. 826. ...*знает белорусский язык и в некоторой степени пользуется им.* — Яшчэ 28 ліпеня 1943 г. адзін з глыбоцкіх беларусаў, Б. Лапыр, пісаў да кс. Адама Станкевіча:

Вельмі і вельмі прашу Вас дастаць ад Я[го] Э[кскэленцыі] Арцыбіскупа пісьмо аб рэгуляцыі справы мовы ў касцёле для кс. Зянкевіча. У нас адпраўляецца імша для беларусаў ужо цэлы год што нядзелю. Народу сьпярга прыходзіла вельмі мала, але што раз прыбывала і цяпер бывае да 200 асоб. Але кс. Зянкевіч гэтым надта скамплікаваў свае адносіны з падуладным яму як дзекану польскім духавенствам. Дайшло да таго, што некаторыя ксяндзы ўжо не падаюць яму рукі, кажучы, што калі ён не шануе загадаў арцыбіскупа (вядомы абержнік кс. Ялбжыкоўскага), дык яны не пачуваюцца шанаваць яго як дзекана. Ён з гэтай прычыны страшэнна маральна і нэрвова церпіць, асунуўся і сапраўды яго вельмі шкада. Неспадзеўкі кс. Зянкевіч аказаўся мучанікам за беларускую мову ў касцёлі (Гарбінскі, Ю. *Беларускія рэлігійныя дзелы XX ст. Мінск—Мюнхен, 1999. С. 540—541*).

С. 826. ...*в 1923—1924 году году за пользование белорусским языком какой-то польский капрал в м. Леонполь (Дисненский уезд) декана Зенкевича ударил саблей по голове.* — Гэты выпадак здарыўся 13 жніўня 1922 г. і быў апісаны ў газэце „Крупіца“ наступным чынам:

Кс. Ант. Зянкевіч вядзецца дужа вялікую працу дзеля рэпарацыі касцёла і муроў каля яго. На гэту важную працу, ведама, зьбірае ён грошы ўсякімі магчымымі, але годнымі спосабамі. Між іншымі арганізуецца на гэту мэту людзевыя прадстаўленьні. Вот жа 13 жніўня 1922 г. у Лявонпалі Друйскай парафіі Дзісьненскага павету меўся адбыцца вечар, на якім мелі быць прадстаўлены польскія камэдыі. Прыехаў туды кс. А. Зянкевіч з двума беларускімі клерыкамі. Прыйшлі ў залю. Зьявіўся падпаручнік Немчык родам з далёкай Галічыны. Усе прысутныя дзівіліся, бачучы на панадворку плютон жаўнераў са стрэльбамі і з кулямётам, жаўнераў таксама аружных на сцэне, а Немчыка злога і з шабляй, якой ён ніколі раней не насіў. Прыйшоўшы, тонам грубіянскім, запытаўся ў ксяндза, ці ёсць дазвол. Калі выясьнілася, што дазвол ёсць і ад вайскавай улады, і ад паветавага старасты, Немчык заявіў, што ён усё роўна не дазволіць, каб адбыўся вечар, і што ён зараз загадвае разagnaць людзей. На гэта ксёндз тлумачыў, што і мэта, дзеля якой ладзіўся вечар, добрая, і што людзі здалёку, за вёрст 20 папрыжджалі і купілі ўжо білеты, і што, урэшце, такі загад Немчыка будзе бяспраўны і шкодны Польскай Дзяржаве; тады Немчык выхваціў знарок прыгатаваную шаблю і ксяндзу Ант. Зянкевічу зраніў галаву. Удар быў разлічаны на сьмерць, бо Немчык замахнуўся з усяе сілы, але, зачэпшы шабляй за бэльку, страціў імпэт і лучыў па галаве ксяндза толькі канцом. Рана даўжыні 5 сантымэтраў, а глыбіні да самага чэрапа. На салі, дзе было поўна беларусаў, як каталікоў, так і праваслаўных, падняўся плач і крык, што „польскія бандыты мардуюць ксяндза“. Жаўнеры па загаду Немчыка панабівалі стрэльбы і падцягнулі кулямёт. Народ разagnалі. Немчык схаваўся. Ксёндз увесць у крыві ляжыць на падлозе. Зьявіўся камэндант паліцыі, сьпісаў пратакол. Ксяндзу абмылі рану, абвязалі галаву і хацелі ехаць дамоў у Друю. Была ноч. Камэндант паліцыі заявіў, што ён ня радзіць ехаць, бо кажуць, што Немчык выйшаў на тую дарогу, дзе ксёндз паедзець, цэлы плютон жаўнераў, каб забіць ксяндза. Асталіся. Заўтра раненька павезьлі раненага ў Друю. У Немчыка аднялі аружжа і спынілі яго ўрадаваньне. Сьледзтва вядзецца паліцыя і вайсковыя. Немчык, замест сядзець пад ключом, свабодна ходзіць па Друі; злыя языкі кажуць, што нічога яму за гэта ня будзе, і што за дзельны чын на „Крэсах польскіх“ дастане капітана. Аднак кс. Зянкевіч чыну гэтага бяскарна не прапусьціць, і калі, як кажуць, бандыту—Немчыку „нічога ня будзе“, калі сама ўлада за гэту справу як трэба ня возьмецца, дык, нявінна праліўшы

кроў ад рукі польскага афіцэра, сам зьвернецца да Вайскавай Пракуратуры (*Siarmiaha, A. Mucznik za pracowny lud // Krynica. 1922. 2 wieraśnia. № 1. S. 5*).

С. 829. ...убийство польскими националистами моего отца и брата только за то, что они открыто себя называли белорусами... — Абставіны сьмерці бацькі Адама Станкевіча Вінцэнта, які быў забіты ў Арлянях уначы на 5 студзеня 1923 г., былі дастаткова дзіўныя. Вось што пісала ў адмысловым нэкралёгу тагачасная віленская беларуская газета „Наша будучына“:

У 2 гадзіне ночы 5-га студня, у вёсцы Арляняты Ашмянскага павету рукамі няведаных злачыннікаў замучан бацька ксяндза Адама Станкевіча Вінцэнт Станкевіч. Трагедыя гэтага выпадку кідаецца сама ў вочы. Нязломнай волі беларускі селянін змагаўся век свой цэлы (дажыў 60 г.) за лепшую будучыну сваей сям’і. І дачакаў хвіліны, калі ўбачыў, што сыны яго — дзякуючы насамперад яго ж энэргіі — занялі інтэлігентнае становішча ў жыцці грамадзянства. Чым ён быў для дзяцей, найлепш характарызуе сам кс. Адам. „Характар стойкі, вытрывалы, цвёрды як скала. Вучыў нас, двух братоў, не здымаючы лапцёў — зь ім пайшла ў магілу мая лепшая частка. Ён быў мне прымерам няўхільнай, магутнай волі“.

Забойства сьв. памяці Вінцэнта — гэта цяжкая рана ня толькі сям’і Станкевічаў. Яна адбілася цяжкім рэхам на ўсіх, хто знае, чым ёсць для нас яго сын Адам, катораму дзіўны лёс задаў такі страшэнны ўдар у хвіліну, калі ён зьявіўся як выбраны ад беларусаў у Сойме. Абставіны забойства маюць характар рабунковы. Зладзеі ўлезлі праз акно пустой каморы і абставілі памешканьне. У другім канцы ўсе спалі. Пэўна, прыпадкова абудзіўся бацька Вінцэнт і выйшаў за дзьверы. Там яго і задзяржалі. Сын пачуў нейкі стогн і прачыніў дзьверы сяней. Тады палі раптам тры стрэлы. Праз акно відзелі ўцякаючага да ганку Вінцэнта, дзе і найшлі яго з прастрэленай галавой. Злыдні пасья гэтага забралі шмат чаго з хаты і пайшлі сабе спакойна ў старану леса. Той парой людзі былі ўжо збудзіліся і некаторыя відзелі адходзячых. Баяліся, аднак, чапаць аружных разбойнікаў.

Сумныя рэфлексіі насуваюцца самі сабой над гэтым здарэньнем. Не адзіны гэта выпадак. На нашай зямельцы завяліся нейкія цёмныя сілы, што не даюць нашаму гаротніку спакойна працаваць на дабро бацькаўшчыны. Зло расьпець, дабро памяншаецца. Новая, здаровая культура не будзеца, а разбушаецца і тая, якая была. Дзгенэрацыя душ — васьмь страшэнны пасьледак вайны. Але не адкрывайма дарогі пэсімізму. Зло само ў сабе носіць зарад сьмерці (*К. С. Памяці Вінцэнта Станкевіча // Наша будучына. 1923. 20 студня. № 3. С. 6*).

Што тычыцца брата Адама Станкевіча Валянціна, то ён быў у 1944 г. забіты ў Арлянях у дзельніках польскіх вайсковых фармаваньняў — Арміі Краёвай.

С. 830. ...американским фельдмаршалом Макартуром... — Макартур (*MacArthur*) Дуглас (1880—1964) — амэрыканскі генэрал, які пасья Другой сусьветнай вайны камандаваў акупацыйнымі войскамі ў Японіі.

С. 831. ...сына известного русского историка Сергея Соловьева... — Салаўёў Сяргей Міхайлавіч (1820—1879) — расейскі гісторык, аўтар шматлікіх прац па гісторыі Расеі, у тым ліку шматтамавай „*Истории России с древнейших времен*“.

С. 831. ...по поводу соглашения Александра III с Папой Львом XIII... — Маецца на ўвазе дасягненьне паразуменьня паміж расейскім урадам і Ватыканам у справе аднаўленьня кананічнага біскупскага кіраваньня ў пяці рыма-каталіцкіх біскупствах на тэрыторыі Расейскай імперыі. Да гэтага, у выніку адміністрацыйных захадаў, якія былі зробленыя пасья паўстаньня 1863—1864 гг., гэтыя біскупствы на працягу 20 гадоў кіраваліся простымі сьвятарамі.

С. 832. Римский сенатор Катон... — Катон Старэйшы (234—149 да н. э.) — рымскі пісьменьнік і сэнатар, у 195 г. да н. э. консул. Перакананы вораг Карфагену.

С. 832. ...и Подзяву... — Падзява Тамаш (1906—1975) — беларускі каталіцкі сьвятар усходняга абраду, рэлігійны і культурна-асьветны дзеяч. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1934 г. З 1935 г. займаўся місіянерскай дзейнасьцю ў Харбіне. Напрыканцы сьнежня 1948 г. арыштаваны кітайскімі вайсковымі ўладамі, перададзены органам савецкай бясьпекі. Да 1955 г. знаходзіўся ў лягеры. Пасьля вызваленьня выехаў у Польшчу, дзе займаўся навуковай і пэдагагічнай дзейнасьцю. У 1969 г. выехаў у Рым, а пазьней у Лёндан. Прымаў удзел у рэлігійным і культурным жыцьці беларускага замежжа.

Каляндарныя нататкі

Друкуюцца паводле: Станкевіч, А. *Каляндарныя нататкі* / Прадмова, падрыхтоўка да друку, камэнтары М. Казлоўскага і С. Лескеця // *Куфэрак Віленшчыны*. 2005. №1(9). С. 149–185; Станкевіч, А. *Дзёньнікавыя запісы і лісты* / Падрыхтоўка да друку В. Чаропкі // *Хрысьціянская думка*. 1993. №1. С. 131–136.

Пасьля арышту Адама Станкевіча ўся ягоная маёмасьць, у тым ліку і каляндарныя запісы, перайшла да пакаёўкі ксяндза Марыі Шутовіч. Дзесьці ў 1972 г. Янка Шутовіч перадрукаваў нататкі на друкарцы ў некалькіх паасобніках, адзін зь якіх захаваўся ў віленскага беларуса Сяргея Карабача. Менавіта ад яго машынапіс патрапіў да маладэчанскага гісторыка і краязнаўцы Міхася Казлоўскага, які разам зь Сяргеем Лескецем надрукаваў яго ў часопісе „Куфэрак Віленшчыны“. Яшчэ раней, у 1993 г., В. Чаропка надрукаваў у часопісе „Хрысьціянская думка“ адшуканы ім у фондзе № 4 аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Беларусі маленькі рукапісны кавалачак зь дзёньніка ксяндза за верасень 1939 — травень 1941 гг., які ў тэксьце, апублікаваным пазьней М. Казлоўскім і С. Лескецем, адсутнічае.

У гэтым выданьні дзьве згаданыя часткі дзёньнікавых запісаў ксяндза А. Станкевіча падаюцца як адно цэлае. Кавалак тэксту, апублікаваны В. Чаропкам, разьмяшчаецца на с. 846.

У публікацыі, падрыхтаванай М. Казлоўскім і С. Лескецем, была захаваная характэрная для машынапісу, зробленага Я. Шутовічам, перадача шматлікіх польскамоўных і лацінскамоўных выказаў, ужываных кс. Станкевічам у сваіх запісах, кірылічным шрыфтам. У сувязі з тым, што ад пачатку такая зьява была выклікана, хутчэй за ўсё, выключна тэхнічнымі прычынамі (адсутнасьцю лацінскіх літараў на друкарцы Шутовіча), у дадзеным выданьні ўсе польскамоўныя і лацінскамоўныя выразы перадаюцца лацінкай у адпаведнасьці з сучаснымі граматычнымі нормамі.

С. 837. ...канфідэнт Ваяводзтва Сарока... — Сарока Сяргей (1902—1941) — беларускі грамадзкі дзеяч, выпускнік Віленскай беларускай гімназіі (ВБГ). Вучыўся на факкультэце права Віленскага ўнівэрсытэту, адзін з кіраўнікоў студэнцкай карпарацыі „Скарынія“. Быў сябрам Беларускай нацыяналістычнай сябрыны. Сябра рэдкалегіі газэты „Беларусь працы“ і выдавец часопісу „Сьветач Беларусі“. Выказваўся за аўтакефалію Праваслаўнай царквы ў Польшчы, стаяў на антысавецкіх і палянафільскіх пазыцыях. У пачатку Другой сусьветнай вайны знаходзіўся ў Варшаве, дзе пэўны час працаваў разам з Ф. Акінчычам у беларускіх грамадзка-палітычных арганізацыях. Пасьля трох месяцаў працы не знайшоў зь ім паразуменьня і выехаў на вёску на Падляшшы, дзе памёр ад запаленьня лёгкіх.

С. 837. *Клікалі ў зьвязку з рэвізіяй і з забранымі матэрыяламі 28.X.36.* — Гаворка ідзе пра забраныя 28 лістапада 1936 г. дакумэнты з асабістага архіву ксяндза Адама Станкевіча. У той дзень з самага ранку віленская паліцыя уварвалася ў памяшканьні практычна ўсіх беларускіх грамадзкіх арганізацыяў і актывістаў беларускага нацыяналь-

нага руху з мэтай „*odnalezienia materiału kompromitującego*“. Сярод пацярпелых значыўся ўвесь актыў Беларускага народнага аб'яднання, Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры, Беларускага студэнцкага саюзу, Беларускага каталіцкага выдавецтва, Таварыства беларускай школы, рэдакцыі газеты „Беларуская крыніца“. Архівы і прыватная карэспандэнцыя былі канфіскаваныя ня толькі ў ксяндза Станкевіча, але таксама ў рэдакцыяў часопіса „Самапомач“, „*Chryścijanskaja Dumka*“, „Шлях моладзі“, у Янкі Пазыняка і іншых.

С. 837. ...*архірэй з Горадні Сава...* — Сава (сапр. Саветаў Георгій Яўгенавіч) (1898—1951) — праваслаўны дзеяч, паводле нацыянальнасці расеец. Быў сьвятаром у Італіі, Нямеччыне, Вугоршчыне. У 1928 г. прыехаў у Польшчу, у 1932—1937 гг. быў люблінскім, у 1937—1939 гг. — гарадзенскім і наваградзкім праваслаўным япіскапам. У верасні 1939 г. выехаў у Англію і выконваў абавязкі польскага вайсковага праваслаўнага япіскапа ў выгнанні.

С. 837. ...*У ваяводы быў „баль“*. — Маецца на ўвазе віленскі ваявода Бацянскі.

С. 838. *Свяшчэннік (Леванчук, здаецца так)...* — Леванчук Міхail — праваслаўны сьвятар, пачаў служыць у Крэве адразу пасля Першай сусветнай вайны. Быў прыхільнікам беларусізацыі Праваслаўнай царквы. Падчас Другой сусветнай вайны быў ініцыятарам заснавання ў Крэве беларускай школы, у якой працавалі ягоныя дачка і пляменьніца. У сакавіку 1944 г. разам зь імі быў забіты легіянерамі Арміі Краёвай.

С. 838. *Кракаўскі „КС“...* — Відаць, маецца на ўвазе „*Ilustrowany Kurier Codzienny*“ (скарочана „*КС*“) („Ілюстраваны штодзённы кур'ер“) — штодзённая газета, якая выдавалася ў 1910—1939 гг. у Кракаве і распаўсюджвалася ня толькі ў Польшчы, але і ва ўсёй Эўропе.

С. 838. ...*на галаву літоўскага грамадзянства К. Сташыса*. — Сташыс (*Stašys*) Канстанцінас (1880—1942) — літоўскі нацыянальны дзеяч, у 1927 — 1939 гг. — старшыня Віленскага Літоўскага нацыянальнага камітэту. Пасля перадачы Вільні Літве ў кастрычніку 1939 ліпені 1940 гг. — бургамістар Вільні. Паводле сьведчаньня беларускага дзеяча Язэпа Малецкага, перад Другой сусветнай вайной быў прызны да беларускага грамадзянства, але пасля перадачы Вільні літоўцам на просьбу беларусаў аб дапамозе заявіў: „Шляхі нашыя разыйшліся. Мы дапалі свайго, дасталі Вільню, а вы ідзіце да свае мэты...“ (*Малецкі, Я. Пад знакам Пагоні. Таронта, 1976. С. 29*).

С. 838. ...*справа зьнята з воканды*. — Ваканда (ад пол. *wokanda*) — сьпіс судовых спраў у той чарговасьці, у якой яны маюць разглядацца ў той ці іншы дзень.

С. 838. ...*беларускі лемантар для хатняга навучаньня „Засеўкі“*... — Аўтарам гэтага лемантара быў былы дырэктар Віленскай беларускай гімназіі, кандыдат багаслоўя Сяргей Паўловіч.

С. 838. *На гэта месца паляваў Ф. Ярэміч*. — Ярэміч Фабіян (1891—1958) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1922—1935 гг. быў паслом польскага Сойму трох скліканьняў. У 1925—1930 гг. старшыня Беларускага пасольскага клюбу, адзін зь лідэраў Беларускага сялянскага саюзу. На парлямэнцкіх выбарах 1930 г. ягоная кандыдатура была пастаўлена на дзяржаўным сьпісе супольнага Беларуска-ўкраінскага блёку, таму ён, адзіны зь беларусаў, прайшоў у Сойм, але фактычна не беларускімі, а ўкраінскімі галасамі з Усходняй Галічыны. Як выглядае, у 1935 г. ён хацеў зрабіць гэта паўторна.

С. 839. ...*адносна хрысьціянства і Касьцёла „ambo meliores“*... — „*Ambo meliores*“ (лац.) — абое рабое.

С. 839. ...*школьны куратар Шэлянгоўскі*... — Шэлянгоўскі (*Szelągowski*) Казімеж (1885—1976) — польскі пэдагог і адміністрацыйны дзеяч, у 1930-х гг. куратар Віленскай школьнай акругі. Пры ім практычна завяршыўся працэс амаль поўнай ліквідацыі беларускай асьветы ў Польшчы.

С. 839. ...*віцэ-галава м. Вільні Загурскі*... — Маецца на ўвазе Тэадор Нагурскі (*Nagurski*) (1901—1973) — польскі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1920-х гг. быў адным зь лідэраў Клубу падарожнікаў — студэнтаў Віленскага ўнівэрсытэту. Кіраваў віленскім Цэнтральным статыстычным бюро, а з 1934 г. быў віцэ-прэзыдэнтам г. Вільні. Актыўны дзеяч праўладнага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам (ББСУ).

С. 839. ...*як сказаў бы спадар*... — Маецца на ўвазе вядомы беларускі нацыянальны дзеяч і навуковец Янка Станкевіч (1891—1976), чыё імкненьне папулярызаваць у Заходняй Беларусі зварот „спадар“ выклікала ў вельмі многіх беларускіх дзеячоў адкрытае непрыманьне.

С. 840. ...*нарушаюць супакой Твой пасьмертны польскія такжа і сьняня*. — Адзін з галоўных паплекнікаў кс. Станкевіча, Янка Шutowiч, у тыя дні закрануў справу помніка Цётцы ў сваім лисьце да пасланкі польскага Сойму Ванды Пэлчыньскай (*Pelczyńska*) (1894—1976), прыязнай да беларусаў. У гэтым лисьце ён пісаў наступнае:

1. Паводле самай новай інфармацыі, якую я маю, патрабаваньне „разбурэньня помніка на працягу трох дзён“ („як брыдкай рэчы“), у выкананьне даручэньня кансэрватара на Віленскае і Наваградзкае ваяводзтва пана д-ра Півоцкага (Вільня) для п. Сапоцькавай Стафаніі (родная сястра Цёткі, фундатарка помніка, фальв. Стары Двор, пошта і гміна Васілішкі, павет Шчучын, ваяводтва Наваградзкае) выдала Гмінная ўправа ў Васілішках (пав. Шчучын). П. Сапоцькава і яе брат пан Войцех Пашкевіч зьвярнуліся з гэтай жудаснай справай у Наваградзкае ваяводзтва. Акрамя таго, п. Пашкевіч прыяжджаў у Вільню з асабістым хадайніцтвам да п. кансэрватара Півоцкага, а таксама зьбіраўся паехаць у Варшаву да п. генэрала Жалігоўскага (ці быў ён у Варшаве — я ўдакладніць ня мог) (да п. генэрала Жалігоўскага, як таксама і да п. сэнатара Бэчковіча выслаў лісты і я, адначасова з папярэднім лістом да шаноўнай пані). Пра вынік гэтых зваротаў мне нічога невядома. Ня ведаю таксама цяперашняга стану помніка. Мяркую, што ён пакуль яшчэ не зруйнаваны.

2. Мяркую, што сольлю ў вачах у адпаведных чыньнікаў і „брыдкай рэччу“ для іх быў ня сам помнік як такі, а выбіты на ім надпіс на беларускай мове. Гэты надпіс, акрамя неабходных біяграфічных звестак, устрымліваў наступнае чатырохрадкоўе памерлай:

„На магіле ўзьйду дубам,
Пачну шопат братнім гудам,
Аб іх долі, аб свабодзе,
Стану песьняй у народзе“

(„Скрыпка беларуская“).

Тут у дужках дадаю, што яшчэ перад выданьнем гмінай згаданага распараджэньня дзяржаўная паліцыя (мясцовая ці прыезджа, ня ведаю) сфатаграфавала помнік, прытым выказвалася пра яго эстэтычны выгляд з захапленьнем і павагай.

3. Пра далейшы лёс помніка, пасьля атрымання самай сьвежай інфармацыі, неадкладна Шаноўнай Пані паведамлю (*Lietuvos Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius. F. 21—597. P. 5—6*).

С. 840. ...*для вучняў Бел[арускай] гімназіі (філіі гімназіі) ім. Славацкага*. — З 1937 г. Віленская беларуская гімназія перастала быць самастойнай навучальнай установай і была ператворана ў філію польскай гімназіі імя Ю. Славацкага.

С. 841. ...*митрополит Діонісій*... — Дыянісій (сьвецкае імя Валядзінскі Канстанцін) (1876—1960) — праваслаўны дзеяч, варшаўскі мітрапаліт, з 1924 г. кіраўнік Польскай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы.

С. 841. ...*посла на сойм д-ра Степана Барана*. — Баран Сыцяпан (1879—1953) — украінскі палітычны і грамадзкі дзеяч з Усходняй Галічыны, юрыст і журналіст. У 1928—1939 гг. быў паслом польскага Сойму чатырох скліканьняў.

С. 842. *Генэрал Жалігоўскі зажадаў разгаварыцца.* — Жалігоўскі (*Zeligowski*) Люцыян (1865—1947) — польскі палітычны і вайсковы дзеяч, генэрал. Браў удзел у польска-савецкай вайне, у 1920 г. камандзір 1-ай Літоўска-Беларускай дывізіі, якая 9 кастрычніка 1920 г. захапіла Вільню і Віленскі край. Да снежня 1921 г. зьяўляўся вярхоўным правіцелем т. зв. Сярэдняй Літвы. У 1930-я гг. быў паслом Сойму, выказваўся за правядзенне ўладамі больш гнуткай нацыянальнай палітыкі, у тым ліку і ў дачыненні да беларусаў.

С. 842. *...япіскап праваслаўны Сямашка (паляк).* — Сямашка Канстанцін (1894—1985) — праваслаўны сьвятар, паводле паходжаньня ўкраінец, паходзіў з Холмшчыны. У 1938 г. стаў япіскапам пад імем Мацей. Падчас Другой сусьветнай вайны эміграваў у Вялікабрытанію, дзе жыў да канца жывьця.

С. 842. *Падчас выбараў у Слоніmsкім пав[еце]...* — Маюцца на ўвазе выбары ў польскі Сойм, якія адбываліся 6 лістапада 1938 г.

С. 843. *...каб не прадавалі „Robotnika“.* — „*Robotnik*“ („Рабочы“) — штодзённая газета, афіцыйны орган Польскай сацыялістычнай партыі (ППС). Выдавалася ў Варшаве з 1894 да 1939 г.

С. 844. *...жыровіцкі пробашч кс. Сьлемп...* — Сьлемп (*Ślęmp*) Ян (1896—1953) — каталіцкі сьвятар, перад Другой сусьветнай вайной пробашч у Жыровічах. Пасьля вайны быў пробашчам у Алянах у Літве.

С. 845. *...але дэкан Расалоўскі прагнаў праваслаўных за плот.* — Расалоўскі (*Rosolowski*) Ігнацы — каталіцкі ксёндз, пробашч касцёла сьв. Андрэя Апостала ў Слоніме ў 1919—1932 гг.

С. 845. *...кс. дэкан Кафарскага нейкія асобы павялі расстрэльваць.* — Кафарскі (*Kafarski*) Францішак (1899—1964) — каталіцкі ксёндз, у 1936—1941 г. пробашч касцёла сьв. Андрэя Апостала ў Слоніме, пасьля Другой сусьветнай вайны пробашч у Іўі.

С. 846. *...Лужанін... зь Беластоку.* — Лужанін Максім (сапр. Каратай Аляксандар Амбросевіч) (1909—2001) — беларускі паэт. Згодна з афіцыйнай біяграфіяй, у 1936—1941 гг. працаваў рэдактарам-арганізатарам Галоўнай рэдакцыі літаратуры па машынабудаванні ў Маскве. Што ён рабіў у той час у Беластоку і навошта прыяжджаў да ксяндза А. Станкевіча — сказаць цяжка, але варта ўлічваць тое, што сёньня дакладна даведзены факт шчыльнага супрацоўніцтва ў той час М. Лужаніна з НКВД.

С. 846. *Студзень 1941 — Кучар...* — Кучар Алесь (Айзік) (1910—1996) — беларускі драматург і крытык. Вядомы сярод іншага тым, што дзякуючы ягоным даносам у НКВД пацярпелі многія дзеячы беларускай культуры.

С. 846. *Сакавік (пачатак) — Таўлай.* — Таўлай Валянцін (1914—1947) — беларускі паэт, актыўны ўдзельнік камуністычнага руху ў Заходняй Беларусі.

С. 846. *Я ў НКВД як сьведка ў справе Клімовіча.* — Адольф Клімовіч быў арыштаваны бальшавікамі 12 ліпеня 1940 г. і знаходзіўся ў зьняволеньні да 2 траўня 1941 г.

С. 846. *...Купала і Колас у Вільні...* — Янка Купала і Якуб Колас наведаль Вільню ў складзе беларускай дэлегацыі 15—19 траўня 1941 г. Акрамя іх, у дэлегацыю ўваходзілі беларускі літаратуразнаўца Міхась Ларчанка і сакратар ЦК КП(б)Б Цімох Гарбуноў. Сябры дэлегацыі наведаль Беларускі музэй і аглядзелі там выставу, прысьвечаную творчасці Янкі Купалы. 16 траўня яны наведаль Літоўскую акадэмію навук, сустрэліся з дзеячамі літоўскай культуры і пісьменьнікамі, артыстамі польскай апэрэты. 17 траўня адбылася сустрэча з вучнямі Віленскай беларускай сярэдняй школы.

Некаторыя цікавыя падрабязнасьці гэтай паездкі сталі нядаўна вядомыя пасьля выяўленьня і публікацыі беларускім дасьледчыкам Віталем Скалабанам успамінаў Цімоха Гарбунова, якія дзеля нейкай мэты былі напісаныя ім у гады вайны. Паводле сьведчаньня партыйнага функцыянера, Адам Станкевіч прыкладаў намаганьні, каб асабіста сустрацца зь беларускімі песнярамі ў найлепшым віленскім гатэлі „Жорж“, дзе тыя жылі,

але ці ўдалося яму гэта ў рэшце рэшт — сказаць цяжка, бо Гарбуноў паведаміў адно толькі наступнае:

Поляки себя чувствовали неважно. Купала приехал не к ним, а к литовцам. Это они понимали. И, может быть, поэтому они решили опередить литовцев. Купала принял от них цветы, сказал им несколько слов на польском языке и, сославшись на свою болезнь, ушёл к себе в номер. Через некоторое время в коридоре гостиницы появились всякие польские авантюристы, вроде белорусского ксендза Станкевича. Пришлось избавить старика от таких посещений. Мы перебрались в этот вечер в гостиницу Соколовского, хотя и менее богатую, но зато спокойную („Старики остались весьма довольны...“. Май 1941 г. / Публик. В. Скалабана // Труд в Беларуси. 2004. 2 декабря. С. 21).

С. 847. *Кс. Л. Пуцята...* — Пуцята (*Puciata*) Леан (1884—1943) — каталіцкі ксёндз, прафэсар дагматычнай тэалёгіі. Працаваў у Вільні. У сакавіку 1942 — сакавіку 1943 гг. быў зняволены немцамі. Памёр неўзабаве пасля таго, як быў вызвалены.

С. 847. *...ужо чатыры ксяндзы-беларусы на гітлераўскім сумленьні.* — Маюцца на ўвазе ксяндзы Станіслаў Глякоўскі, Вінцэнт Гадлеўскі, Антон Неманцэвіч і Дзяніс Малец.

С. 847. *...кс. Юры Кашыра (беларус) у Росіцы застрэлены.* — Кашыра Юры (1904—1943) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, манах-марыянін. Паходзіў зь беларускай праваслаўнай сям’і, у 1922 г. прыняў каталіцтва. З 1925 г. — у Друйскай кляштары айцоў марыянаў. Скончыў гімназію пры кляштары. У 1930 г. прыняў манаства і быў накіраваны на далейшую вучобу ў Рым. Аднак па прычыне кліматычных умоў у хуткім часе вярнуўся на радзіму. На працягу 1936 г. — супэрыёр Беларускага дома марыянаў у Вільні. Пазьней выкладаў Закон Божы ў Друйскай гімназіі. Па загаду польскіх уладаў у чэрвені 1938 г. дэпартаваны разам зь іншымі беларускімі сьвятарамі і клерыкамі з Друі ў Польшчу. Пасьвячоны ў сьвятары ў чэрвені 1939 г. у Вільні. У гады Другой сусьветнай вайны вёў душпастырскую дзейнасьць на Віцебшчыне ў вёсцы Росіца. Спалены разам зь вернікамі (каталікамі і праваслаўнымі) падчас нямецкай карнай экспэдыцыі.

С. 847. *Застрэлены такжа там: кс. Ляшчэвіч...* — Ляшчэвіч Антон (1890—1943) — каталіцкі сьвятар заходняга абраду, манах-марыянін. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1914 г. Да выкананьня сьвятарскіх абавязкаў прыступіў у 1915 г. у якасьці вікарыя рымска-каталіцкага касцёла ў Іркуцку. У 1917 г. пераведзены на пасаду вікарыя ў Харбінскі касцёл. У 1930—я гг. працаваў ва Ўсходняй місіі ў Іркуцку, Чыце, Харбіне (Маньчжурыя). Пасьля вяртаньня ў Эўропу ўступіў у ордэн айцоў марыянаў. Прыняў манаства 13 чэрвеня 1939 г. у мясцовасьці Скужэц каля г. Седльцы (Польшча). Са жніўня 1939 г. і ў час Другой сусьветнай вайны вёў душпастырскую дзейнасьць у Беларусі. 17 лютага 1943 г. у в. Росіца на Віцебшчыне спалены разам зь мясцовымі вернікамі (каталікамі і праваслаўнымі) падчас нямецкай карнай апэрацыі.

С. 847. *...застрэлены кс. Аўгустыновіч, кс. Дабравольскі, кс. Цыбульскі, кс. Лобан...* — Аўгустыновіч Аляксандар — гл. камэнтар да с. 429; Дабравольскі (*Dobrowolski*) Стэфан (1899—1943) — каталіцкі ксёндз, у 1933—1937 гг. быў пробашчам Канстанцінаўскай парафіі Сьвірскага дэканату, у 1937—1942 гг. — пробашчам Беліцкай парафіі Лідзкага дэканату; Цыбульскі (*Cybulski*) Францішак (1885—1943) — каталіцкі ксёндз, у 1930—1939 гг. быў пробашчам у Радашкавічах, затым — у парафіі Трабы Вішнеўскага дэканату; Лобан (*Łaban*) Вінцэнт (1898—1943) — каталіцкі ксёндз, у 1932—1936 гг. быў пробашчам парафіі Іказьні Мёрскага дэканату, з 1937 г. — парафіі Ліда-Слабодка. Усе гэтыя ксяндзы былі арыштаваныя гестапа і 10 сакавіка 1943 г. расстраляныя ў ваколіцах Ліды.

С. 847. *...і яшчэ 3 (прозьвішчы няведаныя).* — Акрамя пералічаных Станкевічам, 10 сакавіка 1943 г. у ваколіцах Ліды былі расстраляныя яшчэ ня 3, а 5 ксяндзоў: пробашч

парафіі Ляцк Васілішкаўскага дэканату Альфонс Бароўскі (*Borowski*) (1892—1943), вікарый парафіі Ліда-Слабодка Люцыян Мрачкоўскі (*Mraczkowski*) (1909—1943), пробашч парафіі Ліпнішкі Вішнеўскага дэканату Ежы Ажароўскі (*Ożarowski*) (1912—1943), пробашч парафіі Юрацішкі Вішнеўскага дэканату Вінцэнт Стшасьнеўскі (*Strześniewski*) (1909—1943) і вікарый фарнай парафіі ў Лідзе Стэфан Сьнягоцкі (*Śniegocki*) (1914—1943).

С. 847. *Адвёдаў д-р П. Шайбэрт*. — Шайбэрт (*Scheibert*) Пэтэр — нямецкі гісторык, аўтар шэрагу невялікіх прац па гісторыі Беларусі.

С. 847. ...*афіцэр кс. Чыжэўскі, б[ылы] капэлян арцыб[іскупа] Ялбжыкоўскага*... — Магчыма, гаворка ідзе пра Чыжэўскага (*Czyżewski*) Альфонса (1897—1954) — польскага каталіцкага сьвятара, езуіта. У 1945 — 1947 гг. працаваў адміністратарам парафіі ў Бердаўка і Гаўя Лідзкага дэканату. У 1947 г. арыштаваны і скіраваны ў лягер, у 1954 г. вызвалены, але хутка памёр.

С. 848. *А. Піліп, Сяргей, Вінаградаў і т. д.* — А. Піліп — відаць, маецца на ўвазе Філіп (у сьвецкім жыцьці Павал Марозаў) (1890—пасля 1944) — праваслаўны сьвятар, архімандрыт, рэлігійны і грамадзкі дзеяч. Паходзіў з расейскай праваслаўнай сям’і. Да 1921 г. — выкладчык Холмскай духоўнай сэмінарыі, пасля быў пераведзены ў Віленскую эпархіяльную сэмінарыю. У 1922 г. прызначаны выконваць абавязкі настаўніка Віленскага Сьвята-Траецкага манастыра. У 1925 г. прыняў каталіцкае веравызнаньне ўсходняга абраду. У студзені 1927 г. вярнуўся да праваслаўя. Матэрыяльна падтрымліваў выданьне беларускага рэлігійнага часопісу „Сьветац Беларусі“. Падтрымліваў блізкія кантакты зь беларускім праваслаўным сьвятаром А. Каўшом. У гады Другой сусьветнай вайны знаходзіўся ў Жыровіцкім манастыры. Арыштаваны ў 1944 г. органамі савецкай бясьпекі, дата, месца і акалічнасьці сьмерці невядомыя; Сяргій (Васкрасенскі Дзьмітрый Мікалаевіч) (1897—1944) — праваслаўны сьвятар, з 1941 г. мітрапаліт Віленскі і Літоўскі, патрыяршы экзарх Латвіі і Эстоніі. У 1942 г. стварыў свой аўтаномны япіскапат, супрацоўнічаў зь нямецкімі ўладамі. Быў забіты; Вінаградаў Васіль (1885—1968) — праваслаўны сьвятар, протапрасьвітар, кандыдат багаслоўя. Займаў адказныя пасады пры патрыярху Ціхане, з 1922 г. старшыня Маскоўскага эпархіяльнага савету. Арыштоўваўся савецкімі ўладамі. У 1942—1944 гг. быў рэктарам пастырскіх курсаў пры Сьвята-Духавым манастыры ў Вільні. Пасля вайны жыў на эміграцыі ў Нямеччыне.

С. 848. *Арышт Алёны Лекант*. — Сакалова-Лекант Алёна (?—1960) — настаўніца Віленскай беларускай гімназіі ў 1919—1944 гг., выкладала беларускую мову, арытмэтыку. У 1930—я гг. уваходзіла ў кіраўніцтва Беларускага прафэсійнага настаўніцкага саюзу. Пасля 1944 г. рэпрэсаваная, у сярэдзіне 1950—х гг. вярнулася ў Вільню.

С. 848. ...*Панамарэнка сказаў*... — Панамарэнка Панцеляймон (1902—1984) — савецкі палітычны і дзяржаўны дзеяч, у 1938—1948 гг. першы сакратар ЦК КПБ.

С. 848. *У мяне Іван Хвораст*. — Хвораст Янка (1902—1983) — беларускі балетмайстар, зьбіральнік нацыянальнага харэаграфічнага фальклёру. Скончыў Віленскую беларускую гімназію і ўнівэрсытэт.

С. 848. *В. Чарняўскі, дыякан, беларус*... — Чарняўскі Ўладзіслаў (1916—2001) — беларускі каталіцкі сьвятар, з 1938 г. — у ордэне айцоў-марыянаў. Вучыўся ў Віленскай духоўнай каталіцкай сэмінарыі. Напрыканцы кастрычніка 1944 г. адправіў першую сьвятую імшу ў Крэве. Са сьнежня 1953 г. выконваў сьвятарскія абавязкі ў Беларусі ў мястэчку Вішнева Валожынскага раёну. З таго часу і да канца 1980—х гг. быў адзіным каталіцкім сьвятаром у Беларусі, які карыстаўся падчас правядзеньня набажэнстваў беларускай мовай.

С. 848. ...*прычыніўся да сьмерці кс. Грамза*... — Грамз (*Gramz*) Баляслаў (1904—1944) — польскі каталіцкі ксёндз. У 1939 г. быў капэлянам войска, што брала ўдзел у абароне Варшавы, патрапіў у палон, зь якога ўцёк. У жніўні 1941 г. прыехаў у Вільню, прызначаны пробашчам парафіі Ідолта Мёрскага дэканату. Арыштаваны гестапа за дапамогу Арміі Краёвай, расстраляны 8 чэрвеня 1944 г.

С. 849. *Кс. Ушыла, рэктар сямінарыі...* — Ушыла (*Uszyło*) Ян (1871—1950) — каталіцкі ксёндз, працаваў у касцёле сьвятога Юр'я ў Вільні. З 1920-х гг. быў рэктарам Віленскай духоўнай сямінарыі.

С. 849. *Беларусаў у сямінарыю не дапускаюць... Саруль...* — Саруль Баніфацы (1917—2006) — каталіцкі ксёндз, выхаванец беларускага кляштара айцоў марыянаў у Друі. Пасьля высяленьня манахаў з манастыра польскімі ўладамі ў 1938 г. і наступнага навучаньня ў Варшаве ад беларускага хрысьціянскага руху цалкам адышоў. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1946 г., працаваў на тэрыторыі Польшчы.

С. 850. *...сьвяшч[э]ньнік[а] Голад...* — Голад Лука (1891—1947) — праваслаўны сьвятар, паводле паходжаньня ўкраінец. З 1921 г. працаваў на тэрыторыі Заходняй Беларусі, спачатку ў Горадні, пасьля ў Бялавічах Ваўкавыскага і Быцені Слонімскага павятаў. Быў перакананым праціўнікам аўтакефаліі Праваслаўнай царквы ў Польшчы, захоўваў вернасьць Рускай Праваслаўнай Царкве. У 1925 г. пазбаўлены сану, некалькі разоў арыштоўваўся польскімі ўладамі. Браў удзел у стварэньні ў Вільні праваслаўнай абшчыны сьв. Кацярыны, якая не падпарадкоўвалася афіцыйным царкоўным уладам і ў якую сярод іншых уваходзілі сябры Беларускага пасольскага клюбу: сэнатар Вячаслаў Багдановіч і пасол Міхал Кахановіч. Уваходзіў у Беларускае дэмакратычнае праваслаўнае аб'яднаньне, удзельнічаў у выданьні газэты „Праваслаўная Беларусь“. У 1928—1932 гг. жыў у Францыі. У 1932 г. вярнуўся ў Вільню, хутка арыштаваны польскімі ўладамі і высланы. Жыў на Холмшчыне. У 1939 г. вярнуўся ў Вільню, служыў у Знаменскай царкве. Пасьля прыходу савецкіх войскаў у 1944 г. арыштаваны, але неўзабаве быў вызвалены.

С. 850. *Уночы звольнены з турмы арцыбіскуп[а] Ялбжыкоўскі. Дагадкам гэтага званьня канца няма.* — Фармальна Рамуальд Ялбжыкоўскі быў вызвалены савецкімі ўладамі з-за дрэннага стану здароўя біскупа і неабходнасьці адмысловага лячэньня.

С. 850. *...вестка аб сьмерці ў Вялейцы (навет) Альфонса Шутовіча...* — Шutowіч Альфонс (1909—1945) — беларускі грамадзкі і палітычны дзеяч, працаўнік друкарні імя Ф. Скарыны, сябра рэдакцыі часопісу „Шлях моладзі“, адзін з кіраўнікоў БХД-БНА.

С. 850. *...драматург Вольскі...* — Вольскі Віталь (1901—1988) — беларускі пісьменьнік, драматург, літаратуразнаўца і перакладчык. Да 1926-х гг. служыў у ЧК.

С. 850. *Ініцыятыва — ад біскуп[а] Фр. Бучыса.* — Бучыс (*Виçус*) Францішак (Пётар) (1872—1951) — літоўскі каталіцкі сьвятар, у 1927—1933 і ў 1939—1951 гг. генэрал ордену марыянаў. У 1930 г. яму нададзены сан каталіцкага біскупа ўсходняга абраду.

С. 851. *...дырэктар Малчанаў...* — Малчанаў Павал (1902—1977) — беларускі тэатральны дзеяч, народны артыст БССР і СССР. У 1936—1951 гг. працаваў у Беларускім 2-ім дзяржаўным драматычным тэатры (БДТ-2) у Віцебску.

С. 851. *...Баярунца (Ліда)...* — Так у тэксьце. Несумненна, маецца на ўвазе Казімер Баневіч — гл. камэнтар да с. 826.

С. 851. *...Адведаў мяне паэт М. Л.* — Відаць, маецца на ўвазе Максім Лужанін.

С. 851. *...арыштаваны Ст. Станкевіч (кнігар).* — Станкевіч Станіслаў (1886—1964) — беларускі нацыянальны дзеяч, стрыечны брат кс. А. Станкевіча. Актыўна працаваў у культурна-асьветніцкай сфэры. Займаўся распаўсюдам беларускай кнігі, кіраваў беларускай кнігарняй у Вільні, разам з Зоськай Верас у 1920—30-х гг. выдаваў беларускія адрывныя календары. Аўтар дзевюх кніжак паэзіі.

С. 851. *Віленскі праваслаўны япіскап Карнілій...* — Карнілій (Папоў Канстанцін Канстанцінавіч) (1874—1966) — праваслаўны сьвятар. У 1921 г. быў япіскапам сумскім, у 1921—1943 гг. — у абнаўленчым расколе. У 1944—1948 гг. япіскап віленскі і літоўскі, у 1948—1961 гг. япіскап ніжагародзкі (горкаўскі).

С. 852. *Ёсьць у Вільні Карпаў...* — Карпаў Георгій Рыгоровіч (1897—1967) — палкоўнік НКВД, які да рэвалюцыі скончыў праваслаўную духоўную сямінарыю. У 1943—1960 гг. старшыня Савету па справах Рускай Праваслаўнай Царквы пры СНК СССР.

С. 852. *Сталін заклікаў патр[ыярха] Аляксея...* — Аляксій І (сьвецкае імя Сіманскі Сяргей Уладзімеравіч) (1877—1970) — патрыярх маскоўскі і ўсяе Русі ў 1945—1970 гг.

С. 852. ...*і мітр[аполіта] Мікалая...* — Мікалай (сьвецкае імя Ярушэвіч Барыс Дарафеевіч) (1892—1961) — дзеяч Рускай Праваслаўнай Царквы, з 1944 г. мітрапаліт круціцкі і каломенскі, патрыяршы намесьнік і кіраўнік Маскоўскай япархіі.

С. 852. *Вядзе гэта кс. М. Сапоцька...* — Сапоцька (*Sopoćko*) Міхал (1888—1975) — польскі каталіцкі дзеяч, ксёндз, габілітаваны доктар тэалёгіі. Ураджэнец Віленшчыны. У 1924—1928 гг. быў кіраўніком Вайсковага душпастырскага раёну на Віленшчыне. Выкладаў у Віленскай духоўнай сэмінарыі і ў Віленскім унівэрсытэце. Падчас Другой сусьветнай вайны заставаўся ў Вільні, пераследаваўся савецкімі і нямецкімі ўладамі, фактычна знаходзіўся на падпольным становішчы. Ратаваў габрэяў шляхам іх хросту. У 1947 г. выехаў у Польшчу, працаваў у Беластоку. Бэатыфікаваны Каталіцкім касьцёлам.

С. 852. ...*Элэрт, Пякарскі* — *шулы польскага нацыяналізму ў Касьцёле.* — Элэрт (*Ellert*) Ян — ксёндз-канонік, пробашч віленскага касьцёла Сьвятога Духа. З сакавіка 1942 г. да 1944 г. разам зь іншымі віленскімі каталіцкімі ксяндзамі быў зьняволены немцамі. У 1945—1953 гг. працаваў у віленскім катэдральным касьцёле, з 1953 г. — у віленскім касьцёле Сьвятога Духа. Арыштаўваўся камуністычнымі ўладамі; Пякарскі (*Piekarski*) Пётар — польскі каталіцкі ксёндз, падчас вайны з траўня 1942 г. быў зьняволены немцамі. Пасьля вайны працаваў у касьцёле ў Вільні, у 1951—1954 гг. — у Лаварышках.

С. 852. *Старшынёй „Сабору“ — Гаўрыла Кастэльнік...* — Кастэльнік Гаўрыіл (1886—1948) — сьвятар Украінскай Грэка-Каталіцкай, з 1946 г. Рускай Праваслаўнай Царквы, протапрасьвітар. Нарадзіўся ў Сэрбіі. На працягу некалькіх дзесяцігодзьдзяў выступаў за злучэньне ўніятаў з праваслаўем, у 1946 г. склікаў кангрэгацыю ўніяцкіх сьвятароў, якія прагаласавалі за аб'яднаньне з Рускай Праваслаўнай Царквой. Быў забіты.

С. 852. ...*Мікола Мельнік...* — Маецца на ўвазе Мельнік Міхаіл — генэральны вікарыі Перамыскай эпархіі. Перад Саборам, у лютым 1946 г., патаемна прыняў праваслаўе і быў высьвячаны кіеўскім мітрапалітам РПЦ Іаанам на станіславаўскага біскупа. У 1949 г. быў атручаны.

С. 852. ...*і Ант. Пельвецкі...* — Пяльвецкі (*Пельвецький*) Антоні — дэкан Гусяцінскага дэканату. Перад Саборам, у лютым 1946 г., патаемна прыняў праваслаўе і быў высьвячаны кіеўскім мітрапалітам РПЦ Іаанам на драгобыцка-самбарскага біскупа. У 1951—1952 гг. — біскуп львоўскі. Нечакана памёр у 1952 г., як мяркуецца, гвалтоўнай сьмерцю.

С. 853. *У Глыбокім кс. З. трымае польскіх законьніц...* — Маецца на ўвазе ксёндз Антон Зянкевіч.

С. 853. *Адведлі бел[арускія] паэты і пісьменьнікі зь Менску: Пестрак, Панчанка... і віленец Урбанавіч.* — Пестрак Піліп (1903—1978) — беларускі паэт і празаік, у міжваенны час актыўны ўдзельнік камуністычнага руху ў Польшчы, палітычны вязень; Панчанка Пімен (1917—1995) — беларускі паэт, адзін з клясыкаў беларускай літаратуры; Урбанавіч Мікалай — беларускі грамадзкі дзеяч, выпускнік Віленскай беларускай гімназіі.

Улічваючы ўласьціваю для тагачаснага СССР атмасфэру татальнага страху, масавыя адведзіны (тым больш калектывныя) ў 1940—я гг. ксяндза Адама Станкевіча прадстаўніккі беларускай савецкай інтэлігенцыі выглядаюць надзвычай падазрона. Падаецца вельмі верагодным, што ўсе гэтыя візыты рабіліся зь ведама і нават зь інсьпірацыі савецкіх органаў бясьпекі дзеля вырашэньня апошнімі нейкіх сваіх задач.

С. 853. *Забойства Пяткевіча...* — Магчыма, маецца на ўвазе Пяткевіч Міхал (? — 1945 (?)) — беларускі пэдагог. У 1914 г. скончыў Віленскі настаўніцкі інстытут, выкладаў у Векшнянскім зьмешаным вышэйшым пачатковым вучылішчы Шаўляўскага павету Ковенскай губэрні. Удзельнік I Усебеларускага зьезду 1917 г. У Заходняй Беларусі — на-

стаўнік Віленскай беларускай гімназіі, сябра Беларускага нацыянальнага камітэту, Беларускай цэнтральнай школьнай рады і Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. У канцы 1920-х гг. — сябра Галоўнай управы ТБШ.

С. 854. *П. С. вярнуўся зь Менску.* — Маецца на ўвазе Пётра Сергіевіч (1900—1984) — беларускі мастак і грамадзкі дзеяч.

С. 854. ...*Сліпый — мітрапаліт, Чарнэцкі, Хомышын, Бутка, Лятышэўскі...* — Сліпый Ёсіф (1892—1984) — украінскі царкоўны дзеяч, з 1944 г. галіцкі грэка-каталіцкі мітрапаліт. З 1945 па 1963 гг. зьняволены савецкімі ўладамі. Пасьля вызваленьня выехаў у Рым, дзе яму быў нададзены сан кардынала. Да самай сьмерці заставаўся Вярхоўным архіяпіскапам Грэка-Каталіцкай царквы; Чарнэцкі Мікола (1884—1959) — біскуп, апостальскі візытатар для ўкраінцаў на Валыні і Падляшшы; Хамышын Грыгор (1867—1945) — станіславаўскі грэка-каталіцкі біскуп; Будка Мікіта (1877—1949) — украінскі царкоўны дзеяч, тытулярны біскуп патарскі, львоўскі біскуп-памочнік, генэральны вікарый украінскай мітрапаліцкай капітулы ў Львове. У 1912—1927 гг. быў першым біскупам для ўкраінцаў-каталікоў у Канадзе; Лятышэўскі Іван (1879—1957) — украінскі царкоўны і дзяржаўны дзеяч. У 1919 г. быў дырэктарам аддзелу рэлігійных спраў у Заходне-Украінскай Народнай Рэспубліцы. З 1929 г. станіславаўскі біскуп-памочнік і генэральны вікарый. У 1945 г. зьняволены бальшавікамі, вярнуўся з высылкі ў 1955 г.

С. 854. ...*кніжкі „Гісторыя Беларусі“ Я. Найдзюка...* — Найдзюк Язэп (1909—1984) — беларускі нацыянальны дзеяч, друкар, публіцыст, выдавец. У 1926—1941 гг. — кіраўнік друкарні імя Ф. Скарыны ў Вільні, у 1930—1939 гг. — выдавец і рэдактар часопісу „Шлях моладзі“. Падчас нямецкай акупацыі — супрацоўнік школьнага інспэктарату і тэхнічны кіраўнік Выдавецтва школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі. Улетку 1944 г. выехаў у Нямеччыну, аднак пасьля вайны пасяліўся ў г. Інаўроцлаў (Польшча), дзе пад прозьвішчам Александровіч працаваў да пэнсіі ў мясцовай друкарні. А. Станкевіч відавочна мае тут на ўвазе кнігу Язэпа Найдзюка „Беларусь учора і сьняня: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі“, першае выданьне якой выйшла ў Вільні ў 1940 г., другое — у акупаваным немцамі Менску ў 1944 г., трэцяе (спалучанае з працай Івана Касяка) — у Менску ў 1993 г.

С. 855. *Адведала мяне ў касьцёле сьв. Міхала Купаліха...* — Маецца на ўвазе Луцэвіч Уладзіслава (1891—1960) — беларуская грамадзкая і культурная дзяячка, жонка Янкі Купалы.

С. 855. ...*пад уражаньнем маіх заняткаў з Валяй.* — Валя — пляменьніца кс. Адама, забраная ім да сябе пасьля сьмерці ягонай сястры Ганны.

С. 855. *Пупін, проб[ашч] у Хажове пад Маладэчнам.* — Пупін (Pupin) Пётар (1912—1979) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў на Віленшчыне. У 1949—1956 гг. зьняволены савецкімі ўладамі, знаходзіўся ў лягерах у Сібіры.

С. 855. ...*кс. Малыніч едзе па Ўсх[одняй] БССР.* — Малыніч (Małynicz) Мечыслаў (1888—1969) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў на Віленшчыне. У 1945—1955 гг. зьняволены ў савецкіх лягерах.

С. 855. *Год таму адведаў мяне др. Н. М. ...* — Расшыфраваць ініцыялы не ўдалося.

С. 855. *Учора адведаў другі падобны беларускі інтэлігент Н. С. ...* — Расшыфраваць ініцыялы не ўдалося.

С. 855. *Адведаў а. Нікадзіма.* — Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе айцец архімандрыт Нікадзім (Подразаў), тагачасны намесьнік віленскага Сьвята-Духава праваслаўнага манастыра. Ён жыў у Вільні яшчэ з дарэвалюцыйных часоў.

С. 855. *Была ў мяне дачка Влада (В. Ластоўскага).* — Маецца на ўвазе Ластоўская Станіслава — малодшая дачка В. Ластоўскага, якая жыла ў Менску.

С. 855. ...*бацька памёр у Саратаве (ці Самары) у 1943 ці 1944 годзе.* — Вацлаў Ластоўскі быў расстраляны ў Саратаве 23 студзеня 1938 г.

С. 856. ...*Янка Багдановіч*... — Багдановіч Янка (1906—1990) — беларускі празаік, паэт, публіцыст, мемуарыст. Гадаванец Віленскага дзіцячага прытулку, які быў арганізаваны падчас 1-й сусветнай вайны беларускай інтэлігенцыяй. У 1927 г. скончыў Віленскую беларускую гімназію. Да 1941 г. працаваў у друкарні імя Ф. Скарыны. Адзін з выдаўцоў часопісу „Шлях моладзі“. У гады Другой сусветнай вайны вучыўся ў Віленскай настаўніцкай сямінарыі; адначасова і пасля яе заканчэння настаўнічаў. У 1952 г. паступіў у Нова-Віленскі педагагічны інстытут, але ў жніўні таго ж году арыштаваны і сасланы ў Варкуту. Рэабілітаваны ў верасні 1956 г., вярнуўся ў Вільню. Пакінуў кнігу ўспамінаў.

С. 856. ...*Ганна Станкевічыха і Э. Антановічыха*... — Гаворка ідзе пра жонак Станіслава Станкевіча (кнігара) і навукоўца Антона Антановіча.

С. 856. *Беларускі паэт Крывец*... — Крывец Сяргей (1909—1945) — беларускі паэт. Друкаваўся ў заходнебеларускіх пэрыядычных выданнях. Зборнік вершаў, пра які ідзе гаворка ў тэксьце, быў надрукаваны пад рэдакцыяй Рыгора Шырмы толькі ў 1972 г.

С. 856. ...*у зоне амэрыканска-ангельскай быццам ёсць беларуская дывізія*. — Гаворка ідзе пра дывізію СС „Беларусь“, якая здалася англа-амэрыканскім войскам у 1945 г., пасля чаго яе жаўнеры і афіцэры размяшчаліся ў іхнай акупацыйнай зоне.

С. 857. ...*біскуп Барысевіч няведама дзе*... — Маецца на ўвазе Барысявічус (*Borisevičius*) Вінцэнтас (1887—1946) — літоўскі каталіцкі ксёндз, з 1940 г. — цяльшайскі біскуп. У 1945 і 1946 гг. арыштоўваўся па падазрэнні ў сувязях зь літоўскім падпольлем. Расстраляны ў лістападзе 1946 г. у віленскай турме.

С. 857. ...*біскуп Матулёніс і Раманаўскас арыштаваны*. — Матулёніс (*Matulionis*) Тэафілос (1873—1962) — літоўскі каталіцкі дзеяч. У 1920-я гг. працаваў на тэрыторыі СССР, неаднаразова арыштоўваўся. У 1933 г. высланы ў Літву ў рамках абмену палітз’нявольнымі. Падчас Другой сусветнай вайны ўзначаліў Кайшадарскае біскупства. У канцы 1946 г. арыштаваны, у верасні 1947 г. асуджаны да 7 гадоў знявольнення. У 1954 г. вызвалены, але кіраваць біскупствам яму не дазволілі, хоць папа ўзвёў яго ў сан арцыбіскупа; Раманаўскас (*Romanauskas*) Пранас (1893—1962) — літоўскі каталіцкі дзеяч, у 1946 г. цяльшайскі біскуп. Арыштаваны савецкімі ўладамі, прысуджаны на 10 гадоў пазбаўленьня волі. У 1955 г. вызвалены, яму дазволілі вярнуцца ў Літву, але забаранілі кіраваць біскупствам.

С. 857. ...*Эл[ерт] аб Бяляўскім расказвае цікавыя рэчы*. — Бяляўскі (*Bielawski*) Юзаф (1885—1974) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў у Вільні. У 1946 г. быў арыштаваны савецкімі ўладамі, пасля выхаду зь лягеру ў 1957 г. выехаў у Польшчу.

С. 857. *Міронаса хочуць упрэгчы ў супрацоўніцтва*... — Міронас (*Mironas*) Уладас (1880—1953) — літоўскі каталіцкі ксёндз і палітык, у 1938—1939 гг. прэм’ер-міністар Літвы. У 1941 і 1945 гг. арыштоўваўся савецкімі ўладамі, выпушчаны пад умовай супрацоўніцтва з НКВД, у 1947 г. зноў арыштаваны, памёр ва Ўладзімерскай турме.

С. 857. ...*за ўрад, проціў Мікалайчыка*. — Мікалайчык (*Mikolajczyk*) Станіслаў (1901—1966) — польскі палітык, лідэр Польскай народнай партыі „Пяст“, у 1943—1944 г. быў прэм’ерам польскага эміграцыйнага ўраду.

С. 857. ...*Палтаракас (Панявезж)*... — Маецца на ўвазе Палтарокас (*Poltarokas*) Казімерас (1875—1958) — літоўскі каталіцкі дзеяч, біскуп Панявескай дыяцэзіі ў 1927—1958 гг., адначасова ў 1949—1958 гг. кіраваў Віленскай дыяцэзіяй.

С. 857. *Кс. С. казаў мне*... — Маецца на ўвазе ксёндз Міхал Сапоцька.

С. 857. ...*на яго „сабак вешаюць“*... *Ціхонскі, Ляховіч*... — Ціхонскі (*Cichoński*) Антоні (1888—1975) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў у Вільні. У 1945 г. арыштаваны камуністычнымі ўладамі, быў у лягеры. У 1946 г. вызвалены, выехаў у Польшчу; Ляховіч (*Lachowicz*) Аляксандар (1895—1978) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў на Вілен-

шчыне. Быў пробашчам у Лаварышках, у 1961—1978 гг. — у Міцкунах. Арыштоўваўся савецкімі ўладамі.

С. 857—858. ...а. *Каміль Вэліканскі (францішканін)*... — Відаць, маецца на ўвазе Вэляманьскі (*Welemański*) Каміль (1910 — ?) — польскі ксёндз-францішканец. У 1948—1956 гг. быў зняволены савецкімі ўладамі, знаходзіўся ў лягерах у Казахстане і ў Комі АССР.

С. 858. ...*дэлегат Аўстраліі д-р Эват*... — Эват (*Evatt*) Хэрберт Вэр (1894—1965) — аўстралійскі палітык, доктар права. У 1940—я гг. займаў пасады генэральнага пракурора і міністра замежных спраў Аўстраліі, у 1942—1943 гг. узначальваў аўстралійскія ваенныя місіі ў Вашынгтоне і Лёндане. У 1946 г. стаў намеснікам прэм’ер-міністра Аўстраліі. Прадстаўляў сваю краіну на многіх міжнародных форумах, у тым ліку ўзначальваў аўстралійскія дэлегацыі на сесіях Генэральнай Асамблеі ААН.

С. 859. *Пропаведзь сказаў Дзічкоўскі*. — Дзічкоўскі Іван — праваслаўны святар, у пачатку 1920-х гг. быў інспэктарам Віленскай духоўнай сямінарыі. Выступаў супраць беларускага нацыянальнага руху, забараняў навучэнцам сямінарыі аб’ядноўвацца ў беларускі гурток, мець сваю бібліятэку, чытаць беларускія газеты і кнігі.

С. 859. ...*кс. Садоўскі казаў*... — Садоўскі (*Sadowski*) Уладзіслаў (1885—1962) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў у Новай Вялейцы і ў Вільні.

С. 860. *Кс. Язэп Барадзюля, беларус зь Віцебшчыны*... — Барадзюля Язэп (1893—1983) — каталіцкі святар. Вучыўся ў Пецябурскай духоўнай акадэміі. У 1919 г. быў прызначаны вікарыем Полацкага касьцёла, пасля пробашчам Камена-Губінскага, Бешанковіцкага і Ёшацкага касьцёлаў. З 1926 г. неаднаразова арыштоўваўся савецкімі ўладамі, агулам з 1926 па 1958 гг. правёў у зняволенні і высылцы 25 гадоў. Пасля вызвалення жыў у Рызе, з 1958 па 1978 гг. быў пазбаўлены права займацца святарскай дзейнасцю.

С. 860. *Адведала Глебчыха зь Менску*... — Маецца на ўвазе Ніна Глебка, жонка беларускага паэта Пятра Глебкі. Падчас вайны заставалася ў акупаваным Менску і працавала на мясцовым радыё.

С. 860. *Было гэта нешта ў 1942—43 годзе*. — Маці Янкі Купалы Бянігна Луцэвіч (1857—1942) памерла на два дні пазней за самога Купалу, 30 чэрвеня 1942 г. у акупаваным Менску і была пахаваная ў той самы дзень, што і сын у Маскве.

С. 860. *Міністар асветы БССР, нейкая маскоўка Ёварава*... — Маецца на ўвазе Еўдакія Уралава — міністар асветы БССР у 1938—1947 гг.

С. 860. ...*прышоў на яе месца нейкі мужчына, гэтаксама невялікі „акадэмік“*. — Міністрам асветы БССР з 1947 па 1951 гг. быў Платон Саевіч (1892—1956), выпускнік Сьвіслацкай настаўніцкай сямінарыі (1911) і Камуністычнага ўніверсітэту імя Я. Сьвярдлова (1924). Перад вайной быў рэктарам Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, Камуністычнага ўніверсітэту Беларусі, дырэктарам Інстытуту гісторыі партыі і Кастрычніцкай рэвалюцыі пры ЦК КП(б)Б. У 1951 г. рэпрэсаваны, асуджаны да 25 гадоў лягераў. Вызвалены ў 1954 г.

С. 860. *Адведаў мяне Б. з Рыгі*. — Маецца на ўвазе Брэжжа Баляслаў (1887—1957) — беларускі і латыскі археолаг, гісторык, археограф, доктар гістарычных навук. Дасьледаваў гістарычныя сувязі беларусаў і латышоў, гісторыю паўстання 1863—1864 гг. на тэрыторыі Віцебшчыны, вывучаў Полацкія летапісы.

С. 860. ...*Б. добра знаў Сапунова*... — Сапуноў Аляксей — гл. камэнтар да с. 265.

С. 860. *Адведаў Р. Ш. з Гродна*. — Гаворка ідзе пра Рыгора Шырму.

С. 860. *За гэта Астрэйка заехаў яму па вуху*. — Астрэйка Анатоль (1911—1978) — беларускі паэт. У 1946—1948 гг. жыў у Горадні, быў старшынём мясцовага аддзялення Саюзу пісьменьнікаў БССР.

С. 861. ...*пэрыпэтыі зь Янкам Б.* — Гаворка ідзе пра Янку Багдановіча, які неаднаразова выклікаўся на допыты ў МГБ, а потым быў арыштаваны.

С. 861. *Апошні дзень Кальварыі*. — Кальварыя (ад лац. *calva* — чэрап) — у каталікоў сьвятое месца, куды сыходзіліся вернікі, хворыя, калекі, старцы на пакаяньне. Тут ужыта Станкевічам у сэнсе — апошні дзень такога сыходжаньня на пакаяньне.

С. 861. *Ягоны закрыстыян...* — Закрыстыян — служба пры касьцёле.

С. 861. *...прасіў прыслаць яму міністрантуру*. — Міністрантурай у Каталіцкім касьцёле называецца зборнік літургічных адказаў міністранта (асобы, якая дапамагае ксяндзу) падчас сьвятой імшы.

С. 861. *Адведаў мяне Бэндэ...* — Бэндэ Лукаш (1903—1961) — беларускі літаратуразнаўца, адзін з найбольш адыёзных, вульгарна-артадаксальных крытыкаў. Пасьля вайны жыў у Ленінградзе, дзе працаваў выкладчыкам у мясцовых пэдагагічным і на-стаўніцкім інстытутах.

С. 862. *...Вяселье Т. зь Сіняўскай...* — Маецца на ўвазе віленскі беларус Янка Тулейка.

С. 862. *...першыя пачалі авантуру палякі—караняры*. — Каранярамі (*koroniarzami*) называлі палякаў — выхадцаў з тэрыторыі Каралеўства Польскага ў складзе Расейскай імперыі.

С. 862. *...кс. Вялічка П...* — Вялічка (*Wieliczko*) Пётар (1895—1972) — польскі каталіцкі ксёндз, у 1944—1951 гг. быў пробашчам у Дукштах Піярскіх, у 1951—1972 гг. — у Табарышках.

С. 862. *Заказ зь літаніі „Królowa Polski“*. — Маецца на ўвазе забарона на выкананьне распаўсюджанай у Каталіцкім касьцёле ў Польшчы „*Modlitwy do Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski*“ („Малітвы да Найсьвяцейшай Марыі-паньні, польскай каралевы“), якая мела выразна патрыятычны зьмест.

С. 862. *...Суспэнса кс. Жебровскаго*. — Жаброўскі (*Żebrowski*) Леан (1876—1953) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў у Тургелях, Эйшышках, Мэйшаголе. Суспэнса (ад пол. *suspensa*) — часовае прыпыненьне выкананьня абавязкаў.

С. 862. *...Кс. Басіс прагледзеў дакумэнты...* — Басіс (*Basis*) Эдмундас — літоўскі каталіцкі ксёндз, у 1946—1949 гг. як генэральны вікарыі кіраваў пасьля арышту біскупа М. Рэйніса Віленскай арцыдыяцэзіі.

С. 862. *...назначыўшы на пробашча ў Острын*. — Острын — мястэчка ў тагачасным Наваградзкім ваяводзтве, цяпер гарадзкі пасёлак у Шчучынскім раёне Гарадзенскай вобласці.

С. 862. *Ахрысьцілася і дачка Наталевіча...* — Наталевіч Нічыпар (1900—1964) — дзяржаўны дзеяч БССР, у 1938—1947 гг. — старшыня Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету БССР і намеснік старшыні Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету СССР. Быў зьняты з усіх пасадаў менавіта за паводзіны сваёй дачкі.

С. 862. *...а. кс. Ул. Аношка (Дзяляцічы) вывезены*. — Маецца на ўвазе кс. Вацлаў Аношка — гл. камэнтар да с. 450.

С. 863. *...памёр пралат Валодзька*. — Валодзька (*Wołodzko*) Францішак (1867—1948) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў у Вільні.

С. 863. *„Блёк беспартыйных і камуністаў“*. — Маецца на ўвазе выбарчы блёк, які, пачынаючы з выбараў у Вярхоўны Савет СССР 1-га скліканьня ў сьнежні 1937 г. нязьменна выстаўляў сваіх кандыдатаў на бутафорскіх выбарах, што рэгулярна праводзіліся камуністычнымі ўладамі ў саветы розных узроўняў. Ягонае стварэньне тлумачылася выключна прапагандысцкімі мэтамі і павінна было дэманстраваць „непарушнасць маральна-палітычнага адзінства савецкага грамадства“. Кандыдаты ад блёку атрымлівалі пераканаўчую перамогу ў сваіх акругах, бо заўсёды вылучаліся на безальтэрнатыўнай аснове.

С. 863. *...амэр[ыканскае] міністэр[ства] зам[ежных] спраў апублікавала тайныя дакумэнты аб сав[ецка]-гітлер[аўскіх] адносінах у 1939—1941 гг.* — Маецца на ўвазе выдадзены Дзяржаўным дэпартамантам ЗША ў 1948 г. зборнік дакумэнтаў з архіва бы-

лога Міністэрства замежных спраў нацысцкай Нямеччыны „Нацысцка-савецкія адносіны 1939—1941 гг.“. Выданьне выйшла ў ангельскамоўнай (*Nazi-Soviet Relations, 1939—1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office, Department of State, 1948*) і нямецкамоўнай (*Das nationalsozialistische Deutschland und die Sowjetunion, 1939—1941. Akten aus dem Archiv des Deutschen! Auswartigen Aruts, Department of State, 1948*) версіях. Сярод іншага ў гэтым выданьні былі практычна ўпершыню надрукаваныя (на аснове фотакопіі) сакрэтныя пратаколы да савецка-нямецкага дагавору аб ненападзе ад 23 жніўня 1939 г. Акрамя таго, зборнік утрымліваў нямецкую і нямецка-савецкую дыпламатычную перапіску, у якой зьмяшчаліся наўпроставыя спасылкі на патаемныя дамоўленасьці.

С. 863. *Бярдзяеў (за граніцай) выдаў кніжку...* — Бярдзяеў Мікалай Аляксандравіч (1874—1948) — расейскі рэлігійны філёзаф, у 1922 г. высланы з Савецкай Расеі. А. Станкевіч, відаць, мае на ўвазе ягоную кнігу „Руская ідэя“, якая выйшла ў 1948 г.

С. 863. *Тарашкевіч, будучы ў Маскве...* — Браніслаў Тарашкевіч жывуў у Маскве ў 1933—1937 гг., ад часу свайго абмену з польскай турмы савецкімі ўладамі і да арышту 5 траўня 1937 г.

С. 863. *...прасіў П. М-ку...* — Маецца на ўвазе Мядзёлка Паўліна (1893—1974) — беларуская грамадзкая дзяячка, адна зь першых выканаўцаў ролі Паўлінкі ў аднайменнай п’есе Я. Купалы.

С. 864. *...гэта быў Трумэн, прэзыдэнт ЗША...* — Трумэн (*Truman*) Гары (1884 — 1972) — прэзыдэнт ЗША ў 1945—1953 гг.

С. 864. *Дантэйскае пекла.* — Падзеі, якіх ён зьяўляўся відавочцам, нагадалі Станкевічу апісаньне пекла, зробленае італьянскім паэтам Дантэ Аліг’еры ў ягонай славутай „Боскай камэды“.

С. 864. *Падатлівы аказаўся і Бэкіш...* — Бэкіш (*Bekisz*) Павал (1898—1984) — польскі каталіцкі ксёндз, працаваў сярод іншага ў Вялікіх Салечніках і ў касьцёле Сьвятога Духа ў Вільні.

С. 864. *А. Цікота ў Харбіне.* — Ксёндз Андрэй Цікота сапраўды ў той час быў у Харбіне, зьяўляючыся адміністратарам Усходняй місіі Ватыкану. Але ўжо ў сьнежні 1948 г. ён быў арыштаваны разам з групаю беларускіх сьвятароў кітайскімі ўладамі і перададзены органам савецкай бясьпекі. Абвінавачаны ў шпіянажы на карысьць Ватыкану і Японіі, Цікота быў асуджаны на 25 гадоў канцэнтрацыйных лягераў і ў лютым 1952 г. памёр у адным з такіх лягераў пад Тайшэтам (Усходняя Сібір).

Ксёндз Адам Станкевіч. У 25-я ўгодкі сьвяшчэнства і беларускай нацыянальнай дзейнасьці (10.01.1915—10.01.1940)

Друкуецца паводле: *Ксёндз Адам Станкевіч. У 25-я ўгодкі сьвяшчэнства і беларускай нацыянальнай дзейнасьці (10.І.1915—10.І.1940) / Рэдагаваў і выдаў магістар Я. Шутовіч. Вільня, 1940. 103 с.*

С. 868. *У выніку апошніх палітычных зьменаў у краю.* — Маецца на ўвазе пачатак Другой сусьветнай вайны 1 верасьня 1939 г., у выніку чаго тэрыторыя польскай дзяржавы была падзеленая паміж Нямеччынай і СССР. Тэрыторыі, населеныя беларусамі, цалкам перайшлі пад уладу Саветаў, але 8 кастрычніка тэрыторыя Віленскага краю разам зь Вільняй была перададзена Літве. Такім чынам насельнікі гэтых тэрыторый, у тым ліку і кс. Адам Станкевіч ды Янка Шутовіч, ператварыліся з польскіх грамадзян у літоўскіх, а жыхары астатняй часткі Заходняй Беларусі — у савецкіх.

С. 870. *Язэп Кухта, Кашадарскі біскуп.* — Кухта (*Kukta*) Язэп (Юозапас) (1873—1942) — літоўскі рэлігійны і грамадзка-палітычны дзеяч, ксёндз. Быў плябанам шэрагу

віленскіх касцёлаў, пэўны час выкладаў літоўскую мову ў Віленскай духоўнай сямінарыі. Актыўны ўдзельнік літоўскага нацыянальнага руху. Адзін з падпісантаў мэмарандуму да нямецкіх акупацыйных уладаў з просьбай аб прызнанні незалежнасці Літвы ў 1917 г. Выдалены зь Вільні ўладамі Сярэдняй Літвы ў лютым 1922 г. разам зь іншымі 32 літоўскімі і беларускімі дзеячамі. Пасля гэтага быў прызначаны адміністратарам часткі Віленскага біскупства, якая засталася ў складзе незалежнай Літвы. З 1926 г. — біскуп Кайшадарскі. Прызна ставіўся да беларускага руху.

С. 871. *Іван Бучка*. — Бучка (Бучко) Іван (1891—1965) — украінскі царкоўны і грамадзкі дзеяч, доктар тэалёгіі. Вучыўся ў Рыме, пасвячоны на грэка-каталіцкага сьвятара ў 1915 г. Быў рэктарам Малой сямінарыі ў Львове, з 1929 г. — тытулярны біскуп Кадзі і памочнік галіцкага мітрапаліта. З 1939 г. праводзіў душпастырскую працу сярод украінцаў у Амэрыцы, з 1942 г. — у Рыме. З 1946 г. быў апостальскім візытатарам украінцаў у Заходняй Эўропе.

С. 872. ...і ў закрыстыі. — Закрыстыя — бакавое памяшканьне пры касцёле, у якім захоўваюцца царкоўныя ўборы і прылады, неабходныя для службы. Акрамя таго, у закрыстыі сьвятар рыхтуецца да правядзеньня імшы.

С. 873. *Што за назоў гэтыя „Арляняты“? Ад слова „арол“? Няведама*. — Хутчэй за ўсё, назва вёскі мае балцкае паходжаньне.

С. 873. *Арляняты — гэта невялічкая вёска*. — Паводле звестак на 1891 год (год нараджэньня Адама Станкевіча) вёска мела ўсяго 9 дамоў і 68 жыхароў. Паводле апошняга ўсеагульнага перапісу ў Рэспубліцы Беларусь, які прайшоў у 1999 г., у Арлянятах заставаўся 51 жыхар.

С. 873. ...паходзіла з праваслаўных, зь вёскі Ардашы. — Вёска Ардашы знаходзіцца зусім недалёка, на адлегласьці 3—4 кілямэтры ад Арлянятаў. Сёньня гэта — цэнтар Ардашоўскага сельсавету, у які ўваходзяць і Арляняты.

С. 873. *Адносіны між сваякамі кс. Адама...* — Пра радавод ксяндза Адама Станкевіча і яго сваякоў сёньня ёсць больш падрабязныя звесткі. Маці ксяндза Адама Антаніна Дасюкевіч нарадзілася ў 1866 г. і пражыла 88 гадоў, бацька Вінцэнт (у дакумэнтах расейскага часу праходзіць як Вікенцій) Станкевіч нарадзіўся ў 1856 г. і загінуў ад бандыцкага нападу 5 студзеня 1923 г. Акрамя таго, ксэндз А. Станкевіч меў старэйшага зводнага брата ад першага шлюбу бацькі Валянціна (Валентага), які быў забіты жаўнерамі Арміі Краёвай у 1944 г., а таксама дзвюх малодшых сёстраў Ганну (каля 1899—1944) і Амэлію (каля 1898—1983). Ганна пасля, выйшаўшы замуж, жыла ў вёсцы Карпуцішкі ля Барунаў, а Амэлія — у вёсцы Вішнеўцы Крэўскай гміны. У Арлянятах дагэтуль жыве Зоф'я Антонаўна Вайніловіч (1922 г. н.), пляменьніца кс. А. Станкевіча. Што тычыцца іншых знакамітых Станкевічаў, якія паходзілі з Арлянятаў, то Станіслаў Станкевіч (1886—1964) і Янка Станкевіч (1891—1976) былі стрыечнымі братамі кс. Адама, а Станіслаў Станкевіч (1907—1980) даводзіўся пляменьнікам Янку Станкевічу.

Трохі цікавай інфармацыі пра сям'ю Станкевічаў зьмясціў у сваіх пазьнейшых успамінах Янка Багдановіч. Так, ён сьведчыў, што брат А. Станкевіча Валянцін езьдзіў на заробкі ў Амэрыку, адкуль пасля вярнуўся назад у Арляняты. Акрамя таго, ён пісаў пра тое, як працаваў у 1920-я гг. падчас школьных вакацыяў у Станкевічаў на гаспадарцы:

У наступныя гады летам я выяжджаў да бацькоў Адама Станкевіча. Праца была няцяжкая, але трэба было часта пасьвіць тры каровы на павадах і то на межах сярод збожжа — нялёгкая справа. Апрача мяне ў іх служыла дзяўчына. Яна значна больш працавала. Бацькі не было, жылі маці, брат і жонка брата. Маці была вельмі сыціплай кабетай, спакойнай, з добрым і шчырым характарам, добрым сэрцам і чулай душой. Любіла мяне, дзялілася са мною аб усім і добрым і кепскім. Вельмі не любіла М. Шутовіч, якая была гаспадыняй Адама Станкевіча.

Жылі яны ў вёсцы Арляняты, паміж мястэчкамі Барунамі і Крэвам Ашмянскага павету. Жонка

Валюся — брата А. Станкевіча, была сьціплая кабета, займалася гаспадаркай, была вельмі працавітая, рана ўставала і позна ішла спаць. Называлі яе Людвіка, родам зь вёскі Шальціны, непадалёк ад Арлянят. Усе паўміралі, пахаваны на арляняцкім могільніку. Вечная ім памяць!.. (Багдановіч, Я. *На жыццёвым шляху: Успаміны*. Мінск, 1992. С. 73).

С. 873. *Усе арлянятцы, за выняткам аднаго праваслаўнага, — рымскія каталікі.* — У 1891 г. сярод 68 жыхароў Арлянятаў праваслаўнымі былі 12.

С. 874. ...*ўніяцкі сьвяшчэньнік айцец Дзіядор Калпінскі.* — Калпінскі Дыядор (1892—1932) — каталіцкі дзеяч, паводле нацыянальнасці расеец, які ў 1911 г. прыняў каталіцтва. Скончыў у Рыме курс папскага Грыгарыянскага ўнівэрсытэту і атрымаў ступень доктара філязофіі, хутка пасяля гэтага прыняў сьвяшчэнства паводле лацінскага абраду, у 1917 г. перайшоў у грэка-каталіцкі абрад, заняўшы пасаду сакратара расейскага каталіцкага экзархату. Пасяля Кастрычніцкай рэвалюцыі эміграваў у Польшчу, з 1927 г. выкладаў у Люблінскім місіянерскім інстытуце. У 1929 г. прызначаны настояцелем расейскай каталіцкай парафіі ў Харбіне.

С. 874—875. ...*за часоў яго пасольства ў польскі Варшаўскі Сойм (1922—1928).* — Насамрэч ксёндз Адам Станкевіч быў паслом Сойму ў 1922—1927 гг.

С. 875. ...*мне трэба пад'ехаць на Рыўеру, але не на французскую, а на самую настайшую — арляняцкую!*.. — Любоў Адама Станкевіча да сваёй вёскі была ўзаемнай, бо ён карыстаўся сярод яе жыхароў вялікім аўтарытэтам. Так, яшчэ ў 1919 г. адзін з жыхароў Арлянятаў даслаў у „*Krynica*“ ліст наступнага зместу:

З нашай вёскі некалькі чалавек, як кажуць, выйшлі ў людзі, між якімі ёсць адзін ксёндз. Гэтыя нашы вучоныя, як мы іх называем, асталіся вернымі сынамі Беларусі і аб нашай вёсцы не забываюцца: яны часта да нас наведваюцца, каб нам раскажаць, што дзеіцца на сьвеце і як маецца наша Маці Беларусь (*Krynica*. 1919. 2 listapada. №8. S. 3).

Пра вялікую павагу ў Арлянятах да Адама Станкевіча згадвае сёння і ягоная пляменьніца: „У вёсцы дзядзьку-ксяндза шанавалі ўсе чыста. За тое, што ён за Беларусь быў, яго і замучылі, бедненькага. Маліўся за ўсіх, крынічку за вёскай пасьвяціў“.

Зьяўляючыся ксяндзом у Вільні, Станкевіч не забываўся пра сваіх сваякоў і намагаўся ім пры магчымасці дапамагчы матэрыяльна. Так, сваёй сястры Ганьне ён, паводле інфармацыі Янкі Станкевіча, у 1920—я гг. купіў 21 гектар зямлі, а другой сястры, Амэліі — дапамог перасыпаць хату.

С. 875. ...*бацькі зь „дзісьціпулкай“ у руках.* — Дакладнага значэння слова „дзісьціпулка“ высветліць не ўдалося.

С. 875. ...*Ходзька, таварыш Адама Міцкевіча.* — Ходзька (*Chodźko*) Ігнат (1794 ці 1795—1861) — польскі паэт, пісьменьнік, мемуарыст, грамадскі дзеяч. Сябра таварыства шубраўцаў у Вільні і масонскай ложы ў Менску. Большую частку жыцця правёў у маёнтку Дзевятня (цяпер Смаргонскі раён).

С. 876. *У Баруны было найбліжэй, і да іх была вельмі добрая дарога.* — Пра тое, што бацькі кс. Адама, аддаючы яго ў царкоўна-прыходзкую школу ў Барунах, кіраваліся выключна сялянскімі практычнымі меркаваньнямі, Адам Станкевіч казаў таксама вядомаму мастаку Фэрдынанду Рупччыцу, размаўляючы зь ім у верасьні 1918 г. Мастак так напісаў пра гэтую сустрэчу ў сваім дзёньніку:

Надзвычай цікавы яго аповед пра тое, калі ён уласна ў гэтых барунскіх мурах, дзе сёння адпраўляў імшу, хадзіў у царкоўную школу. Яго бацька лічыў, што „да Ашмянны задалёка, а да Гальшан дарога благая, дык трэба завезьці да Барун“ (*Ruszczyce, F. Dziennik. Cz. I. Warszawa, 1994. S. 338*).

С. 878. ...*мясцовы свьашчэньнік, айцец Уладзімер Юзьвюк*. — Юзьвюк Уладзімер Парфіравіч (1868—пасля 1930) — праваслаўны святар і грамадзкі дзеяч, паходзіў з Гарадзенскай губэрні. Быў святаром царквы ў мястэчку Гальшаны Ашмянскага павету. Дэпутат эпархіяльных зьездаў, вядомы царкоўны грамадзкі дзеяч. Арганізатар і старшыня мясцовай пажарнай дружыны, заснавальнік і старшыня праўленьня пазыкова-ашчаднага таварыства, старшыня санітарнай камісіі. Дэпутат IV Дзяржаўнай думы ад Віленскай губэрні, выбіраўся ў думскія камісіі па фінансавых пытаньнях і па барацьбе з нямецкім засільлем. Заснавальнік мясцовага аддзяленьня Саюзу рускага народу (СРН), у 1912 г. быў кандыдатам у сябры Галоўнага савету СРН. У міжваенны пэрыяд — актыўны праваслаўны дзеяч у Польшчы, у 1930 г. выбраны віцэ-старшынём Перадсаборнага сходу Праваслаўнай царквы ў Польшчы. Падчас парлямэнцкіх выбараў 1922 г. уваходзіў у склад Беларускага цэнтральнага выбарчага камітэту.

С. 879. ...*ды трымаючы комжу пры сабе*. — Комжа — кароткае (да сярэдзіны сыцягна) святарскае ўбраньне зь лёгкай белае тканіны.

С. 879. ...*слаўнага польскага мастака-маляра Рушчыца*. — Рушчыц (*Ruszczyć*) Фэрдынанд (1870—1936) — польскі жывапісец, графік, тэатральны дэкаратар і пэдагог. Меў маёнтак у Багданаве.

С. 880. ...*сын мясцовага шляхціца Чыж*. — Маецца на ўвазе Чыж (*Czyż*) Вітаўт (1884—1939) — польска-беларускі грамадзкі дзеяч, пісьменьнік і этнограф, уладжэнец фальварку Антонішкі Ашмянскага павету. Вучыўся ў гімназіі ў Варшаве. У сьнежні 1905 г. за агітацыю супраць царызму на Ашмяншчыне арыштаваны і аддадзены пад суд. Летам 1906 г. уцёк у Галіччыну, скончыў там Львоўскі політэхнічны інстытут. Вярнуўшыся ў Вільню, друкаваўся ў газетах „Наша Ніва“ пад псеўданімамі (найбольш вядомы — Альгерд Бульба), уваходзіў у склад рэдакцыі. Пасля ад беларускага руху цалкам адыйшоў. У 1920–я гг. стаў чыноўнікам віленскай польскай адміністрацыі, з 1928 г. займаў пасаду віцэ-прэзыдэнта Вільні.

С. 883. ...*і ў якую ў 1909 годзе напісаў першую карэспандэнцыю...* — У надрукаваных у „Нашай Ніве“ ў 1909 г. карэспандэнцыях і артыкулах аўтарства А. Станкевіча не пазначана аніводнага разу. Можна, аднак, прыпусьціць, што свае карэспандэнцыі ён пісаў з Новай Вялейкі ці з самой Вільні. І калі віленскіх карэспандэнтаў „Наша Ніва“ магла мець некалькіх, то тры надрукаваныя ў 1909 г. карэспандэнцыі з Новай Вялейкі, цалкам магчыма, сапраўды зьяўляюцца першымі публікацыямі А. Станкевіча. Паводле біябібліяграфічнага слоўніка „Беларускія пісьменнікі“, першы падпісаны А. Станкевічам артыкул пад назвай „Віншаваньне „Нашай Ніве“ ў 8 гадаўшчыну яе жыцьця“ зьявіўся ў „Нашай Ніве“ 14 лістапада 1913 г. (*Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік. У 6-ці тамах. Т. 5. Мінск, 1995. С. 412*).

С. 886. ...*у Маскве на Грузінах*. — Грузіны — раён Масквы, у якім здаўна сяліліся грузіны, якія прыхадзілі ў гэты горад. Сёньня гэты раён знаходзіцца паміж станцыямі мэтро „Беларуская“ і „Барыкадная“, на поўнач ад Маскоўскага запарку. У пачатку XX ст. тут, на вуліцы Малой Грузінскай, быў пабудаваны рыма-каталіцкі касьцёл Беззганнага пачацьця, які існуе да сёньняшняга дня.

С. 893. *Праз Дно, дзе лавілі цара Міколу*. — Дно — цяпер горад у Пскоўскай вобласьці Расейскай Фэдэрацыі. На мясцовай чыгуначнай станцыі ў 1917 г. падпісаў акт адрачэньня ад трону расейскі імператар Мікалай II.

С. 893. ...*у Драгічын над Бугам, за межы этнаграфічнай Беларусі*. — Маецца на ўвазе горад Драгічын, які сёньня знаходзіцца на тэрыторыі Польшчы, у Сямятыцкім павеце Падляскага ваяводзтва.

С. 894. ...*выбраны старшынёй „Беларускага цэнтру ў Літве“*. — Беларускі цэнтар у Літве — своеасаблівая інстытуцыя, якая была створаная ў Коўне 1 красавіка 1923 г. пасля ліквідацыі Міністэрства беларускіх спраў. Былыя супрацоўнікі скасава-

нага міністэрства першапачаткова ўвайшлі ў Беларускі цэнтар. Гэта не была грамадзкая арганізацыя ў дакладным значэнні гэтага слова, бо яна ня мела статуту, але была зацверджаная літоўскім Соймам. Прынамсі напачатку арганізацыя мела дзяржаўнае фінансаванне, але ўсе выдаткі кантраляваліся адмысловым дзяржаўным кантралёрам-літоўцам. Сябры Беларускага цэнтру лічыліся супрацоўнікамі МЗС Літвы. Дзейнасць Цэнтру была скіраваная галоўным чынам на грашовую падтрымку беларускіх арганізацый за мяжой (найперш у Польшчы) і на выдавецкую працу. Спачатку безумоўнымі лідэрамі Цэнтру былі Вацлаў Ластоўскі і Кляўдый Дуж-Душэўскі, пасля выезду Ластоўскага ў Менск галоўная роля належала Дуж-Душэўскаму. У лістападзе 1939 г. Беларускі цэнтар у Літве быў перанесены ў новую сталіцу — Вільню, і да яго мусілі далучыцца віленскія беларусы. Існаваў да ліквідацыі літоўскай незалежнасці летам 1940 г.

С. 895. ...*час выбараў у першую Канстытуанту ў Польшчы.* — Канстытуанта — орган, які выбіраецца грамадствам падчас усеагульных выбараў дзеля распрацоўкі і прыняцця праекту Канстытуцыі. Для Польшчы такім органам стаў т. зв. Уставадаўчы сойм, выбары ў які былі праведзеныя ў 1919 г.

С. 895. ...*з Трампчынскім.* — Трампчынскі (*Trampczyński*) Войцех (1860—1853) — польскі палітык, дзеяч Нацыянальнай дэмакратыі. У 1919 — 1922 гг. быў маршалкам Уставадаўчага сойму, у 1922—1927 гг. — маршалкам Сэнату.

С. 898. *Палкоўнік Масія, Талаат (у младатуркаў) і Дэ Валера.* — Масія-і-Льюса (*Macia i Llussa*) Францэск (1859—1933) — дзеяч каталёнскага нацыянальнага руху, заснавальнік партыі, якая выступала за шырокую аўтаномію Каталёніі. У 1923—1931 гг. жыў у эміграцыі ў Францыі, арганізоўваў паўстанні супраць дыктатуры Мігеля Прыма дэ Рывэры. Пасля абвяшчэння Гішпаніі рэспублікай у 1931 г. вярнуўся на радзіму, узначальваў кіраўніцтва Каталёнскай аўтаноміі; Талаат-паша (*Talat Paşa*) Мэхмед (1874—1921) — турэцкі палітык, адзін з лідэраў младатурэцкай партыі „Адзінства і прагрэс“. У 1913—1918 гг. быў міністрам унутраных спраў Асманскай імперыі, пры ім быў здзейснены генацыд армянаў. Быў прыхільнікам панісламізму і прымусовай цюркізацыі нацыянальных меншасцяў імперыі. Забіты армянінам-мсьціўцам; Дэ Валера (*De Valera*) Імон (1882—1975) — ірландскі нацыянальны дзеяч, лідэр ірландскага незалежніцкага руху, адзін з бацькоў ірландскай незалежнасці. У незалежнай Ірландыі неаднаразова займаў пасаду прэм’ер-міністра, у 1959—1973 гг. прэзідэнт Ірландыі.

С. 898. ...*Ф. Багушэвіч не дачакаўся пакуль што акадэмічнай манаграфіі.* — На сённяшні дзень такая манаграфія ёсць, але надта састарэлая: *Барысенка, В. Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX ст.* Мінск, 1957. Праўда, нягледзячы на гэта, усё ж нельга сказаць, што жыццё і творчасць Багушэвіча на сучасным этапе даследавання слаба — яму прысьвечаныя грунтоўныя артыкулы і разьдзелы ў агульных працах аўтарства Язэпа Янушкевіча, Уладзімера Содаля, Генадзя Кісялёва і іншых.

С. 899. *Г. Фр.* — Пад крыптанімам Г. Фр. свае матэрыялы ў зборніку надрукаваў Францішак Грышкевіч (гл. камэнтар да с. 549).

С. 899. *Вялікі французскі філэзаф Эрнэст Рэнан.* — Рэнан (*Renan*) Жазэф Эрнэст (1823—1892) — французскі пісьменьнік, гісторык і філэзаф.

С. 900. ...*нябожчык Тамаш Масарык.* — Масарык (*Masaryk*) Томаш (1850—1937) — чэскі палітычны дзеяч, філэзаф. У 1918—1935 гг. — прэзідэнт Чэхаславакіі.

С. 900. ...*з прычыны Генрыка Жавускага, Зыгмунта Качкоўскага і Станіслава Бжазоўскага.* — Жавускі (*Rzewuski*) Генрык (1791—1866) — польскі пісьменьнік, аўтар твораў пра колішняе шляхецкае жыццё. Быў ідэолягам польскай кансэрватыўнай групы (т. зв. „пецярбурскай катэрыі“, сябры якой выказваліся за захаваньне феадальных адносін) і падпарадкаваньне Польшчы Расеі; Качкоўскі (*Kaczowski*) Зыгмунт (1825—

1896) — польскі пісьменьнік і грамадзкі дзеяч, дзейнічаў на тэрыторыі Галіччыны. Падчас паўстання 1863—1864 гг. займаўся арганізацыяй паўстанцкага тылу ў Галіччыне, адначасова зьяўляючыся аўстрыйскім платным канфідэнтам. У выніку ягоная дзейнасьць прывяла да выкрыцця галіцыйскай змоўніцкай арганізацыі; Бжазоўскі (*Brzozowski*) Станіслаў (1878—1911) — польскі філёзаф, пісьменьнік, публіцыст і крытык. Абвінавачваўся ў супрацоўніцтве з царскай „ахранкай“.

С. 901. ...*ад часоў вялікага Пэрыкла*. — Пэрыкл (каля 490 — 429 да н. э.) — афінскі стратэг, у 444/443 — 429 гг. да н. э., рэформы якога спрычыніліся да сапраўднага росквіту афінскай дэмакратыі.

С. 901. *Дылетантызм праф. Міхала Біржышкі*. — Біржышка (*Biržiška*) Міколас (1882—1962) — літоўскі нацыянальны дзеяч, гісторык літаратуры. У пачатку 1920-х гг. быў рэдактарам некалькі літоўскіх польскамоўных выданняў, актыўна ўдзельнічаў у нацыянальным руху. Быў дырэктарам Віленскай літоўскай гімназіі імя Вітаўта Вялікага. Пасьля выдаленьня ў 1922 г. польскімі ўладамі зь Вільні — прафэсар Ковенскага ўнівэрсытэту, яго прарэктар (1925—1926) і рэктар (1926—1927). У 1925 — 1935 гг. — старшыня Саюзу вызваленьня Вільні. У 1933 г. уваходзіў у Літоўска-Беларускае Таварыства, створанае ў Коўне.

С. 902. ...*пэўным стратам т. зв. „стану пасяданьня“* — „Стан пасяданьня“ (ад пол. „*stan posiadania*“) — маёмасны стан.

С. 904. *Угледзеў я высокую постаць сьвятара ў літургічнай вопратцы, адпраўляючага службу Божую пры аўтары*. — Захаваліся і іншыя цікавыя апісаньні зьнешняга выгляду і характару кс. Адама. Так, паводле ягонай пляменьніцы Зоф’і Вайніловіч, ксёндз „быў гаваркі, сьмешны, любіў зь малымі гуляцца, калі прыяжджаў зь Вільні“.

Вядомы ў будучыні кампазытар, былы вучань Віленскай беларускай гімназіі Аляксандар Шыцлоўскі пра А. Станкевіча згадваў так:

Гэта быў высокі, атлетычнага складу мужчына. Хадзіў ён у чорнай ксяндзоўскай сутане. Меў круглы і вельмі добры ветлівы твар. Яго ў гімназіі ўсе вельмі паважалі. Калі Адам Станкевіч паяўляўся ў гімназіі і ішоў па доўгім калідоры, усе вучні пераходзілі набок, віталіся зь ім і нізка кланяліся.

Адзін зь лідэраў БХД, інжынэр А. Клімовіч пісаў пра А. Станкевіча:

Атлет фізычны і псыхічны. Незвычайна кансэквэнтны, вытрывалы і рэгулярны ў жыцці і працы. Сымпатычны і шчыры ў адносінах, хоць далёкі ад усякіх сентымэнтаў і цяжкі рэаліст у поглядах і мэтадах дзейнасьці. На Ягоным твары і ў сьмелым бадзёрым воку трудна дасьледзіць трусельвай безнадзейнасьці, зьняверы і зьнеахвочаньня. Гэта чалавек, які ня ўмее хістацца, сумаваць, баяцца і адступаць“ (*Беларуская крыніца*. 1933. 25 сьнежня. № 46. С.1).

С. 905. ...*мы зайшлі ў Інстытут*. — Маецца на ўвазе Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры.

С. 907. ...*як кажа С. Хмара*. — Хмара (сапр. Сіняк) Сяргей (1905—1992) — беларускі нацыянальны дзеяч. У міжваенны пэрыяд удзельнічаў у працы Беларускай сялянска-работніцкай грамады, Беларускага сялянска-работніцкага пасольскага клюбу „Змаганьне“, Таварыства беларускай школы. Падчас нямецкай акупацыі працаваў на радыё ў Слоніме, быў галоўным рэдактарам газэты „Слонімскі кур’ер“. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў на эміграцыі ў Канадзе, выдаваў газэту „Беларускі голас“.

С. 909. ...*наклад іх разышоўся і ўстанавіць іх назовы і год выданьня не ўдалося*. — Сёньня выяўленая толькі адна такая брашурка: *Stankiewicz, A. Pramowa Pasta*

ks. Ad. Stankiewiĉa u Sojmie 24.IX.26. Wilnia, 1926. 16 s. Магчыма, Найдзюк меў таксама на ўвазе выданьні „Прамовы дэпутатаў Беларускага Пасольскага Клубу ў польскім Сойме“ (1924) і „Прамовы дэпутатаў Беларускага Пасольскага Клубу“ (1925), у якіх сярод іншых друкаваліся і прамовы пасла Адама Станкевіча.

С. 911. ...пры выданьні ў беларускім языку Канстытуцыі і малітаўніка беларускіх законнікаў айцоў-марыянаў. — Маецца на ўвазе наступнае выданьне: *Bożaja Chwała. Malitainik zakonu ajsoj Maryjanaj. Wilnia, 1932. 83 s.*

С. 911. Арганізоўваў і рэдагаваў першыя нумары „Сялянскай нівы“. — „Сялянская ніва“ — беларуская віленская газета, орган Беларускага сялянскага саюзу, выходзіла з 6 сьнежня 1925 па 7 ліпеня 1930 г. (у 1928—1930 г. — нерэгулярна). Тое, што ксёндз Адам Станкевіч напачатку браў удзел у выданьні гэтай газеты, пацвярджае прыпушчэньне, што Беларускі сялянскі саюз быў створаны пасламі В. Рагулем і Ф. Ярэмічам прынамсі пры ўзгадненьні зь ім, калі ўвогуле не па ягонай ініцыятыве.

С. 913. Тут жыве Г. Леўчык. — Леўчык Гальяш (1880—1944) — беларускі паэт, празаік і перакладчык, нарадзіўся ў Слоніме і жыў тут у 1930—1940-я гг. (перабраўшыся з Варшавы).

С. 913. ...Івэрс... Жальба, Вількоўшчык. — Івэрс Анатоль (сапр. Міско Іван) (1912—2000) — беларускі паэт, выхадзец зь вёскі Чамяры Слонімскага павету. У міжваенны час вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі, неаднаразова арыштоўваўся за ўдзел у радыкальным беларускім руху; Н. Жальба — псеўданім заходнебеларускага паэта Аляксандра Бяленкі; Вількоўшчык — псеўданім заходнебеларускага паэта Язэпа Вількоўскага.

С. 913. ...Сяргей Пяюн, Малады Дзядок. — Тут аўтар нарысу сьвядома ці несьвядома зрабіў дзьве асобы з адной. Псеўданімамі Малады Дзядок і Сяргей Пяюн падпісваўся Сяргей Новік (болей вядомы як Новік-Пяюн) (1906—1994) — беларускі паэт, вязень польскіх, нямецкіх і савецкіх турмаў і лягераў, які ў 1930-я гг. быў высланы ў Слонім пад нагляд паліцыі.

С. 913. Мікалай Шкялёнак. — Шкялёнак Мікалай (1899—1947) — беларускі гісторык, юрыст. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, дзе кіраваў беларускай студэнцкай арганізацыяй. У 1940 г. пасяліўся ў Бэрліне, супрацоўнічаў з газэтай „Раніца“, потым быў яе рэдактарам. У 1942 г. накіраваны ў Менск на працу ў Генэральны камісарыят, у 1943 г. увайшоў у склад Беларускай цэнтральнай рады, быў яе першым віцэ-прэзыдэнтам. У 1946 г. арыштаваны ў Польшчы і прывезены ў Менск. Расстраляны.

С. 914. ...праф. УСБ Хадынецкі... — Відаць, маецца на ўвазе Хадыніцкі (*Chodynicki*) Казімеж (1880—1942) — польскі гісторык, у 1921—1928 гг. прафэсар і загадчык катэдры сярэднявечнай гісторыі і дапаможных дысцыплінаў Віленскага ўнівэрсытэту. Займаўся вывучэньнем сярэднявечнай гісторыі Ўсходняй Эўропы.

С. 915. Х. У. — Х. У. — адзін з псеўданімаў Сяргея Новіка-Пеюна.

С. 916. ...Мікалай Базылюк... — Псеўданімам „Мікалай Базылюк“ карыстаўся Мікалай Дварэцкі (гл. камэнтар да с. 544).

С. 918. Кун. К. Чыбірас. — Чыбірас (*Čibiras*) Крыступас (1888—1942) — літоўскі рэлігійны і грамадзкі дзеяч, каталіцкі ксёндз. З 1924 г. быў пробашчам віленскага касцёла сьв. Мікалая. У 1924—1926 гг. быў віцэ-старшынём Віленскага Літоўскага нацыянальнага камітэту, у 1933—1938 гг. — старшынём культурна-асьветнага таварыства „Рыгас“.

С. 919. Восіп Назарук. — Назарук Восіп (1883—1940) — украінскі грамадзка-палітычны дзеяч, журналіст і публіцыст. У 1918 г. быў сябрам Рады Заходнеўкраінскай Народнай Рэспублікі. У 1922—1926 гг. жыў у ЗША, пасля вярнуўся ў Львоў. Быў блізкі да Ўкраінскай хрысьціянскай арганізацыі.

С. 919. Рэдактар „НовопЗорі“ — „Нова Зоря“ — украінская грэка-каталіцкая газета, якая выходзіла ў Львове ў 1926—1939 гг., спачатку штотыдзень, а з 1928 г. — два разы на тыдзень. Была органам спачатку Ўкраінскай хрысьціянскай арганізацыі, а з 1930 г. —

Украінскай каталіцкай народнай партыі—Украінскай народнай абновы. Восіп Назарук быў яе рэдактарам у 1928—1939 гг.

С. 921. ...*адбываліся масавыя арышты беларускай вучнёўскай моладзі*. — Маюцца на ўвазе падзеі 1928—1929 гг. у Віленскай беларускай гімназіі, калі пад уплывам камуністычнай агітацыі яе навучэнцы арганізавалі некалькі забастоўак пратэсту супраць дзеянняў польскіх уладаў і кіраўніцтва гімназіі. Хваляваньні вучняў былі задушаныя з дапамогай паліцыі, іх завадатары выключаныя з гімназіі, а некаторыя нават арыштаваныя. Згаданыя падзеі вельмі нэгатыўна адбіліся на рэпутацыі ў беларускім асяродку тагачаснага дырэктара гімназіі Радаслава Астроўскага, які праявіў вялікую актыўнасць пры арганізацыі рэпрэсіяў супраць завадатараў беспарадкаў, хоць перад гэтым некалькі гадоў глядзеў на гэтыя працэсы пабляжліва і нават спрыяў радыкалізацыі настрояў вучняў гімназіі.

С. 921. *М. Кепель*. — Кепель Мітрафан — беларускі дзеяч, старшыня Бацькоўскага камітэту пры Віленскай беларускай гімназіі, старшыня Рэвізійнай камісіі Беларускага грамадзянскага сабранныя. З 1926 г. — сябра БСРГ, быў сябрам і скарбнікам Галоўнай Управы ТБШ.

С. 922. *Багдановіч Янка*. — Пра Янку Багдановіча гл. камэнтар да с. 857.

С. 923. ...*ёсць філіярам беларускага адраджэнскага руху ў кожнай галіне*. — Філяр (ад пол. *filar*) — апора.

С. 923. *К. Юхневіч*. — Юхневіч Канстанцін (1896—1971) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, публіцыст. Займаўся кааперацыяй, у 1920-я гг. уваходзіў у кіраўніцтва Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры. З 1926 г. — у кіраўніцтве Беларускага сялянскага саюзу. Супрацоўнічаў з газетай „Сялянская ніва“, выступаў на яе старонках як публіцыст. У 1928—1930 гг. быў паслом польскага Сойму. У сярэдзіне 1930-х гг. быў намеснікам старшыні Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі. Рэпрэсаваны савецкімі ўладамі. Пасля вяртання з канцлягераў жыў у Слоніме. Загінуў у аўтамабільнай катастрофе.

С. 923. ...*не належалі да аднае палітычнае групы, як і цяпер не належым*. — Канстанцін Юхневіч ніколі не ўваходзіў у Беларускаю хрысціянскую дэмакратыю, але да 1930 г. быў адным з лідэраў саюзнага ёй Беларускага сялянскага саюзу. Падчас парламэнцкіх выбараў 1930 г. Юхневіч разам з іншым паслом, сябрам БХД Альбінам Стэповічам, выйшаў з БСС і заснаваў асобную групу „незалежных радыкалаў“, якая вялікага поспеху на дасягнула, але адцягнула частку галасоў выбаршчыкаў у Сьвянцянскай акрузе ад сьпісу Беларуска-Украінскага блёку, які падтрымліваў Адам Станкевіч. Пасля ж, у 1930-я гг., Юхневіч зблізіўся з Фабіянам Акінчыцам і стаў адным з лідэраў заснаванай апошнім Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі.

С. 923. ...*„Вызваленне“ рыхтавалася забраць усе галасы ў Заходняй Беларусі*. — Падчас парламэнцкіх выбараў 1922 г. Польская народная партыя (ПСЛ) „Вызваленне“ найлепш з усіх польскіх партыяў зарыентавалася ў наяўных на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўмовах і правяла актыўную выбарчую кампанію, падчас якой выступала з радыкальнымі сацыяльнымі лёзунгамі. Акрамя таго, у выбарчай агітацыі прыхільнікамі „Вызвалення“ шырока выкарыстоўвалася беларуская мова, і нават на першых месцах іх выбарчых сьпісаў у некаторых акругах былі пастаўленыя людзі, якія прызнаваліся ў прыналежнасці да беларускага народу: Станіслаў Балін, Антон Шапель, Уладзімер Шакун, Фэлікс Галавач. Выбарчая кампанія „Вызвалення“ часткова фінансавалася П аддзелам Генэральнага штабу праз былога яго супрацоўніка Сьільвэстра Ваявудзкага, які фактычна кіраваў ходам кампаніі на тэрыторыі Віленшчыны і Наваградчыны. Усё гэта дазволіла „Вызваленню“ дасягнуць вельмі добрага выніку, фактычна падзяліўшы мандаты на Віленшчыне і Наваградчыне з Блёкам нацыянальных меншасцяў.

С. 923. *Такой аўтарытэтнай была асоба ксяндза А. Станкевіча ў беларусаў Браслаўшчыны*. — Браслаўскі павет уваходзіў у 1922 г. у склад Сьвянцянскай выбарчай акругі

№ 64, на акруговым сьпісе кандыдатаў у Сойм якой была пастаўленая кандыдатура ксяндза Адама Станкевіча.

С. 924. *М. Б.* — Пад гэтым крыптанімам хаваўся Мікалай Дварэцкі (Мікалай Базылюк) — гл. камэнтар да с. 544.

С. 924. *Будучы працаўніком Беларуска-ўкраінскага выбарчага блёку.* — У Беларуска-ўкраінскі выбарчы блёк, які быў створаны для ўдзелу ў парлямэнцкіх выбарах у лістападзе 1930 г., увайшлі зь беларускага боку Беларуска хрысьціянская дэмакратыя, Беларускі сялянскі саюз і Беларускае праваслаўнае дэмакратычнае аб'яднаньне. На тэрыторыі Заходняй Беларусі гэты блёк ня здолеў правесці ніводнага пасла ці сэнатара.

С. 924. *Сумесная праца над выхаваньнем моладзі ў беларускай гімназіі.* — Маецца на ўвазе тое, што Аляксандар Коўш і Адам Станкевіч у адзін і той жа час выкладалі Закон Божы ў беларускай гімназіі: першы — для вучняў-праваслаўных, другі — для вучняў-каталікоў.

С. 925. *Сьвяшчэннік А. Коўш.* — Коўш Аляксандар (1890—1943) — праваслаўны сьвятар, рэлігійны і культурна-грамадзкі дзеяч. У гады Першай сусьветнай вайны знаходзіўся ў эвакуацыі, у 1921 г. вярнуўся ў Заходнюю Беларусь. Рукапаложаны ў сан сьвятара ў 1924 г. З 1925 г. — у Вільні. Служыў настояцелем прыходу ў Сьніпінсках, галоўным бухгалтарам Беларускага каапэратыўнага банка, выкладаў Закон Божы ў Віленскай беларускай гімназіі. У 1927 г., у сувязі з забаронай дзейнасьці Беларускай сялянска-работніцкай грамады, арыштаваны польскімі ўладамі, аднак быў апраўданы. За ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху пазбаўлены польскімі ўладамі месца настояцеля Пятніцкай царквы ў Вільні і высланы ў в. Кастыкі Вялейскага павету. У 1939 г. вярнуўся ў Вільню, быў настояцелем царквы сьв. Мікалая. У гады Другой сусьветнай вайны зьвязаны зь беларускімі нацыянальна-рэлігійнымі і грамадзка-культурнымі арганізацыямі. У 1943 г. або расстраляны гестапа, або стаў ахвярай унутраных паражэньняў паміж беларускімі палітычнымі групамі.

С. 925. *...здаецца, што гэта быў Шыла.* — Шыла Мікола (1888 — 1948) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, сябра ЦК БПСР. У беларускім руху з „нашаніўскай“ пары. У 1917 г. быў адным зь лідэраў Беларускай цэнтральнай вайскавай рады. Дэлегат I Усебеларускага зьезду ў Менску. З 1918 г. сябра ЦК БПСР. Падчас польска-савецкай вайны 1920 г. удзельнічаў у антыпольскім падпольным руху. У 1920 г. быў інструктарам БНК Меншчыны на Слуцкі павет. З 1921 г. у Вільні, уваходзіў у склад Віленскага БНК, рэдактар шэрагу віленскіх беларускіх газэтаў левага напрамку. Арыштоўваўся польскімі ўладамі. Пасьля Другой сусьветнай вайны эміграваў, з канца 1944 г. жыў у Заходняй Нямеччыне.

С. 925—926. *Наколькі ведаю думку Ваших апекуноў пра мяне...* — Тут Міколас Біржышка несумненна мае на ўвазе польскія ўлады. Сам Біржышка заўсёды займаў адкрыта антыпольскую пазыцыю і нават у 1925—1935 гг. быў старшынём Саюзу вызваленьня Вільні, таму ягоная асоба сапраўды была для палякаў непрыемнай.

С. 926. *...гэта наш слаўны Глінка.* — Глінка (*Hlinka*) Андрэй (1864—1938) — славацкі каталіцкі сьвятар і палітык. Стварыў Славацкую народную партыю, якая ставіла сабе за мэту дасягненьне поўнай незалежнасьці Славакіі. У 1939 г., пасьля акупацыі немцамі Чэхаславакіі, гэтая партыя прыйшла да ўлады ў Славакіі.

С. 928. *Асьветнае таварыства беларусаў у Варшаве.* — Асьветнае таварыства беларусаў у Варшаве — беларуская арганізацыя, якая дзейнічала ў Варшаве з 1937 г. Гуртавала беларускіх рабочых і інтэлігенцыю, ладзіла вечарыны, праводзіла беларускую культурную працу.

С. 929. *Урад Беларускага студэнцкага саюзу...* — Беларускі студэнцкі саюз — арганізацыя студэнтаў-беларусаў Віленскага ўнівэрсытэту, якая існавала ў 1920—1939 гг.

С. 929. *...Урад Таварыства беларусаўеды пры УСБ.* — Таварыства прыяцеляў беларусаўеды пры Віленскім унівэрсытэце імя Стэфана Баторыя — навуковая і культурна-

асьветная арганізацыя беларускіх студэнтаў у Вільні. Кіравалі ёй у розны час Станіслаў Станкевіч, Вітаўт Тумаш, Антон Шукелойць.

С. 929. ...*таварыства „Беларускае каталіцкае выдавецтва“*. — Беларускае каталіцкае выдавецтва існавала ў Вільні ў 1930–я гг. Было заснавана дзеячамі Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі з мэтай выдання рэлігійнай літаратуры на беларускай мове.

С. 929. *Ад імя Беларускага навуковага таварыства...* — Беларускае навуковае таварыства (БНТ) — навуковая арганізацыя, якая існавала ў Вільні ў 1918—1939 гг. Займалася ўтрыманьнем музэю і бібліятэкі, арганізацыяй выстаў, лекцый, курсаў і іншых навуковых мерапрыемстваў, выдавецкай працай, выпускам пэрыядычных выданняў. Падшыльдай БНА выйшла першая кніга ксяндза Адама Станкевіча — „Францішак Скарына — першы друкар беларускі“.

С. 929. *Беларускі касьцельны камітэт у Вільні*. — Маецца на ўвазе беларуская парафіяльная рада пры віленскім касьцёле сьв. Мікалая.

С. 930. *Старшыня Беларускага нацыянальнага камітэту сувязі ў Літве Ёсэвалад Боеў*. — Боеў Ёсэвалад Мікалаевіч (? — 1954) — беларуска-расейскі грамадзка-палітычны дзеяч, адвакат. У канцы 1918 – вясной 1919 гг. зьяўляўся віцэ-старшынём гарадзенскай беларускай губэрнскай управы. Адзін з заснавальнікаў у Горадні таварыства „Бацькаўшчына“. Летам 1919 г. дэпартаваны палякамі разам зь І. Карчынскім у Варшаву (па іншых зьвестках — у Кракаў). З 1920 г. — у Літве, займаўся прыватнай адвакацкай дзейнасьцю. Супрацоўнічаў з расейскамоўнай газэтай „Эхо Литвы“. У пачатку 1921 г. — загадчык аддзелу расейскіх спраў пры літоўскім урадзе. Паводле В. Разумовіча, у 1921—1922 гг. быў сувязным паміж урадам БНР і 5-ай групай беларускіх партызанаў. Удзельнічаў у Беларускай нацыянальна-палітычнай нарадзе ў Празе. Старшыня „агульнага сходу грамадзян і палітычных дзеячоў беларускай калёніі ў Літве“, які адбыўся 22 жніўня 1923 г. у Коўне і на якім была прынятая пастанова аб абвешчэньні „маральнага байкоту беларускага грамадзтва“ В. Ластоўскаму і К. Дуж-Душэўскаму. Т. Грыб выкарыстоўваў тэрмін „боеўшчына“ ў якасьці сыноніму супрацоўніцтва зь літоўскім урадам. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў у ЗША, быў сакратаром Расейскага манархічнага клюбу ў Чыкага.

С. 930. *Старшыня Беларускага культурна-прасьветнага таварыства ў Літве Сымон Якавюк*. — Якавюк Сымон (1881—1973) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1922 г. выбраны паслом польскага Сойму. У 1923 г. быў абвінавачаны ў арганізацыі партызанскага руху ў Заходняй Беларусі, перад пагрозай арышту выехаў у Літву. У 1932—1940 гг. старшыня Беларускага культурна-прасьветнага таварыства ў Літве. З 1918 г. быў агентам ДПУ. Выконваў заданьне па разбурэньні беларускага нацыянальнага руху, прымаў удзел у ліквідацыі ўраду БНР у 1925 годзе.

С. 930. *Старшыня Беларускага студэнцкага саюзу Ёсэвалад Кароль* — Кароль Ёсэвалад (1919—1984) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, выпускнік Віленскай беларускай гімназіі. Вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце на мэдычным факультэце. Быў апошнім старшынём Беларускага студэнцкага саюзу. Падчас нямецкай акупацыі быў лекарам у Баранавічах, належаў да падпольнай Беларускай незалежніцкай партыі. У 1944 г. арыштаваны НКУС, быў асуджаны на 10 гадоў зьняволеньня. Пасьля вызваленьня жыў у Баранавічах.

С. 930. ...*кс. А. Цікота, кс. Ф. Абрантовіч Roma (137) — via Corsica 1...* — Ксяндзы Андрэй Цікота і Фабіян Абрантовіч у той час, калі імі высылалася тэлеграма, відаць, знаходзіліся ў Рыме на пасяджэньні Генэральнай капітулы ордэна марыянаў.

С. 930. ...*айцец Леў Гарошка, Збураж*. — Вёска Збураж цяпер знаходзіцца ў Мала-рыцкім раёне на Берасьцейшчыне, у 1939 г. а. Леў Гарошка быў там сьвятаром грэка-каталіцкай парафіі.

С. 932. *Былы сэнатар Аляксандар Уласаў* — Уласаў Аляксандар (1874—1941) — беларускі грамадзка-палітычны і культурна-асветніцкі дзеяч, адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў БСГ, рэдактар-выдавец газеты „Наша Ніва“. У міжваенны час выбіраўся ў польскі Сэнат, быў старшынём Таварыства беларускай школы. Заснавальнік Радашкавіцкай беларускай гімназіі, якая працавала ў 1922—1929 гг.

С. 933. ...*Антон Кумша*. — Псэўданімам Антон Кумша падпісваўся Цывячкоўскі Антон (? — 1974) — беларускі рэлігійны дзеяч, пісьменьнік, пэдагог. Выхаванец беларускіх айцоў-марыянаў з Друйскага кляштару. Вучыўся ў Віленскай духоўнай каталіцкай сэмінарыі, адкуль быў выключаны за беларускі патрыятызм. Высланы зь Вільні ў этнічную Польшчу. Друкаваўся ў часопісе „Шлях моладзі“, газэце „Беларуская крыніца“. У 1939 г. вярнуўся на Бацькаўшчыну. Падчас нямецкай акупацыі працаваў настаўнікам у Вільні, служыў перакладчыкам, працаваў у беларускай адміністрацыі ў Паставах. Да лета 1944 г. быў у складзе рэдакцыі часопісу „Беларус на варце“. Выехаў у Нямеччыну, жыў у Кёнігсбэргу. Праўдападобна, арыштаваны бальшавікамі ў 1945 г.. Асуджаны на 20 гадоў зняволеньня, быў на Калыме. На Радзіму вярнуўся ў сярэдзіне 1950-х гг.

С. 933. *Станіслаў Любіч-Маеўскі, дырэктар гімназіі*. — Любіч-Маеўскі (*Lubicz-Majewski*) Станіслаў (1878 — 1941) — польска-беларускі грамадзкі і культурны дзеяч, у пачатку XX ст. узначальваў „Кола беларускіх студэнтаў“ у Кракаве. У міжваенны перыяд быў дырэктарам польскай гімназіі ў Вялейцы. У 1929 г. у Львове выдаў беларускі „Лемантар“ (лацінкай), які крытыкаваўся беларускімі мовазнаўцамі за шматлікія палянізмы.

С. 934. *А. Матач, Каўнас...* — Матач А. — актыўны дзеяч беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Літве. Быў супрацоўнікам Міністэрства беларускіх спраў, затым уваходзіў у кіраўніцтва Беларускага цэнтру ў Літве. У 1932 г. быў выбраны віцэ-старшынём Беларускага культурна-просветнага таварыства, у 1933 г. — кіраўніком Беларускага народнага ўнівэрсытэту ў Літве. Таксама кіраваў працай беларускага хору. Пасля рэарганізацыі Беларускага цэнтру ў Літве ў лістападзе 1939 г. увайшоў у ягоны ўрад як прадстаўнік ковенскіх беларусаў.

С. 935. *Кс. д-р Антанас Віскантас, ліцьвін...* — Віскантас (*Viskantas*) Антанас (1877—1940) — літоўскі рэлігійны і грамадзкі дзеяч, прыхільнік і прапагандыст аднаўленьня гістарычнай Літвы.

С. 936. *Ч. Найдзюк...* — Найдзюк Часлаў (1915—1995) — беларускі грамадзкі дзеяч. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, падчас навучаньня актыўна дзейнічаў у Беларускім студэнцкім саюзе. Па палітычных перакананьнях усё жыццё быў хадэкам. Пасля вайны жыў у ЗША, арганізаваў беларускае жыццё ў Каліфорніі. Супрацоўнічаў з газэтай „Беларус“.

С. 936. ...*Я. Малецкі...* — Малецкі Язэп (1906—1982) — беларускі дзеяч. Скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, быў адным з актыўных сябраў Беларускага студэнцкага саюзу. Падчас акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі, пасля вайны на эміграцыі. З 1950 г. у Аўстраліі, дзе быў адным зь лідэраў беларускай дыяспары.

С. 936. ...*газэта „Vilniaus Balsas“...* — „*Vilniaus Balsas*“ („Віленскі голас“) — штодзённая газэта, якая выходзіла ў Вільні ў 1939—1941 гг.

С. 936. ...*дала зацёмку аб юбілею „Gazeta Codzienna“*. — „*Gazeta Codzienna*“ („Штодзённая газэта“) — польскамоўная газэта, якая выдавалася ў Вільні з 25 лістапада 1939 г. да 20 жніўня 1940 г. Мела перадусім „краёвую“ скіраванасьць, а яе рэдактарам першапачаткова быў вядомы польскі пісьменьнік Юзаф Мацкевіч.

С. 936. ...*Алесь Смаленца...* — Псэўданім „Алесь Смаленец“ меў Ружанцоў Алесь (1893—1966) — беларускі вайскова-палітычны і культурны дзеяч, паэт. У 1919 — 1920 гг. камандаваў беларускім батальёнам у літоўскім войску. У міжваенны перыяд жыў у

Літве, у 1921—1924 гг. лічыўся консулам ураду БНР у Коўне. Акрамя таго, у 1921—1940 гг. быў дырэктарам Цэнтральнай вайсковай бібліятэкі ў Коўне. Падчас Другой сусьветнай вайны браў удзел у дзейнасьці беларускіх структур на акупаванай немцамі тэрыторыі, пасля вайны — у эміграцыі ў ЗША. Аўтар шэрагу навуковых публікацыяў і вершаў.

С. 936.*дыр. С. Сахарава.* — Сахараў Сяргей (1880—1954) — беларускі фальклярыст і пэдагог. У міжваенны пэрыяд быў адным зь лідэраў беларускага руху ў Латвіі. У 1921—1925 гг. узначальваў Беларускі аддзел Міністэрства асьветы Латвіі (1921—1925), у 1925—1932 гг. — дырэктар Дзьвінскай беларускай гімназіі. Пасьля жыў у Рызе, займаўся гісторыка-літаратурнай працай. Быў рэпрэсаваны савецкімі ўладамі.